

Onnellisen valtakunnen vapaus ei suinkaan ole siinä, että yhdellä tai toisella kansalaisella on joitakin erityisiä etuja, kun taas toiset tekevät työtä eräänlaisessa orjuudessa; vaan kun yhteiskunnan halvinkin alamainen saa onnellisen hallituksen alaisena yhtä vapain käsin kuin ylhäisinkin etsiä yhteisen ohessa omaakin parastansa, silloin vasta puhuttakoon vapaudesta. Ja kun sellainen kansalaisten yhteinen vapaus on meidän pyhästi vannottujen perustuslakiemme tärkeimpänä silmämääränä, on kaikkea sitä, mikä sitä loukkaa, pidettävä itse perustuslain rikkomisenä.

Kolme valtionaloudellista kysymystä (1761-62).

Ett sält Rikes frihet består ingalunda deruti at en eller annan af Medborgarena äger några särskilda förmåner, då andra arbeta under någon slags träldom; men när den ringaste undersåte i et samhälle får under en säll regering med lika fria händer som den ypperste jemte det Almännas söka sitt eget väl, då bör det först heta frihet. Och som en sådan medborgarenas gemensamma frihet är våra helgade Grundlagars hufvud ögnamärcke, bör alt det som stöter deremot anses såsom et inbråt uti sielfva Grundlagen.

Tre politisk-ekonomiska frågor (1761-62).

Yhteinen vapaus

Anders Chydeniuksen ajatuukset nykyajassa

Den gemensamma friheten

Anders Chydenius tankar i dagens värld

Shared freedom - Anders Chydenius' thoughts in the present world
With English summary

ANDERS CHYDENIUS

SÄÄTIÖ • STIFTELSE • FOUNDATION

Julkaisuja Publikationer Publications 1

Toimittaja: Pertti Hyttinen

Kannen kuva: Jukka Lehojärvi
Takakannen kuva: Timo Talus

Kuvalähteet:
Kokkolan kaupunki
Keski-Pohjanmaan Kirjapaino/Sanomalehti Keskipohjanmaa
Suomen Eduskunta

ISSN 1795-5297
ISBN 952-99519-0-6 (nid.)
ISBN 952-99519-1-4 (PDF)

Art-Print Oy
Kokkola 2005

Esipuhe

Mitä oma aikamme hyljeksii, sen jälkeentulevat poimivat maasta. Ja sitä, mitä nyt sanotaan liian rohkeaksi, kunnioitetaan silloin totuuden nimellä.

Maastamuutto (1765)

Anders Chydeniuksen (1729-1803) kuolemasta tuli vuonna 2003 kulu-neeksi 200 vuotta. Chydeniuksen kotikaupunki Kokkola kutsui jo vuoden 2002 alussa eri tahoja yhteiseen toimikuntaan pohtimaan, miten tämän suurmiehen muistoa voitaisiin kunnioittaa. Juhlavuodesta muodos-tuikin varsin monipuolinen ja runsas: ohjelmaan sisältyi mm. näyttelyitä, esitelmää, seminaareja, teatteria, konsertteja ja uskonnollisia tilaisuuksia. Eriisia tapahtumia järjestettiin lähes 30. Chydenius sai myös oman muistorahan, ja Keski-Pohjanmaan kamarioorkesteri levytti hänen nuotti-kokoelmansa musiikkia.

Anders Chydenius muistetaan ennen kaikkea poliittisen toimintansa ansiosta, ja niinpä sekä Suomen että Ruotsin eduskunnat kunnioittivat tämän valtiopäivämiehen muistoa järjestämällä kummassakin maassa seminaarit, joissa nykypäivän haasteita pohdittiin *chydeniaanisesta* näkö-kulmasta. Helsingissä oli teemana yhteiskunnan suunnittelu ja ohjaus, Tukholmassa keskityttiin julkisuuden, avoimuuden ja vapauden kysymyk-siin.

Vuosi 2003 oli paitsi Chydeniuksen juhlavuosi, myös Anders Chy-denius –säätiön ensimmäinen varsinainen toimintavuosi. Säätiön olivat perustaneet Kokkolan kaupunki ja Chydenius-instituutin kannatusyhdis-tys vuonna 2001, ja valmistelevan työn jälkeen se astui nyt julkisuuteen.

Miksi tämä säätiö perustettiin? Taustalla oli ensinnäkin se havainto, että Chydeniuksen ajatuksset koskettavat myös nykypäivän ihmistä. On siis tärkeää pitää niitä esillä, vaalia Chydeniuksen perintöä. Toinen tärkeä peruste liittyy siihen, *miksi* ihmiset löytävät kosketuskohtia näihin yli 200 vuotta vanhoihin teksteihin. Chydenius puhui talouden vapauttamisesta ja erivapauksien poistosta mutta oli vahvasti sitä mieltä, että talous oli olemassa ihmistä varten eikä päinvastoin. Hänen poliittinen linjansa perustui demokratiaan, tasa-arvoon ja ihmisoikeuksien kunnioittamiseen.

Aika ei ole vähentänyt tarvetta pohtia näitä perustavanlaatuisia eettisiä kysymyksiä. Päinvastoin, globalisaation myötä ne tulevat eteemme entistä laajempina ja monimutkaisempina.

Säätiö on toiminnassaan keskustelun herättäjä ja käytännön vaikuttaja. Tämä tapahtuu esim. kokoamalla yhteen tutkijoita, ajattelijoita, päättäjiä ja muita vaikuttajia tärkeiden kysymysten äärelle. Lyhyen toimintansa aikana säätiö on ollut järjestämässä tilaisuuksia, joissa on pohdittu mm. monikulttuurisuutta, EU:n laajenemista, markkinatalouden moraalia, demokratiaa ja avoimuutta.

Yksi vaikuttamisen muoto on julkaisutoiminta, sekä sähköisessä (www.chydenius.net) että painetussa muodossa. Tähän kirjaseen, joka on säätiön ensimmäinen oma julkaisu, on koottu juhlavuoden aikana eri yhteyksissä esitettyjä puheenvuoroja.

Kiitokset kirjoittajille sekä kaikille muillekin juhlavuoden 2003 toteuttamiseen osallistuneille!

Gustav Björkstrand

puheenjohtaja

Anders Chydenius -säätiö

Företal

Det vår tid förtrampar, plocka efterkommande upp. Och det, som nu heter djerfhet, hedras då med sannings namn.

Hwad kan vara orsaken, at sådan myckenhet Swenskt folk årligen flyttar utur landet?(1765)

År 2003 hade 200 år förflyttit sedan Anders Chydenius (1729 –1803) död. Redan i början av år 2002 inbjöd Chydenius hemstad Karleby olika krafter till en gemensam kommitté för att fundera ut hur minnet av denne storman kunde hedras. Jubileumsåret kom att få en mångsidig och riklig utformning: i programmet ingick bl.a. utställningar, föredrag, seminarier, teaterföreställningar, konserter och religiösa inslag. Sammanlagt arrangerades inemot trettio evenemang under årets lopp. Chydenius fick också ett eget jubileumsmynt, och Mellersta Österbottens kammarorkester spelade in musik ur hans notsamling på skiva.

Främst minns vi Anders Chydenius för hans politiska engagemang, och riksdagen i såväl Finland som Sverige ärade minnet av den forme lanndagsmannen med varsitt seminarium, där reflektioner kring utmaningarna i vårt nuvarande läge presenterades ur ett chydenianskt perspektiv. Temat för seminariet i Helsingfors var samhällelig planering och styrning, medan fokus för seminariet i Stockholm var inställt på frågor kring offentlighet, öppenhet och frihet.

Förutom året för Chydenius jubileum var år 2003 också det första egentliga verksamhetsåret för Anders Chydenius stiftelse. Stiftelsen grundades år 2001 av Karleby stad och understödsföreningen för Anders Chydenius-institutet, och den tog nu klivet ut i offentligheten efter en tids förberedande arbete.

Varför grundades då stiftelsen? Bakom beslutet ligger för det första insikten om att Chydenius tankar berör oss än i dag. Det är alltså viktigt att hans tankar presenteras, att arvet efter Chydenius vårdas. Ett annat viktigt motiv är kopplat till frågan *varför* mänsklor mer än tvåhundra år senare hittar beröringspunkter med de tankar han gett oss i arv. Chydenius talade för fri handel och för att avskaffa ståndsprivilegierna, men han var starkt av den åsikten att ekonomin finns till för människan och

inte tvärtom. Hans politiska linje grundades på demokrati, jämlikhet och respekt för de mänskliga rättigheterna.

Tiden har inte minskat behovet av att reflektera kring dessa grundläggande etiska frågor. Tvärtom, i och med globaliseringen konfronteras vi med dem i en allt mer vidsträckt och komplicerad form.

Stiftelsens uppgift är att väcka diskussion och påverka samhällsutvecklingen i praktiken. Detta låter sig göras t.ex. genom att man samlar forskare, tänkare, beslutsfattare och andra samhällspåverkare kring viktiga frågor. Under sin korta verksamhet har stiftelsen arrangerat tillställningar där man bl.a. reflekterat kring mångkulturella frågor, utvidgningen av EU samt frågor om moral, demokrati och öppenhet i en marknadsekonomi.

Ett sätt att påverka samhällsutvecklingen är genom publikationer, både elektroniskt (www.chydenius.net) och i tryck. I denna lilla bok, som är den första stiftelsen själv ger ut, har vi samlat anföranden som hållits vid olika tillfällen under loppet av jubileumsåret.

Jag vill härmad tacka skribenterna och alla andra som bidragit till att förverkliga jubileumsåret!

Gustav Björkstrand

ordförande

Anders Chydenius stiftelse

Sisältö

Esipuhe	3
Tasavallan Presidentti Tarja Halonen Puhe Anders Chydeniuksen juhlavuoden pääjuhlassa Kokkolassa 1.3.2003	9
Juha Manninen Avoin yhteiskunta – valistusajattelija Anders Chydeniuksen ajankohtainen perintö	13
Anders Björck Anders Chydenius ja avoin yhteiskunta	62
Gustav Björkstrand Avoimuus ja vapaus	67
Pauli Kettunen Yhteiskunta ohjattavana ja ohjaajana – historiallinen näkökulma	76
Ilkka Niiniluoto Vapaus, veljeys, tasa-arvo	86
Raija Julkunen Tämän ajan liberalismi	93
John Vikström Vapaus ja vastuu. Anders Chydeniuksen filosofia tässä ajassa	104
Kirjoittajat	115
Anders Chydenius –säätiö	116
English summary	234

Innehåll

Företal	5
Republikens President Tarja Halonen Tal hållt vid huvudfesten under Anders Chydenius -jubiléet i Karleby 1.3.2003	126
Juha Manninen Det öppna samhället - ett arv efter upplysningstänkaren Anders Chydenius	131
Anders Björck Anders Chydenius och det öppna samhället	181
Gustav Björkstrand Öppenhet och frihet	185
Pauli Kettunen Samhället som styrs av samhället – en historisk synvinkel	194
Ilkka Niiniluoto Frihet, jämlighet och broderskap	203
Raija Julkunen Liberalismen i vår tid	210
John Vikström Frihet och ansvar. Anders Chydenius' filosofi i vår tid	221
Artikelförfattare	232
Anders Chydenius stiftelse	233
English summary	234

Tasavallan Presidentti Tarja Halonen

Puhe Anders Chydeniuksen juhlavuoden pääjuhlassa Kokkolassa 1.3.2003

Suomi kuuluu monien kansainvälisen vertailujen mukaan menestyjiin tässä globalisaation maailmassa. Yhä uudelleen tivataan myös vastausta siihen, miten se on mahdollista. Vaikka suomalaisen on vaikea kehua itseään, niin totta on, että maamme on noussut suhteellisen lyhyessä ajassa köyhästä maatalousvaltaisesta maasta maailman vauraimpien joukkoon.

Karut luonnonolo-suhteet kylmässä pohjolassa ovat varmasti osaltaan opettaneet tekemään sekä lujasti töitä että pitämään huolta toinen toisistaan hengissä säilymiseksi. Mutta varsin varhain pieni kansan piti oppia käymään kauppaan myös muiden kanssa.

Olen itse varsin vakuuttunut pohjoismaiseksi hyvinvointiyhteiskunnaksi kutsutun mallin vaikutuksesta menestykseen. Tämän kotoisen mallimme perusajatus on demokratian, ihmisoikeuksien ja oikeusvaltion luoma poliittisesti vakaa yhteiskunta, jonka toiminnan tehokkuus on taattu hyvällä hallinnolla. Järjestelmän avoimuus luo luottamusta ja ehkäisee korruptiota. Se on yhteiskunta, joka kannustaa yrittämään, mutta joka antaa arvon myös työntekijälle.

Nykytermein voisi sanoa, että pyritään yhdistämään markkinatalouden tehokkuus ja sosiaalinen oikeudenmukaisuus. Se antaa yhteisin ponnistuksin, sukupolvi toisensa jälkeen, jokaiselle yksilölle turvallisen alun mukaan lukien hyvän koulutuksen. Monista järjestelmän yksityiskohdista ollaan edessä olevissa eduskuntavaaleissakin eri mieltä, mutta yhtä mieltä ollaan edelleenkin siitä, että tarvitaan sekä yksilön yrittämistä että yhteistä vastuuta luodaksemme tämän Team Finlandian.

On mielenkiintoista havaita, kuinka pitkä perimä tällä ajattelulla on. Päivän merkkihenkilö, Anders Chydenius, on todellakin hämmästyttävä moderni mies.

Tämä Alavetelin kappalainen ja Kokkolan kirkkoherra, 1700-luvun jälkipuolen merkittävä valtiopäivämies ja sanankäyttäjä, pohti syvälli-

sesti talouden ja yhteiskunnan välistä suhdetta. Hänen roolinsa kaupan vapauttamisen edistäjänä on tunnettu. Chydeniushan lähetettiin Tukholmaan valtiopäiville nimenomaan ajamaan Pohjanmaan rannikkokaupunkien oikeutta käydä ulkomaankauppaan suoraan ohi Tukholman porvarien. Etsiessään perusteluja tälle kotiseutunsa ihmisten arkeen vaikuttavalle päättökselle hän tuli kirjanneksi kaupan vapauttamisen ja erioikeuksien poiston perustelut lähestulkoon yleismaailmallisella ja ajattomalla tavalla.

Jälkimaailma tekisi kuitenkin väärtyttä Chydeniokselle, jos häntä muistettaisiin vain kaupan vapauden edistäjänä. Chydenioksella oli taito nähdä ihmisen ja yhteiskunta kokonaisuutena, jossa vapaudet, oikeudet ja vastuu kytkeytyvät erottamattomasti yhteen. Hän oli yksi tulisieluisempia sananvapauden puolustajia. Hän halusi edistää ihmisten oikeutta omaan uskontoonansa, vaikka se poikkeaisikin valtaväestön uskonnosta.

Hän halusi edistää demokratiaa. Hän ajoi valtiopäiville mahdollisuutta valvoa valtion varainkäyttöä; nykykielessä sanoisimme, että hän edisti avoimuutta ja hyvää hallintoa.

Eikä siinä vielä kaikki. Chydenius käytti terävää kynäänsä puolustakseen myös palkollisten oikeuksia. Kun vielä mainitsen, että hänen kirjoituksistaan löytyy huolestuneita mainintoja jopa siirtomaiden alkuperäisasukkaiden asemasta ja eläinten oikeuksista, voi vain hämmästellä hänen radikaaliuttaaan. Tai ei sitä oikeastaan tarvitse ihmetellä: pohjaismainen yhteiskunta perustuu pohjimmaltaan radikaaleille vapauden, tasa-arvon ja yhteisvastuuun periaatteille. Näiden periaatteiden yksi ruumiillisesta on Anders Chydenius, jonka juhlaa me nyt perustellusti vietämme.

Sanaa globalisaatio ei 1700-luvulla käytetty. Kartoilla oli vielä valkoisia alueita ja tieto kulki hitaasti. Merenkulku toki yhdisti rannikkokaupunkeja ja siirsi vaikutteita maasta toiseen, mutta ei tarvinnut mennä paljonkaan sisämaahan tällä Suomessakaan, kun ajalliset ja henkiset etäisyydet alkoivat kasvaa. Ei ollut olemassa yhtä maailmaa.

Toissaalta varsinaisesti monet kehitysmaiden ihmiset pitävät globalisaatiota vain siirtomaavallan suorana perillisenä. Kuvaus on yksipuolinens, mutta historiallisesti ymmärrettävä. Uskallan nimittäin väittää, että globalisaatio sisältää mahdollisuuden myös ei vain köyhyyden poistamiseen vaan myös ihmisten ja kansakuntien vaurastumiseen ja kehitykseen.

Tekniikka, talous ja tiedonvälitys ovat kytkeneet maapallomme asukkaat perustamattomasti toisiinsa. Työn hedelmät eivät ole jakautuneet tasaisesti. Erityisesti tämän epäoikeudenmukaisuuden uhreiksi ovat joutuneet monet kehitysmaiden asukkaat. Vapaan tiedonkulun maaailmassa ke-

hityksen epäkohdat eivät ole jäneet huomiotta. Taloudellinen ahdinko ja syrjäytymisen tunne ovat aiheuttaneet levottomuuksia monessa maailman maassa, ja myös meillä vauraassa pohjoisessa on nähty voimakkaita mielenilmauksia.

On selkeästi muutoksen aika ja muutoksen mahdollisuus. On mahdollisuus siirtyä jyrkästä vastakkainasettelusta vuoropuheluun. Entistä laajemmin ollaan yhtä mieltä siitä, että nykyisen menon ei pidä antaa jatkua. Tarvitaan sosiaalisesti oikeudenmukaisempaa ja ihmillisempää globalisaatiota.

Yhdistyneet kansakunnat ja sen erityisjärjestöt, Maailmanpankki, Kansainvälinen valuutarahasto, Maailman kauppajärjestö, Euroopan unioni ja lukuisat kansalaisjärjestöt ovat yhtä mieltä tavoitteesta. Globalisaatiota voidaan oppia ohjaamaan niin, että yhä useammat voivat hyötyä siitä ja entistä harvemmat joutuvat kärsimään.

Kehitysmaiden parempi ja oikeudenmukaisempi osallistuminen globalisaatioon edellyttää lyhyellä tähtämellä myönnetyksiä teollisuusmailta. Pitemmällä aikavälillä tästä hyötyvät kaikki .

Näiden tavoitteiden toteuttamiseksi Kansainvälinen työjärjestö ILO asetti viime vuoden helmikuussa globalisaation sosialista ulottuvuutta tutkivan komission, jonka puheenjohtajana minulla on kunnia toimia yhdessä Tansanian presidentti Benjamin Mkapan kanssa. Tämän lisäksi komission jäseniksi on kutsuttu 24 ihmistä, miestä ja naista, jotka edustavat mielestääni erinomaisen hyvin erilaisia poliittisia, taloudellisia ja kulttuurisia lähtökohtia ja näkemyksiä globalisaatiosta.

ILO:ssa todettiin tarve tällaisen erillisen komission asettamiseen, jotta se olisi itsenäinen ja voisi kutoa yhteen eri tahojen näkemyksiä, nähdä mahdollisia päälekäisyksiä ja aukkokohitia. Komission pitää pystyä hahmottamaan mahdollisimman laajasti kokonaisuus, mutta keskittyä nimenomaan globalisaation vaikutuksiin ihmiseen, hänen perheeseensä ja elämäänsä.

Komission raportin pitäisi valmistua ensi syksynä. Ennakoimatta tarkemmin tulevan raportin sisältöä näyttää siltä, että esillä tulevat olemaan ainakin kehitysmaiden velkaongelma, kansainvälisten kaupan ja finanssirakenteen oikeudenmukaisuus, maatalouden vientituot, ihmisten liikkuminen maasta toiseen ja hyvä hallinto. Tässä juhlassa voisi teemoja kutsua chydeniaanisiksi.

Anders Chydeniuselle oli tärkeää tarkastella asioita ”pienen ihmisen”

näkökulmasta. Minusta onkin tärkeää, että analysoidessamme globalisaation vaikutuksia tai miettiessämme globalisaation hallintaa, näkökulmamme olisi ihmiskeskeinen. Ihmiset ovat globalisaation objekteja ja samalla myös sen subjekteja. Tästä seuraa loogisesti myös, eträ globalisaatio ei ole luonnonlaki vaan ihmisten aikaansaama prosessi.

Paremman ja oikeudenmukaisemman maailman rakentaminen alkaa läheltä. On vaikea uskoa, että kansainvälinen järjestelmä voisi olla oikeudenmukaisempi ellei monissa maissa olevia merkittäviä puutteita demokratian, ihmisoikeuksien ja oikeusvaltioperiaatteiden noudattamisen osalta voida korjata. Kansallisvaltion merkitystä globalisaation hallinnassa ja oikeudenmukaisen yhteiskunnan luomisessa ei todellakaan tule aliarvioda.

Puheet globalisoitumisesta, talouden ja yhteiskunnan muutoksista kuulostavat usein siltä, että edessämme on vain uhkia ja vaaroja. Siinä tapauksessa emme näe muutoksen kokonaisuutta.

Talouden avulla ihmiset voivat lisätä omaa ja yhteistä hyvinvointiaan. Talouden vapautumisessa meidän täytyy huolehtia siitä, että talous on olemassa ihmisiä varten eivätkä ihmiset taloutta varten. Samoin kaikille on taattava oikeus kansallisen ja paikallisen kulttuurin ylläpitämiseen ja kehittämiseen.

Onnittelen kokkolalaisia ja monia muita aktiivisia ihmisiä, jotka ovat järjestämässä Anders Chydeniksen juhlavuoden tapahtumia. Juhlaan on aihetta, sillä Chydeniksen rooli kansallisena merkkihenkilönä on ajan mittaan vain kirkastunut. Hänen ajatuksensa tuntuvat hätkähdyttävän ajankohtaisilta. Toivotan menestystä myös työtään aloittavalle Anders Chydenius -säätiölle, joka pyrkii viemään eteenpäin Chydeniksen ajatuksia meidän ajassamme.

Kannattaisi ehkä harkita tieteellisen edition tekemistä Anders Chydeniksen kirjoituksista, alkukielisinä ja suomennoksena kuten J.V. Snellmanin osalta on tehty. Myös kansainvälisille kielille käännetty valikoima voisi herättää kiinnostusta.

Avoin yhteiskunta – valistus-ajattelija Anders Chydeniuksen ajankohtainen perintö

Ruotsissa on tapana nähdä nykyäikinen yhteiskunta muodostuneeksi 1700-luvulla ja painottaa tässä erityisesti niin sanotun ”vapaudenajan” (1719-1772) merkitystä. Suomessa tuskin kukaan sanoo näin. Koko vapaudenaikakin lienee useimmitte outo käsite. Suomalaiset historioitsijat välittävät ilmaisia puhumalla mieluummin ”säätyvallan ajasta”.

Kuitenkin suomalaisten panos yhteiseen Ruotsin valtakuntaan oli tuolloin aivan erityisen merkityksellinen. Sen voi sanoa huipentuneen Anders Chydeniuksen työssä Ruotsin vuosien 1765-1766 valtiopäivillä. Silloinen Alavetelin kappalainen Chydenius oli toteuttamassa – vaatimusten keskeisenä muotoilijana – uudistuksia.

Osa näistä on pitkään ollut keskeisissä osissa maailmaamme ajat sitten toteutettuja itsestäänselvyyksiä tai joka tapauksessa myöhemmin toimeenpanuja. Jo toteutuneisiin asioihin sen enempää kuin koko Chydeniukseen kohdistuvan historiallisen mielenkiinnon arvoa ei pidä väheksyä, mutta asialla on myös täysin ajankohtainen tai tarkasti ottaen ajaton ulottuvuutta. Tietty osa Chydeniuksen uudistuksista on tänäkin päivänä äärimmäisen haasteellisia suuressa maailmassa ja valtiollisuutensa moderneja muotoja etsiville maille riippumatta siitä, missä maanosassa ne sijaitsevat.

Jos pyöreästi kaksisataa vuotta sitten maallisen vaelluksensa päättänyt Chydenius – hän eli vuodesta 1729 vuoteen 1803 – saisi tilaisuuden osallistua Euroopan unionin ja sen maiden tulevaisuutta pohtiviin kokouksiin, hän huomaisi yllätyksekseen, että keskustelu ainakin eräästä hänen aloitteestaan jatkuu kotikentälläkin. Julkisuusperiaate on nykyajan Ruotsissa kansallisylpeyden aihe. Näytteeksi voi poimia ruotsalaisen liberaalipoliitikon Cecilia Malmströmin lausunnon: ”Ruotsalainen julkisuusperiaate ja painovapauslaki on maailman vanhin ja se on peräisin Anders Chydeniuksen lakielhotuksesta vuodelta 1766. Se on todellakin ylpeydenaihe ja hieno vientituote. Me ruotsalaiset Euroopan parlamentissa leuhkimme mielellämme lainsäädännöstämme tässä mielessä.”

Asetelman voi käääntää toisinpäinkin, maapallon päinvastaiselle puolelle. Internet tietysti olisi Chydeniuksesta hieman outo ja samalla suunnattoman ilahduttava väline, unelmien toteutus, jota ei 1700-luvulla voinut kuvitellakaan. Chydenius löytäisi sen avulla nopeasti muun muassa australialaisen lehtimiehen Stephen Lamblen joskus kummallisia tuloksia tuottavaa internetjournalistiikkaa edustavan artikkelin 'Freedom of Information, a Finnish Clergyman's Gift to Democracy' aikakauskirjasta *Freedom of Information Review* vuodelta 2002. Siinä esitetään, että Chydenius ihaili Kiinan Tang-dynastiaa ja erityisesti kultaisena pidettyä keisari Tai Zhongin hallituskautta 627-649. Vaikka Chydeniuksen puheena oleva laki, englanniksi "Freedom of Information Act" (FOIA) ei saanut esikuvaansa vanhasta Kiinasta, kirjoittajan mukaan "ei ole epäilyksen häivää siitä, etteikö hän olisi saanut innoitusta keisarillisen Kiinan sensoraatin esikuvasta ja sen suhteesta ihmisoikeuksiin, yksilönpaauksiin ja hallinnon läpinäkyvyyteen".

Tässä ei ole mahdollista syventyä Chydeniuksen Tang-dynastiaa koskeviin tietoihin eikä 1700-luvun sinäsä laajaan Kiinan ihailuun. Sen verran tarinassa on katetta, että Chydenius todella käänsi tanskasta erään Kiina-kirjoituksen, joskin artikkeli muutoin menee myytin puolelle. Lainaus kertokoon ennen muuta Chydeniukseen kohdistuvasta kiinnostuksesta maailmalla. Samassa tarkoituksessa lainattakoon osuvasti käytettyä mottoa intialaisen Swati Singhin kirjoituksesta 'Freedom of Information Imperative for Freedom of Press' Media South Asian nettisivulta. Se kuulee: "Paras keino totuuden löytämiseksi on vapaa mielipiteidenvaihto. Ai-noan perusteen kielää tämä voi tarjota pelko totuuden tulemisesta julki. – Anders Chydenius." – Intia sai, todettakoon, FOIA:nsa vuonna 2002.

Erään saksalaisen FOIA -kamppailijan verkkosivuilla tiivistetään "tietämisen vapauden" kronikka näin: "Tietämisen vapaus – tunnettu myös yleisön oikeutena tietää eli läpinäkyvyytenä – antaa kansalaisille pääsyn hallituksen tai muiden julkisten elinten hallussaan pitämään viralliseen tietoon. Vuonna 1766 Ruotsi-Suomessa annettiin laki tietämisen vapaudesta (Tryckfrihetsordningen) ja kiitokset tästä kuuluvat erälle suomalaiselle nimeltä Anders Chydenius. Hän opetti demokratiaa, tasa-arvoa ja ihmisoikeuksien kunnioitusta. Vuonna 1888 seurasi Columbia, 1919 Suomi (itsenäinen 1917) ja 1966 Yhdysvallat. Sen jälkeen enemmän kuin 50 maata on omaksunut sellaiset lait. Monet maat takaavat tietämisen vapauden perustuslaeissaan. Tietämisen vapaus aletaan tunnustaa maapallonlaajuisesti ihmisoikeudeksi..."

Koska Saksassa ei ole liittovaltiotasolla omaksuttua julkisuusperiaatetta, vaan vain osassa sen maita, kuten Brandenburgissa, selostusta kuvittaa

David Banisarin laatima maailmakartta, jossa alue näyttäätyy häpeätähtaksi Valko-Venäjän, Venäjän ja joidenkin entisen Jugoslavian paikalle syntyneiden valtioiden samoin kuin useiden Afrikan ja latinalaisen Amerikan maiden kanssa. Saksassa pätee edelleen *Aktengeheimnis* ja *Vertreulichkeit der Verwaltung*, poikkeuksina vain itäisen Saksan valtiollisen poliisin Stasin asiakirjojen sekä Euroopan unionin edellyttämien ympäristötietojen julkistus. Kartta korostaa Saksan erikoisasemaa liiaksikin. Kyllä myös muilla eurooppalaisilla mailla on hallinnon salailussa perinteensä, joista on FOIA:n hyväksymisellä vain osittain irtauduttu.

“Freedom of information”, sanatarkan lyhyesti “informaationvapaus” tai “tiedonvapaus”, mutta puhuttelevammin käännettynä “tietämisen vapaus” on yhdysvaltalaisen esikuvan mukaisesti maailmalla omaksuttu nimike julkisuusperiaatteelle. Kysymys on ihmillisille toimijoille kuuluvasta vapaudesta saada tietää, päästää käsiksi asiakirjatietoon. Oppineimmat kirjoittajat osaavat ilmoittaa asialle sen ruotsinkielisen nimikkeen *offentlighetsprincipen*. Sveitsissä on äskettäin hyväksytty tuota mallia noudattava *Öffentlichkeitsgesetz*, mutta Saksassa sen sijaan puhu-

taan amerikkalaisen mallin mukaisesti FOIA:sta, siis käytetään ilmaisua *Informationsfreiheit*. Saamme uskoakseni varautua omaksumaan kielenkäyttöömme ”tietämisen vapauden”, joka ehkä onkin hieman arvoitukselista ”julkisuusperiaatetta” komeampi. Jos näin teemme, on syytä muistaa, että kysymys on verrattomasti tutkimuksen vapautta laajemmasta, mitä moninaisimpia elämän alueita koskevasta asiasta. ”Tietämisen vapaus” on yleinen kansalaisten oikeus, todellakin yhä laajemmin perustaviin ihmisoikeuksiin kuuluvaksi hyväksytty.

Näin siis avoimuuden voittokulun kokeneella maailmalla. Tällä pohjoisessa sen sijaan on vaarana unohtaa saavutettujen asioiden itsestään selvyyden vuoksi Chydeniuksen globaali merkitys avoimuuden ja painovapauden vertauskuvana.

Osaammeko riittävästi kunnioittaa tätä ainutlaatuista perintöämme? Yhdysvalloissa vietetään erityistä ”tietämisen vapauden päivää”, Freedom of Information Day, maan neljännestä presidentin, avoimuutta korostaneen James Madisonin syntymäpäivänä – hänen, joka lausui hallitseviен ja kansan tiedollisesta suhteesta, että “[a] popular Government without popular information, or the means of acquiring it, is but a Prologue to Farce or Tragedy – or perhaps both”. Hänen mukaansa kansan, joka aikoo olla omia hallitsijoitaan, on varustauduttava tiedon tarjoamalla vallalla. Lie-neekö Ruotsissa tai Suomessa edes keskusteltu vastaavasta muistamisen mahdollisuudesta Chydeniuksen yhteydessä? Hänen luonnostelemansa lakihan on vanhempi kuin koko Yhdysvallat. Lain synnistä oli tullut kuluneeksi kaksisataa vuotta, kun Yhdysvallat hyväksyi oman FOIA:nsa.

Tietämisen vapaudelle tullaan varmaan joskus omistamaan maailmanlaajuinen merkkipäivä samaan tapaan kuin YK:n päivä. Silloin itse saatetaan nähdä käanteentekevämmäksi kuin pelkkä kannustus.

Yhteen sijoitettuja Kalevalan päivää ja Suomalaisen kulttuurin päivää sopisi joka tapauksessa tällä hyvin täydentämään ajallisesti niiden viereen sijoittuva Tietämisen vapauden päivä Chydeniuksen syntymäpäivänä 26.2., vaikka se aiheuttaisikin lisätötä lippujen salkoon nostajille. Lehdistölle se tarjoaisi erinomaisen tilaisuuden kiinnittää huomiota kaikkeen siihen, mitä FOIA -säädöksillä on saavutettu, tehdä selkoa julkisuusperiaatteiden käytännön merkityksestä. Näin Yhdysvalloissa menetellään. Päivä soveltuisi oivallisesti myös maasta ja maanosasta riippumattomien palkintojen jaolle, ei välttämättä suurille rahasummille, mutta esimerkiksi Chydenius-mitaleille.

Edellä sanotusta huolimatta Chydeniuksen saavutusten aatehistorialliset edellytykset ja täsmällinen luonne ovat yhä puutteellisesti tunnettuja. Kokkolan Chydenius-instituutin internetsivut ovat tärkeä väline Chydeniuksen tekemisessä tunnetuksi, mutta jotta Chydenius ei maailmanluokkaan vaeltaessaan muuttuisi myyttiseksi hahmoksi, mistä ensimmäiset merkit ovat jo olemassa, tarvitaan enemmän. Chydeniuksen ja muidenkin tietämisen vapauden syntyn vaikuttaneiden Ruotsin vapaudenajan aikalaisten asiakirjat ovat nykyisten maailmankielten ulottumattomissa, vailla tämänkaltaisten lähteiden edellyttämää nykyaiosten vaatimusten mukaista tieteellistä editiota sekä sellaiseen kuuluvaa tutkimustyötä.

Työn suuruutta ei voi vähätellä, mutta on hyvät perusteet väittää, että asia on sen arvoinen. Tasavallan presidentti Tarja Halonen kiinnitti asiaan huomiota puhuessaan Chydeniuksen poismenon 200-vuotismuistujuhlassa Kokkolassa, ja aiheellisesti.

Chydenius-tutkimuksen ja -dokumentoinnin ajankohtainen tarve

Julkisuusperiaate, tuo FOIA, on maailmalla viime vuosikymmeninä hyväksytty näyttäväksi osaksi lainsäädäntöä, kuten lainattu kronikka asianmukaisesti toteaa, yli viidessäkymmenessä maassa. Näistä 35 on 1990-luvun ennennäkemättömän avoimuusmullistuksen tulosta. 2000-luvun puolellakin joukkoon on liittynyt tähän mennessä yli viitisentoista maata lisää ja joukko kasvaa varmasti yhä.

Laajemmalle julkisuusperiaate on levinnyt kuin suomalainen sauna, ei sentään yhtä laajalle kuin Nokian kännykät. Periaatteen omaksuminen maailmalla kilpalee nyt tasavertaisesti Kalevalan käänöstön määränpäädessä ja on jo saavuttanut hienoisen johtoaseman.

Tilastot tietenkään eivät kerro koko totuutta. Eri puolilla omaksutujen julkisuusperiaatteiden laatu vaihtelee yhtä paljon kuin Kalevalan käänöstö ja mukaelmien. Zimbabwen FOIA palvelee pitkälti lehdistön kontrolloimista, ei siis ensinkään Chydeniuksen tarkoitusperiaati, kun taas Etelä-Afrikassa on Nelson Mandelan hallinnon luomana yksi maailman vahvimmista FOIA-laeista. Voisi sanoa, että totuuskomissiotkin ovat olleet luova muunnelma julkisuusperiaatteesta, tosin äärimmäinen, mutta yhteiskuntarauhan luojana onnistunut. Uudessa Seelannissa, mikä vielä mainittakoon, julkisia eivät ole pelkästään asiakirjat, vaan myös niihin johtaneet keskustelut. Siinä mennään Ruotsia ja Suomea pitemmälle. Täällä julkisuus liittyy asiakirjoihin, niiden valmistumiseen.

Suomessa julkisuuslain säädäntö uudistettiin vuoden 1999 lopulla. Se ei rajoitu siihen, että vasta lopulliset päätökset perusteluineen olisivat julkisia. Sitä ovat myös valmisteluaasiakirjat, etenkin yleisesti merkittävän ratkaisun tai suunnitelman vaihtoehtoja, perusteita tai vaikutuksia kuvavat. Vain lain mukaan salassa pidettävät tiedot on asiakirjasta peitettyvä, muulta osin valmisteluaasiakirjakin on julkinen. Silti uuden lain viesti ei ole mennyt täysin perille eli kuten professori Teuvo Pohjolainen kirjoituksessaan 'Julkisuuslakia ei vielä tunneta' (HS 21.2.2005) huomauttaa: "Virheellinen käsitys, että viranomainen tai joku yksittäinen virkamies voisi harkita, luovutetaanko valmisteluaasiakirja, näyttää elävän yhä vahvasti."

Julkisuusperiaatteen jo etäisestä historiallisesta synnystä olisi tärkeää saada nykyistä enemmän tutkittua tietoa ja alkuperäisläheteiden dokumentatiota. Se toimii kiinnostavana muistutuksena asian tärkeydestä nyky-päivässä ja on hämmästyttävän elävää historiaa.

Johdatuksena Chydeniuksen koko elämänkaareen on olemassa professori Pentti Virrankosken perustava teos *Anders Chydenius: Demokraattinen poliitikko valistuksen vuosisadalta* (1986). Kaivatustaasiin kuitenkin suppeampa englanninkielistä esitystä, varta vasten globaalille yleisölle laadittua, "tietämisen vapauden" vaiheisiin enemmän keskittyvää.

Epäilemättä Anders Chydenius tulee vastaisuudessa kuulumaan maailman poliittisen ja lainsäädännöllisen historian perusopetuksen klassikoihin. Siitä pitää FOIA:n maailmanmenestys huolen. On silti turha odottaa, että edellytykset tälle luotaisiin muualla kuin Chydeniuksen kotimaassa, nyttemmin siis Suomessa ja Ruotsissa.

"Kansa" kohtaan epäluuloiset ovat vähätelleet Chydeniuksen työn painoarvoa, mutta emme pääse mihinkään siitä tosiasiasta, että juuri Chydeniuksen muotoilujen pohjalta valtiopäivämme hyväksyivät vuonna 1766 painovapauslain, joka asiakirjojen julkisuusperiaatteinneen oli maailmanmitassa ennennäkemättömän pitkälle menevä. Kaikki kirjoittaminen valtiollisen elämän perusteista oli Ruotsissa ollut siihen saakka kiellettyä, todellakin kirjoittaminen, myös aivan kynällä paperille, ei pelkästään noin synnytettyjen ajatuksen julkaiseminen painotuotteena. Ylin valta oli Ruotsissa lainsäädäntövalta, kuten John Lockella, mutta Ruotsissa menettiin vielä pitemmälle. Säätyjen päätökset katsottiin kaiken yläpuolella olevaksi, siis myös kaikenlaisen kritiikin. Jos tuomittavaksi katsottua lötyti, ei auttanut selittely, että oli kirjoittanut vain itseään varten tai ehkä enintään kirjeessä ystäville. Siksi painovapauslaissamme tuli esiintymään erikoinen kaksoisluonnehdinta "skrif- och tryckfrihet".

Alkuperäisessä muodossaan painovapauslain elinikä jäi lyhyeksi, vain kuudeksi vuodeksi, mutta silti se tuli piirtymään lähtemättömästi oikeustietoisuuteen. Siihen palattiin uusissa muodoissa. Kirjavien vaiheiden jälkeen Ruotsin valtakunnan painovapauslain ilmaisema ajatustapa on vakiintunut pohjoismaiseksi nimitetyn julkisuusperiaatteen peruskiveksi.

Euroopan unionin perustamissopimukseen se saatiin asiakirjajulkisuutta koskevaksi artiklaksi 225 ja sisällytettiin unionin perusoikeuskirjaan. Unionin parlamentin, neuvoston ja komission asiakirjat ovat periaatteen mukaisesti saatavissa yleisön tutustuttaviksi. Ponnistelut tällaiseen tulokseen pääsemiseksi vietin päätkseen Ruotsin toimiessa unionin puheenjohtajamaana vuonna 2001.

Unionin elinten avonaisuuden puolesta kamppaillut Tony Bunyan on julkaissut internetissä kronikkansa *Secrecy and Openness in the European Union – the Ongoing Struggle for Freedom of Information* (2002). Hän jakaa pisteitä seuraavasti: "Kourallisella ministerineuvoston kautta toimivia EU:n hallituksia on ollut tärkeä osa. Tätä ryhmää ovat johtaneet Tanska ja Ruotsi, toisinaan tukenaan Alankomaat, Suomi ja Englanti. Salailun voimia on johtanut Ranska tukenaan Espanja ja Saksa. Joskus yhdeksän EU:n jäsenmaata on asettunut julkisesti salailun puolelle – Ranska, Espanja, Belgia, Luxemburg, Saksa, Portugali, Italia, Itävalta ja Kreikka..."

Chydeniuksen näkökulmasta kaikki tämä olisi tietysti tärkeää välietappina. Samalla hän joutuisi kyllä huomauttamaan, että vielä on työtä tekemättä. Unionin taannoisesta avointa "hyvä hallintotapaa" aktiivisesti ajaneesta oikeusasiamiehestä Jakob Södermanista Chydenius löytäisi hengenheimolaisensa.

Unionin perustuslakiin ei tietämisen vapautta ole omana periaatteenaan kirjattu, ilmaisunvapaus kyllä artiklaan II-71. Monet katsovat ilmaisunvapauden edellyttävän tietämisen vapautta, mutta tämä ei muuta tilannetta. Esimerkiksi tietosuoja on mainittu. Suomessakin julkisuusperiaate saatetaan nähdä häiriötekijäksi tietosuojalle. Salassapito, vaikkakin tässä yksilön suojana, on nostettu tiedon saatavuutta korkeampaan asemaan. Unionin salaisuusdoktriinit ovat pitkälle vietyjä eikä avoimuus suinkaan koske kaikkia unionin elimiä. 1990-luvun julkisuusavausten jälkeen on huolehdittu salassapidon yhteensovittamisesta Naton pelisääntöjen kanssa. Julkisuusperiaatteeseen tottuneissa maissa tähän on asennoiduttu siten, että periaatteesta tulisi perustuslakiin vietyvä niin vesitettty, että on parempi luopua ajatuksesta – säilyttää jo saavutetut, etenkin maakohtaiset vapaudet. Ei ole selvää, miten tämä tulee onnistumaan yhdentyvässä Euroopassa.

Julkisuusperiaatetta sitä paitsi uhkaavat erääät tyypilliset nykyaikaan liittyvät kehitykset. Näistä riittää mainita näkyvin. Kuuluisa syyskuun 11. päivä 2001 merkitsi varmasti tietyynasteista käännettä. Ei kuitenkaan ole perusteltua yhtyä sellaiseen ajatustapaan, eträ uudet turvallisuusvaatimukset edellyttävät hallinnon julkisuuden tai laajasti ottaen avoimen yhteiskunnan ihanteiden työtämistä tämän vuoksi syrjään. Kaksoistornien luhistumisen syyksi ei voi panna kaikkea. Yhdysvalloissa ja Euroopassa tietämisen vapauden voimakkain hyöky itse asiassa pysäytettiin jo ennen sitä.

George Washington -yliopiston kansallisen turvallisuuden arkiston johtaja Thomas S. Blanton on kirjoittanut osuvasti internetistä löydettävässä vakavassa ja valaisevassa tutkielmassaan 'National Security and Open Government in the United States: Beyond the Balancing Test' (2003):

"Kansallinen turvallisuus ei ole itseisarvo, vaan pikemminkin edellytys, joka tekee kansakunnalle mahdolliseksi ylläpitää arvojaan. Vastapainoksi sille avoin hallitsemistapa on sekä demokraattisten yhteiskuntien edellytys että arvo. Asettaessa nämä kaksoisesta samalle viivalle tai puhuttaessa niistä jonkinlaisessa tasapainossa keskenään tehdään vääryyttä avoimelle hallinnolle ja lievennetään sitä välittämätöntä epälulua, jonka tulisi kohdistua jokaiseen yritykseen vähentää avoimuutta kansallisen turvallisuuden perusteella. Tarvitsemme tasapainottamisen sijaan uutta paradigmaa, jotta ajankohtaiset turvallisuustarpeet eivät jatkaisi perusarvojen rapauttamista."

Sellaisella uudella paradigmalla Blanton tarkoittaa avoimuutta turvallisuutta edistävänä asiana ja takeena sille. Avoimuudella on kyky mobilisoida väestöä niihin voimakoneistojen rajat ylittäviin ja arkisiin tilanteisiin ulottuviin tekoihin, joista kansallinen turvallisuus kasvaa. Sellainen tie ei ole ongelmaton, mutta jäykki, tehtyjä virheitä salaisuuden varjolla peittävien byrokraattisten hierarkioiden vastapainona siihen sisältyy avoimen yhteiskunnan perustavin ominaisuus, itsekorjautuvuus.

Ehkä tässä on haastetta kyllikseen Anders Chydenioksen nimeen oikeutetusti liitetävälle avoimen yhteiskunnan perinnölle. Onko sillä sijaa "terrorismin vastaisen sodan" maailmassa? Tuliko Chydeniuksesta yksi sen ensimmäisistä uhreista – vai onko Chydenius sittenkin sitkeä selviytyjä?

Anders Chydenius – valistusajattelija

Palatkaamme alkuun, etäiseen 1700-luvun vapaudenaikaan. Väitteeni

kuuluu, että silloisen Ruotsin valtakunnan oloissa useillakin suomalaisilla oli tärkeä osuutensa julkisuusperiaatteen läpimurtoon. Bertolt Brecht on kerran sanonut, että suomalaiset ovat kansakunta, joka vaikenee kahdella kielellä, mutta 1700-luvulla asianlaita oli koko lailla toisin.

Tärkeä sytyke tiedonvapauden kehitykselle saatiani, kun Alavetelin nuori kappalainen Anders Chydenius aktivoitui poliittisesti, etenkin osallistuessaan puhujana vuonna 1763 Kokkolassa Johan Mathesiuksen Pohjanmaan maaherran sijaisena koolle kutsumille maapäiville. Pitkään tavoitteltu Pohjanlahden kauppavapaus oli pääpontimena kappalaisen lähdölle valtiopäiville. Poliittinen tuuli oli käänymässä hattupuolueen vuosikymmeniä kestääneen valtakauden jälkeen. Oppositiopuolue myssyt ja sen radikaalit, mukaan luettuna Chydenius, saavuttivat näkyviä asemia.

Tavallinen leipäpappi Chydenius ei ollut, vaikka hän monia toimeentulon kysymyksiä pohti. Hän harjoitti maataloutta ja sen uudistamista parhaiden tietojen mukaan, hoiti merinolampaita, viljeli tupakkaa myytäväksi, ennätti mukaan Pommerin sodan tuomisina tulleeseen perunan viljelyyn, mutta oli aktiivisena myös lääkintätöimessä, terveysneuvojana, isorokkorokottajana, kirurgina sekä kirjoitti tutkielman niittyjen samaloitumisen syistä ja ehkäisemisestä. Kun apteekkia ei ollut lähellä, hän opetti lääkkeiden valmistamista eli hänen muistelmiensa sanoin:

“Tein päätöksen, tilasin välineitä ja raaka-aineita ja järjestin pienen kemiallisen laboratorion, jonka käytössä edistyin vähitellen niin pitkälle, että valmiston sublimaattia, kalomelia ja muita elohopeayhdisteitä, saavuavaa typpihappoa, suolahappoa, ammoniakkia, Hoffmannin tippoja ja muuta sekä tein niistä kaikenlaisia lääkkeitä. Otin myös selvää erilaisista hartsiliuoksista ja niiden käytöstä ja kokeilin käyttäen erilaisia liuottimia. Minulla oli runsaasti potilaita, jotka käyttivät lääkkeitäni, ja harvoin ostin apteekista muuta kuin lähtöaineita.” (Suom. Pentti Virrankoski)

Tämä panee kysymään, millaisen koulutuksen Anders Chydenius oikein mahtoi saada opiskellessaan Turun Akatemiassa ja lyhyemmän aikaa myös Uppsalan yliopistossa. Kysymys ei ollut pelkästään Chydeniuksen pojakeuksellisesta omatoimisuudesta. Aika oli toisenlainen kuin myöhempি. Maisterin tutkintoon edellytettiin monipuolisia opintoja pienien yliopiston kaikissa aineissa. Pappisuralle tarvitsemansa hurskauden Chydenius taisikin saada ensisijaisesti isältään, Kokkolan kirkkokoherralta Jakob Chydeniukselta.

Valistuksen projektin mukaisesti ihmillinen, yksilöllinen järki tulisi muodostamaan perustan edistymisen prosesseille kaikilla elämäalueilla.

Ihmisyden, vapauden, tasa-arvon ja onnellisuuden aatteet eivät olleet sinänsä mitään ainutlaatuista tai uutta. Sen sijaan luottamus mahdollisuuteen yhdistää ne nykyaikaisen tieteen, tekniikan ja talouden ilmentämään järkiperäisyyteen oli mullistava ajatus, kuten göteborgilainen aatehistorioitsija Sven-Eric Liedman on kiitettyssä teoksessaan *I skuggan av framtiden* (1997) korostanut.

Valistus on mahdollista nähdä joksikin, joka rajoittuu olennaisesti vain 1700-luvun puolivälin jälkeiseen Ranskaan, ihmisen tiedon kokoajaksi tarkoitettuun suureen ensyklopediahankkeeseen ja sen takana olleeseen, ohjelmansa painosta julkaisseeseen intellektuellien ryhmään. Toisaalta valistusta voi pitää yleiseurooppalaisena ja myös Euroopan ulkopuolelle ulottuneena ilmiönä. Laajimmin käsitetynä valistus on nykyisyyteen saakka ulottuva projektti. Nähdäkseni on hyväksyttävä tosiasiaksi se, että valistus oli laajalle levinnyt ilmiö ja että sen syntyn ja muotoutumiseen liittyneet filosofiset, tieteelliset, taloudelliset, poliittiset, kulttuuriset ja uskonnolliset puitteet poikkesivat eri maissa toisistaan. Se sai eri puolilla hyvinkin erilaisia muotoja. Valistuksella ei myöskään voi nähdä mitään yhtä lähdettä tai keskusta, ei ainakaan ennen 1750-lukua.

Alkamisajankohdaksi voi nähdä Euroopan siirtymisen rauhan, jälleenrakentamisen, talouksien kohentamisen ja keskinäisen kanssakäymisen kauteen 1700-luvun alun myrskyjen jälkeen. Mahdollisuus olojen rauhanomaiseen vertailuun synnytti kriittisiä asenteita ja uudistushalua, joka vähitellen kanavoitui valistuksen ohjelmiksi. Mainion vallankumouksen jälkeinen Englanti kohosi monissa maissa varhaisvalistuksen ihanteeksi. Runsaalle katsomusten kirjolle rakennettu ja painovapauden mahdollistanut Hollanti toimi välittäjänä. Saksassa Englannin kanssa personaaliunionissa oleva Hannover ja sen uusi Göttingenin yliopisto tulivat toimimaan vastaavaan tapaan valistuksen välittäjänä ja ahjona. Voltairen oleskelu maanpaossa Englannissa teki hänestä valistusmiehen.

Uppsalalaisen tieteenhistorioitsija Tore Frängsmyrin mukaan Ruotsin valtakunnassa ei esiintynyt valistusliikettä - 1700-luvun lopulla joitakin ohjelmia, sitten kaikki oli ohi. Kaksi yksittäistä valistusajattelijaa Frängsmyr sentään löytää: Peter Forsskål ja Anders Chydeniussen, molemmat suomalaisia. Frängsmyr päättyy johtopäätöksiinsä sen vuoksi, että hän etsii valistuksen mittapuuta 1700-luvun puolivälin Pariisista, mikä ei jätä tilaa valistukselle laajana, monia maita kattavana aatteellisena ilmiönä. Chydeniusta on ongelmallista tarkastella sellaisilla mittapuilla. Hän ei – pappina! – ollut uskonnontavoinvalistuksen ranskalaisten tapaan.

Sen enempää Forsskål kuin Chydeniuskaan eivät olleet tulleet tyh-

jästää. Suomalaisten keskuudessa vaikutti 1730-luvulta lähtien kaksikin valistusajattelun linja: toisaalta akateeminen, Turussa sijainneesta yliopistosta lähtöisin ollut, Suomessa laajalle levinnyt ja pitkään vaikuttanut valistus, toisaalta radikaali valistus, joka pyrki vaikuttamaan valtakunnan keskuksissa – poliittisesti Tukholmassa, yliopistollisesti Uppsalassa. Frängsmyrin mainitsemat kaksi ajattelijaa ja taistelijaa ovat radikaalin valistusvirtauksen parhaiten tunnetut edustajat. He ajoivat olennaisesti samoja asiaita, Forskål ideoijana, Chydenius suoranaiseksi toteuttajana.

Suoraan kirjallista vaikutusyhteyttä näiden kahden välille ei ole osoitettu ajatustapojen yhtäläisyystä huolimatta. Kumpikin viihtyi poliittisesti ennen muuta myssyjen parissa, kun taas akateeminen valistus kuului Ruotsin hattupäiseen valistukseen. Chydenius oli Turun akateemisen valistuksen oppipoikana, mutta huomasi ennen pitkää kamppailevansa myssyjen puolella. Mitään yhtenäisenä valtiovaltaa vastaan asettunutta joskin sisäisesti kirjavaa valistuksen ohjelmaa ranskalaiseen tyylisiin Ruotsissa ei ollut siitä yksinkertaisesta syystä, että Ruotsissa Englannin jälkeen toisena maailman maista vallitsi varhaisparlementarismi ja sen mukainen puoluejärjestelmä.

Se jakoi Ruotsin valistusajattelun. Sitä esiintyi kumpaisellakin puolella, mutta ymmärrettävästi hieman erilaisissa muodoissa. Se merkitsi myös sitä, että yhteiskunnallisia ja valtiollisia asiaita oli mahdollista muuttaa muutoinkin kuin väkivaltaista tietä. Muutoksen edellytyksenä oli mahdollisuus saada näistä asiaista vapaasti tietoa ja esittää niistä vapaasti mielipiteitä. Sen oivalsivat selkeimmin muutoksen tarpeen kokeneet ja riittävästi vallan keskuksista tuntumaa saaneet, alkujaan maan periferiasta lähtöisin olleet suomalaiset radikaalit myssyt tai myssysympaatikot.

Kansallisuuden mainitseminen ei ole tässä yhteydessä epähistoriallista, vaikka siihen on heitetävä hyppysellinen suolaa. Suuren Pohjan sodan aikana väitöskirjan *De vindicae Fennorum* (1703) julkaisut Daniel Juslenius käsitti kansallisuuden sen mukaisesti, missä joku oli syntynyt ja saanut kasvatuksensa. Ruotsin kuninkaalle Juslenius tietysti oli uskollinen, sillä Suomihan kuului Ruotsin valtakuntaan, mutta tämä ei millään tavoin estänyt häntä tekemästä selvää eroa ruotsalaisten ja suomalaisten välille. Epähistoriallista sen sijaan olisi nähdä Jusleniuksen kansallisuusajattelun perustuneen puhuttuun kieleen. Sellaiset käsitykset syntyivät vasta 1800-luvulla, Suomen jo jouduttua eroon Ruotsista. Jusleniuksen Suomessa oli kaksi kansankielä. Molemmat ansaitsivat sellaisina huomiion. Lisäksi oli latina, suurempaan maailmaan yhdistävä oppineiden kieli.

Tämän käsityksensä pohjalta Juslenius laati Tukholmassa 1745 julkai-

semansa ensimmäisen suomen kielen sanakirjan *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus / Fennici lexici tentamen / Finsk Orda-Boks Försök*, joka siis ei ollut pelkkää suomea puhuville tarkoitettua sanojen selittämistä toisten suomen kielen sanojen avulla, vaan Suomen kolmeen kieleen pohjautuva. Kun Samuel Johnson vuosikymmentä myöhemmin julkaisi Lontoossa ensimmäisen englannin kielen sanakirjan, hänen oli ollut muutama apuri, mutta Juslenius oli tehnyt työnsä ilman virallista toimeksiantoa ja ilman vakituista apua. Ranskassa kysymys kansankielestä ei kuulunut valistuksen teemoihin, sillä *Le dictionnaire de l'Académie française* (1694) oli asettanut neljänkymmenen oppineen viidenkymmenenviiden vuoden ponnistuksin kielikysymykselle puitteet hyvissä ajoin ennen valistuksen agendan muotoilua.

Chydenius käsitti patrian olevan siellä, missä on hyvä olla, ja pamfleissaan hän puhui ”meistä ruotsalaisista”. Muu retoriikka ei valtiopäivillä olisi ollut mahdollistakaan. Pelkästää retoriikasta ei silti ollut kysymys. Chydeniuksen asenne kansallisuteen oli oikeastaan maailmankansalainen. Tässä kirjoituksessa tarkasteltavista vain maailmallia kaikkia muita laajemmin matkailevat Johan Arckenholtz käsitti itsensä selkeästi suomalaiseksi Jusleniuksen tavoin. Yhdistävän tekijän muodostivat kuitenkin lähtökohdat syrjäisillä paikkakunnilla ja niitä edeltänyt perheen liikkuvuus tai niitä seurannut oman olinpaikan vaihdos sekä jonkinasteinen, ehkä vaikeuksiin törmänyt sosialinen nousu. Chydenius oli syntynyt äärimmäisen syrjäisessä Sotkamossa, Arckenholtz ja Peter Forsskål syrjäisessä ja heidän aikoinaan aivan mitättömässä Helsingissä. Suomi tarjosi sellaisia paikkoja Ruotsin valtakunnassa, mutta poikkeustapauksissa myös pakkoja tai mahdolisuuksia liikkuvuuteen.

Arckenholtzin isä oli Uudenmaan ja Hämeen läänin lääninsihteeri, Forsskålin ja Chydeniuksen isät pappeja, siis viroissa, joissa oli tarpeen tuntea Suomessa puhuttuja kieliä ja joissa väestön eri osat ja niiden olot – miksei myös esimerkiksi talonpoikainen suoruus – eivät jääneet tunte-mattomiksi. Muistomerkinä Forsskålin isän työstä Tukholman kuninkaallinnan mäellä seisoo edelleen ”suomalaisen kansakunnan” kirkko. Sen verran, mutta vain sen verran, näiden kolmen uskallusta osoittaneen varhaisimmista lähtökohdista on löydetävissä suomalaisuutta.

Turun akateeminen valistus

Alkutahdit akateemiselle valistukselle Suomessa asetti ahvenanmaalaissyntyninen kaunopuheisuuden professori Henrik Hassel, joka latinan viljelyyn liittyvässä virassaan raivasi antiikin ihailun vastaisesti tietä

modernistisille asenteille, kuten tukholmalainen aatehistorioitsija Bo Lindberg on selvittänyt.

Hassel oli humanismin pääedustaja Turussa vuosina 1728-1775. Hänen linjansa poikkesi virkaveljien muissa Ruotsin yliopistoissa omaksumista asenteista. Se ei silti pelkästään heijastellut valtakunnan hyötyajattelun keskusta, Tukholmaan hyötyä, luonnontieteitä ja taloutta edistämään perustetun Kuninkaallisen Tiedeakatemian käsitryksiä. Isonvihan aiheuttama katkos Turun akatemian toiminnassa teki mahdolliseksi aloittaa uudelta pohjalta, taakse jätettyjä aikoja liikaa muistelematta. Hassel käytti tilaisuutta hyväkseen, mikä näkyi hänen ohjaamassaan väittelykirjallisuudessa. Huolenpito taloudellisesta hyödystä laajentui hänellä ja hänen oppilaillaan koskemaan tiedettä ja kulttuuria.

Hassel katsoi tiedon pohjautuvan aistikomukseen ja järkeilyyn sekä vastusti metafyysistä spekulaatiota. Tiedon piti palvella välittömästi ihmillistä elämää. Katsomusten esikuvaksi voi tunnistaa Francis Baconin. Maailma oli Hasselin mielestä sattumalta eikä välttämättömästi niin kuin se oli, koska Jumala oli luonut maailman vapaasti. Täydellinen tieto maailmasta ei ollut mahdollista. Jumalallinen järki ei ollut ihmisten tavoitettavissa. Maailmassa olevien olion käyttö tiettyihin päämääriin, niiden hyödyllisyys, oli Jumalan määräämää.

Vaikka Hasselilla ei esiintynyt yleistä edistysajatusta, hän katsoi, että tieteeet edistyivät. Nykyinen tiede ei siten ollut antiikin elvyttämistä, vaan Baconin ja hänen seuraajiensa luomus. Hasselin ohjaamissa väitökissä korostettiin yllättäen äidinkielen arvoa tieteen kielenä. Sellainen painotuksen muutos oli hänen mukaansa yhtenä taustana Englannin ja Ranskan menestykselle. Äidinkieli tieteen kielenä oli kohotettava samalle tasolle kuin mainittujen maiden menestyvissä nykykielissä. Sen Hassel myönsi menneestä arvokkaaksi, että kaunopuheisuus ja kulttuuri olivat kukoistaneet silloin, kun poliittiset olot olleet vapaat.

Edelleen Hassel oli vakuuttunut siitä, että melkein kaikkien isänmaata tällä ja edellisellä vuosisadalla vaivanneiden onnettomuuksien syynä oli ollut sota. Samuel Pufendorfin sopimusten merkitystä korostavan luonnonoikeuden hengessä hän antoi sekä valtioiden että yksilöiden suhteiden käsitellylleen rauhanomaisen sävyn. Väitöksissä hylättiin kaunopuheisuuden tapa vedota tunteisiin. Tuli puhutella järkeää, jotta ihmiset voisivat itse muodostaa käsitrysensä eivätkä ajautuisi minne hyvänsä vieraan tahdon orjina.

Kokemuksellista luonnontiedettä arvossa pitävä Hassel tuli saamaan

luonnontutkimuksen hyötyihin suuntautuneita kollegoita. Johan Browallius oli perehtynyt Baconin empiristiseen hyötyfilosofiaan sekä solminut merkittävän ystävyyskuteen Carl Linnéen. Browallius julkaisi kaksi ohjelmallista kirjasta, toisen luonnonhistorian hyödyistä kouluopetuksessa, toisen sen tärkeydestä yliopistoissa. Spekulaation tilalle tuli kirjasten mukaan asettaa kattava havaintojen tekeminen ja niiden kerääminen ympäri maata myös koululaitosta hyväksikäytäen. Papisto soveltui Browalliuksen mukaan erityisen hyvin opettamaan talonpojille luonnontietoa heidän omalla kielellään sekä näyttämään itse esimerkkiä toimissaan viljelijöinä. Linnén oppilas oli myös edeltäjäänsä Browalliusta humanistisemmin suuntautunut ja Pufendorfiakin opetuksessaan seurannut C. F. Mennander. Kumpikin teki näkyvän yliopistollisen uran luonnontieteistä teologiaan ja sitten kirkollisiin johtotehtäviin, Mennader lopulta Ruotsin arkkipiispaksi. Kumpikin toimi Ruotsin valtiopäivillä hattupoliitikkoina, Browallius jopa säätyjen kaikkivaltaisuutta perustelleena puolueideologina.

Runouden professuuri muutettiin Turussa taloustieteen professuuriksi, yhdeksi maailman ensimmäisistä tällä alalla. Viran sai ankaran kiistelyn jälkeen Linnén suosikkioppilas Pehr Kalm, joka opiskeli Turussa ja Uppsalassa, teki tutkimusretkiä Venäjälle ja Ukrainaan ja professuurin saatuaan Pohjois-Amerikkaan.

Taloustiede oli projektii hyötytieteen virkojen saamiseksi Ruotsin yliopistoihin. Se toteutettiin Uppsalassa yliopiston ulkopuolelta käsin, Turussa sillä oli jo tukijansa yliopiston sisällä. Kun taloustiede valtakunnan pääyliopistossa Uppsalassa keskittyi valtioon ja sen hallinnossa tarvitavien tilastoihin sekä oppiin kaupankäynnistä merkantilistisen ohjaukseen hengessä, niin Turku tuli edustamaan valtakunnassa ainoana Linnén erikoista käsitystä taloustieteestä: siitä tuli oppia maanviljelyksestä ja sen kohentamisesta, hyötykasveista ja luonnon valtakuntien antimista sekä alueiden ja paikkakuntien kuvaamisesta.

Mikään Ruotsin yliopisto ei ollut Turkua tiukemmin sidoksissa hyötyajatteluun, kuten aatehistorioitsijat ovat todenneet. Mutta myöskään missään muussa Ruotsin yliopistossa ei kehittynyt samanlaista hyödyn tavoittelun ja sen kanssa sopusointuisen, suuntaa antavan humanismin liittoa. Turkulainen yliopisto väitti ja synnytti katsomuksia, joita voi kutsua valistuksellisiksi: ihmillisyyden, vapauden ja onnentavoittelun arvostukset yhdistyivät luottamukseen tieteen, talouden ja teknikan järkiperäisyyteen. Manufaktuurien ja teknologisten taitojen edistämisen asemesta Suomelle kuuluvaksi nähtiin kylläkin ennen muuta maa- ja metsätalous.

Radikaalia valistusta

Akateeminen ja radikaalis-poliittinen valistus eivät olleet toisistaan täysin riippumattomia. Valtiopäivät tarjosivat niiden kohtaamiselle tilaisuuden. Varhaisia lähtökohtia saatiin 1600-luvulla eläneeltä historiaa, luonnonoikeutta ja valtioteoriaa tutkineelta ja pitkään Ruotsissa toiminelta Samuel Pufendorfilla, joka säilytti ajankohtaisuutensa Euroopassa ja sen ulkopuolellakin pitkin 1700-lukua.

Murroksen edellytyksenä oli Kaarle XII:n jatkuihin sotien väsyneen ja suurvalta-asemansa menettäneen valtakunnan päättös tehdä loppu itsevaltiudesta ja siirtää ylin valta valtiopäiville kokoontuneille säädylle. Vuosien 1719-1772 vapaudenaika mursi vähä vähältä padot ja suomalaiset olivat erityisen aktiivisia tässä. Arvid Hornin ulkopolitiikka avasi monille matkalaisille portit Englantiin, joka tuolloin vakiinnutti parlamentarismiin ja jota Ruotsi tosiasiallisesti seurasi toisena tässä yhteiskunnallisessa kehityksessä. Aatelisnuorten oppana Eurooppaan kiertänyt, sen historiaan ja oloihin syvästi perehtynyt Johan Arckenholtz innostui ensimmäisenä suomalaisista vuonna 1731 ikihyväksi Englannissa kokemastaan yhteiskunnasta.

Toisin kuin muualla Euroopassa, säätյä ei Arckenholzin havaintojen mukaan Englannissa eristetty toisistaan. Niitä koskivat samat säädökset. Kaikki vähäisimmästä ylhäisimpään maksoivat veroja. Parlamentin alahuone, ylahuone ja hovi tasapainottivat toistensa valtaa, mutta kansakunnan kannalta ratkaiseva valta oli alahuoneella. Vapauttaan rakastavat ja omaisuuttaan kartuttavat englantilaiset edistivät kaikkia muita kansoja tehokkaammin yhteistä hyvinvointia ja ilmensivät käyttäytymisessään jopa tulevaisuuteen viittaavaa ihmisten "luonnollista tasa-arvoa", kuten Arckenholtz totesi Pufendorfin käsitettä käyträen.

Koska valtiota ei ollut mahdollista muuttaa muutoin kuin vähitellen, itsevaltiuden kumoaminen saattoi jättää jälkeensä salailun ja sananvapauden kiellon. Arckenholtz katsoi, että sellaiset Ruotsissa edelleen vaikuttavat periaatteet olivat menneisyyden jäänteitä, perintöä itsevaltiuden kaudelta. Saatuaan kansliakollegiossa viran Arckenholtz eritteli Ruotsin asemaa Euroopassa. Arvid Hornin hengessä hän näki rauhanpolitiikan ja tietynlaisen puolueettomuuden maan etujen mukaiseksi. Arckenholzin Englantiin kohdistama ihailu ja hänen epäluulonsa Ranskaa kohtaan eivät sopineet asemiaan vahvistavalle oppositiopuolueelle, joka sai tukensa juuri Ranskasta. Yhdessä toisen suomalaisen, kansliakollegion suomentajan toimineen Johan Mathesiuksen kanssa Arckenholtz vastusti Venäjälle hyökkäämistä vaativia hattuja Tukholman kahvihuoneissa ja ravinto-

loissa neuvotteluin suomalaisten valtiopäivämiesten kanssa. Myöhemmin hän pyrki myös vaikuttamaan Suomesta ja Perämeren piiristä valittavien valtiopäivämiesten vaaliin. Sellaista ulkopuolisen toimintaa pidettiin puutumisena säätyjen vapauteen.

Arckenholtz sai hattujen nostua valtaan maksaa mielipiteistään ensin menettämällä virkansa, sitten sodan todella alettua joutumalla sen ajaksi tyrmään Mathesiuksen kanssa. Kun mikään ei lannistanut hänen vastustustaana hattuja kohtaan, lopulta oli edessä lähtö Ruotsista.

Sekä Mathesius että Arckenholtz tulivat aikanaan tekemisiin Chydeniuksen kanssa tämä uran käännekohdissa. Kaksi kokenutta myssytuskin ovat voineet välttyä antamasta neuvoja puolueen uudelle toivolle. Tarkkaa tietoa kanssakäymisen sisällöstä ei ole. Siitä voi tehdä vain päätelmiä muun tiedon pohjalta.

Vapaudenajan alussa Tukholman suomalaisen seurakunnan kirkkoherra Johannes Forsskåhl sai rakennutetuksi suomalaisille oman kirkon kuninkaanlinnan mäelle. Kaupungin suomenkielisten kalastajien ja piikojen kirkosta hän muutti sen ”suomalaisen kansakunnan” kirkoksi, minkä muutoksen maan hallitus eli valtaneuvosto hyväksyi. Kirkosta tuli suomalaisten valtiopäivämiesten kohtaamispalvelu. Siellä alettiin saarnata kansakunnan molemmilla kielillä, aikaisemmasta poiketen myös ruotsiksi. Johannes Forsskåhlia ei voi pitää valistusmiehenä, mutta hänen pojastaan, Helsingissä syntyneestä Peter Forsskålista kiistatta kehittyi sellainen.

Peter aloitti opintonsa Uppsalassa 10-vuotiaana ja liittyi pian Linnén ympärille kertyneeseen innokkaiden luonnontutkijoiden piiriin. Apurahan turvin hän pääsi opiskelemaan filosofiaa ja itämaisia kieliä ajankohdan parhaaseen valistushenkiseen yliopistoon, Göttingeniin. Siellä hän väitteli 1756 empirismin periaatteita puolustaneella teoksella. Göttingeniläiset opettajat kiittivät oppilaansa vapaata mielenlaatua ja hänen luottamustaansa omiin voimiinsa. Osakseen tulleisiin kritiikkeihin Forsskål vastasi Kööpenhaminassa julkaisemassaan väitöskirjansa toisessa painoksessa.

Kirja ja sitä seuranneet väittelyt nostivat Forsskålin ensimmäiseksi suomalaiseksi, joka johdonmukaisesti puolusti tieteellisen tutkimuksen vapautta. Tiedettä ei hänen mukaansa pitänyt jähmettää epäinhimilliseksi, muuttumattomaksi järjestelmäksi. Totuuden etsintä edellytti loputonta uudistumista. Totuutta saattoi myös tavoitella monia erilaisia teitä ja siksi tieteen olemukseen tuli kuulua jatkuvan kritiikan ohella suvaitsevaisuus.

Palattuaan kotimaahansa Forsskål pyysi Uppsalan yliopistolta lupaa

puolustaa väitöskirjaa kansalaisvapaudesta, *De libertate civili*. Tähän ei aiheen arkuunteisuuden vuoksi suostuttu. Myöhemmin Forsskål onnistui saamaan sensorilta painoluvan esityksensä ruotsinkieliselle versiolle *Tankar om borgerliga friheten*. Viidensadan kappaleen painoksen hän jakoi 1759 pääosin Uppsalan ylioppilaille. Hän oli saavuttanut yliopistossa taloustieteen dosentuurin, mutta elatusta hän hankki suomalaista sukujurta olevan ja samanlaisiin ajatuksiin suuntautuvan kreivi Christer Hornin perheen kotiopettajana, myssypuolueen kannattajien suojuksessa.

Hatuille vapaus tarkoitti valtiopäiville kokoontuneiden säätylejen kaikkivoipaisuutta ja koskemattomuutta. Tälle vapauskäsittelylle Forsskål esitti radikaalin vaihtoehdon. Hän tiivisti pariinkymmenen teesiin valistuksen vaatimukset. Puolustaessaan kirjastaan Forsskål totesi johtopäätöksensä olevan se, että ”vapautta on ylläpidettävä vapaudella, nimittäin valtakunnan vapautta kirjoittamisen vapaudella, kuten Englannissa tapahtuu”. Epäkohtiin ja tytytmättömyyteen voitiin vastata kahdella tavalla, joko ”verellä” tai ”musteella”. Ruotsin tie saattoi Forsskålin mukaan olla vain jälkimmäinen ja se taas edellytti ”valistuneen yleisön” luomista. Tavoite oli yleisen kansalaisvapauden toteuttaminen.

Itsevaltius oli kyllä vakavin uhka kansalaisvapautta vastaan, mutta myös vapaudellaan ylvästelevässä valtiossa ihmiset saattoivat tosiasiassa sortaa toisiaan. Vääryyden salaaminen teki tämän mahdolliseksi. Jokaisen pitäisi saada oikeus lausua julkisissa kirjoituksissa näkemyksensä siitä, mikä loukkasi yleistä etua. Kansalaisvapauden elämä ja voima koostui rajoitetusta hallituksesta ja rajoittamattomasta kirjoittamisen vapaudesta.

Tätä Forsskål täsmensi muistuttamalla siitä, että jumalanpilkkaa, henkilöiden herjaamista ja ilmeisiin paheisiin houkuttelemista ei silti tulisi sallia. Sensorin vaatimuksesta hän joutui lisäämään luetteloon hyökkäykset hallitusta vastaan. Yhden kohdan sensori edellytti koko-naan poistettavaksi. Sen mukaan kirjoittamisen vapaus ei olisi mikään uhka jumalalliselle ilmestykselle, järkeville perustuslaeille tai yksittäisten kunnialle, koska ”totuus voittaa aina, kun sitä saadaan yhtäläisin eduin kyseenalaistaa ja puolustaa”.

Painettuun versioon pääsi Forsskålin kannanotto uskonnollisen suvait-sevaisuuden puolesta. Englannin esikuva oli tässäkin hänen mielestään varteenotettavin. Harhaoppien vastustaminen johti vain niiden vahvistumiseen, kun taas joustavuus eriuskoisia kohtaan edisti heidän mu-kautumistaan yhteiskuntaan. Englannissa ei myöskään tarvinnut pelätä salahankkeita perustuslakeja vastaan. Epäkohtiin voitiin tarttua ajoissa kirjoittamisen vapauden avulla ja korjata ne.

Kirjoittamisen vapaus takasi tieteiden esteettömän kukoistukseen, virkamiesten toimien valvonnan ja lopulta hallituksenkin vakauden. Kansalaisten tuli voida hankkia asianmukaiset tiedot yhteiskunnallisista oloista ja myötävaikuttaa niiden avulla yleiseen hyvinvointiin.

Kansalaisvapauden tuli ulottua yhtä hyvin talouteen kuin valtiokoneistoon. Forsskål kirjoitti hitaaksi ja tehottomaksi katsomaansa ammatikuntapakkoa vastaan ja vaati ammatteihin valmentavia julkisia kouluja. Maanhankinnan esteitä tuli poistaa. Tilattomallekin väestölle tuli järjestää Englannin ja Saksan malliin tilaisuus olla herra omassa majassaan. Vuosien 1755-1756 valtiopäivillä oli otettu askeleita ansion periaatteen hyväksymiseksi virkanimitysten ja -ylennysten pohjaksi. Forsskål jatkoi samalla linjalla. Ylhäisen syntyperän, rahaa ja suhteiden asemesta ratkaiseva merkitys tulisi olla omalla taidolla ja ahkeruudella.

Forsskål oli sitä mieltä, että kansalaisten tuli voida julkisesti puolustautua riippumattomissa tuomioistuimissa, mutta hän joutui havaitsemaan, ettei tällaista oikeutta hänen omassa asiassaan ollut. Kun hänen kirjasessa oli ilmestynyt, valtaneuvosto määräsi sen takavarikoitavaksi. Rehtori Linné sai tehtäväkseen koota sen kappaleet, joskin hän onnistui löytämään vain vähäisen osan painoksesta. Seurasi pitkä ja tulokseton kirjelmöinti vastassa olevan koneiston eri elimien kanssa. Göttingiläisen professori J.D. Michelisin ansiosta Forsskål sai paikan luonnontutkijana Tanskan kuninkaan järjestämässä Arabiaan suunnatussa retkikunnassa. Vilkkaan havaintojenteon ja monien vaivojen jälkeen Forsskål menehtyi Jemenissä. Mutta hänen Ruotsissa esille nostamansa ajatuukset jäivät elämään ja niihin palattiin usein. Linné nimesi uppiniskaisen nuoren suomalaisen mukaisesti erään nokkoslajin.

On helppo yhtyä ruotsalaisen kirjailijan Thomas von Vegesackin arvoon: "Forsskålın teesien merkitystä voi tuskin yliarvioida. Hänen kirjansa muodostaa yhteenvedon niistä vaatimuksista, jotka valistusajan Euroopassa voitiin asettaa yhteiskunnalle."

Kokkolan käanteentekevä puhe

1700-luvun merkittävin suomalainen yhteiskunnallinen ajattelija oli Anders Chydenius. Useimpien uuden ajan alkupuolen filosofikuuluisuuksien tavoin hän ei luonut yliopistollista uraa. Hän toimi ensin Alavetelin kappalaisena, sitten Kokkolan kirkkokoherrana. Forsskålilla selvemmin hänen tuli koko valtakunnan asioihin vaikuttanut valistusmies, Forsskålın muotoileman ajatussuunnan jatkaja sekä Adam Smithin rinnakkaisilmö taloudellisen liberalismin muotoilijana. Historiallisesti painavin merkitys

oli hänen työllään Ruotsin painovapauslain muotoilemiseksi.

Hämmästyttävän poliittisen uran mahdollistivat Ruotsin valtiopäivät, joilla myös periferia saattoi yrittää saada äänensä kuuluviin. Keskuksissa suorat ja salailevat yhteydet vallan ytimiin toimivat, mutta periferioille oli tärkeää laajentaa vapaauksia, tiedon julkisuutta ja saatavuutta ja sitä kautta itsenäisen toiminnan edellytyksiä. Englantia ihailevan valistuksen tuntomeriksi ei muodostunut ranskalaiseen tapaan kirkonvastaisuus, vaan Chydeniuksen kaltaisen kirkonmiehen eri muodoissaan muotoilema liberalismi.

Kokkolan lääninkokous 240 vuotta sitten muodostui Chydeniukselle käännekohdaksi. Kokous oli varsin dramaattinen toimenpide, joka tiivisti pohjalaisten pitkääikaiset ponnistelut kaupankäytinsä vapaauksien puolesta. Tilanne palautui vuoden 1617 purjehdussääntöön. Se antoi oikeuden purjehtia alueelta vain kahteen tapulikaupunkiin, Tukholmaan ja Turkuun. Näiden kauppiaat sitten välittivät pohjalaisten tuotteet ulkomaille. Tervan vienti oli monopolisoitu Tukholman suurkauppiaille ja sama koski tuontitavaraita, minkä Pohjanmaan porvarit ja talonpojat katsoivat loukkaavan oikeuksiaan ja tuottavan aiheettomia etuja pääkaupungille. Ehdotukset tilanteen muuttamiseksi oli jatkuvasti torjuttu, mutta tytymättömyys levisi sekä Pohjanmaalla että Länsipohjassa. Petter Niklas Mathesius ehdotti *De Ostrobotnia*-väitökssään yhden tapulikaupungin perustamista kotimaakuntaansa ja läänin maaherra täsmensi ajatuksen valtiopäivillä koskemaan Kaskisten saarta, mutta turhaan.

Tapulioikeuksien puute vaivasi valtakunnassa käytännöllisesti katsoen vain Pohjanlahtea ympäröiviä alueita ja etenkin Pohjanmaata. Suuttumus kauppapakkoo vastaan ja aloitteet sen purkamiseksi olivat jatkuvia. Todelliseksi voimainkoitokseksi muodostuivat vuonna 1760 alkaneet valtiopäivät. Pohjanmaan talonpojat ehdottivat kolmen tapulikaupungin perustamista ja norlantilaisetkin vaativat itselleen kahta. Kokkolan raatimies Petter Stenhagen laati asiasta useita muistioita todistellakseen vääryydeksi sen, että Tukholma hyötyi ulkomaankaupasta maakunnan kustannuksella. Merkittävää oli se, että Stenhagen oli löytänyt kannalleen yleisiäkin perusteluita, viittauksia kaupan vapauden ja jopa yleisen elinkeinonvapauden edullisuuteen valtakunnalle. Talonpoikaissäädysä ehdotuksella uusista tapulikaupungeista oli vahva kannatus ja aateli ja pappissäätyn asettuivat niiden kannalle. Tukholman porvaristo vastusti kuitenkin ehdotusta tiukasti ja nosti sen kaikkien säätyjen hyväksymistä edellyttäväksi säätyprivilegioitaan koskevaksi kysymykseksi.

Ajan tapoihin kuului järjestelmällinen ja syvä korruptio, kannatuksen

hankkiminen valtiopäivämiehiä lahjomalla, johon menetelmään ulkovallat perinteisesti olivat käyttäneet merkittävästi varoja ohjaillakseen vaihtelevalla menestyksellä Ruotsin valtiopäiviä. Vaasa, Kokkola ja Oulu turvautuivat tähän perinteiseen keinoon, mutta ymmärrettävästi Tukholmasta olivat löydettäväissä vielä suuremmat summat. Talonpoikaissäädyn kannat alkoivat horjua. Asia onnistuttiin lykkäämään. Se jäi selvitettäväksi valtaneuvostolle, joka siirsi sen kamari- ja kauppalolle, jotka puolestaan pyysivät siitä lausuntoa Pohjanmaan ja Norlannin läänien maaheroilta.

Tässä tilanteessa maaherran tehtäviä hoitava pitkän linjan myssy Johan Mathesius päätti kutsua koolle Kokkolassa erityisen kokouksen, jota Chydenius nimittää muistelmissaan valtiopäivien välillä järjestetyksi ”yleisiksi maapäiviksi” tarkoitukseaan ”liittää Pohjanmaan kaupungit ympärillä olevaan maaseutuun”, jotta seuraavilla valtiopäivillä voitaisiin työskennellä yhteisesti sekä ”ennen pyydetyn purjehdusvapauden puolesta että myös varustautua sitä vastarintaa vastaan, mitä Tukholman ja Turun kauppiat sitä vastaan voisivat tehdä”.

Maapäivät pidettiinkin helmikuussa 1763. Niihin liittyi kaksoitärkeää puolta. Toinen oli se, että Chydeniukselta pyydettiin Mathesiuksen ilmaisemaan tarkoitukseen kirjoitusta, mikä merkitsi hänen poliittisen uransa varsinaista alkua. Toinen oli se, että tällainen kokous ylipäänsä järjestettiin. Asiat liittyivät toisiinsa siten, että tuosta kokouksesta lähtien Chydeniusta voi pitää selväpiirteisenä myssypoliitikkona ja samalla itse kokouksen järjestäminen tuli antamaan leimallisen piirteen Chydeniuksen toiminnalle.

Chydenius itse muisteli työnsä tuotetta: ”Kirjoitus oli rohkea, ja tähdoxin pysyä tuntemattomana, mutta kukaan ei ollut maapäivillä kyllin uskalias sitä esittämään; sen vuoksi minun täytyi itse astua esiin ja luin sen koko kokouksen kuullen, yleisön osoittaessa mitä suurinta suosiotaan...” Puheesta on säilynyt vain Kokkolan kaupungin kakso vuotta myöhemmin eli valtiopäiviin valmistauduttaessa julkaisema versio, joka luultavasti on edelleen kehitelty. On kuitenkin selvää, että Chydenius perehdyti aiheesta edellisillä valtiopäivillä syntyneeseen aineistoon ja kävi keskusteluja aihetta tuntevien kanssa kokouksen tarkoituksen mukaisesti.

Tältä pohjalta saamiinsa argumentteihin hänen ei liene ollut tarvetta paljon lisätä. Todennäköisesti hän kuitenkin vetosi luonnonoikeuteen perustellakseen tukholmalaisen ja pohjalaisen samanarvoisuutta. Pentti Virrankoski on pitänyt varmana, että hän pyrki vastaamaan siihen tukholmalaisien väitteeseen, että tapulikaupunkien lisääminen loukkaisi por-

varissäädyn privilegioita. Yhden kaupungin porvarien tasavertaisamisen toisen kaupungin porvarien kanssa ei vahingoittaisi säätyä kokonaisuudena ja kaupunkien etuoikeuksia pitäti sitä paitsi hallitusmuodon mukaan soveltaa ajan olojen mukaiseksi, mistä puolentoista vuosisadan ikäisessä järjestelmässä ei voinut olla kysymys.

Chydenius kuitenkin muisteli edelleen, että puheen aiheuttaman kateuden johdosta hän oli samana iltana joutua vangituksi, minkä vain muutamat hänen suosijansa hänen tietämättään saivat estetyiksi. Virrankoski on pitänyt muistelmien tästä kohtaa aiheettomana hämäyksenä, jolla Chydenius saatiin sitoutumaan poliittiseksi, sepitettynä ja väritettynä poliittisena kauhupropagandana, jonka Chydenius sitten vielä erehtyi toistamaan muistelmissaan.

Ei liene olemassa keinoa ratkaista, mitä puheen jälkeisenä iltana todella oli tekeillä Kokkolassa, mutta mielestäni Chydeniuksen muistelmen uhkatalanteen todellisuutta kohtaan voidaan osoittaa suurempaa ymmärtämystä kuin Virrankoski tekee. Johan Mathesius oli jo yli kaksi vuosikymmentä aikaisemmin saanut maksaa karvaasti yhdessä Johan Arckenholzin kanssa harjoittamastaan hattujen vastaisesta poliittisesta värväystoiminnasta. Sen jälkeen sellaisen tuominneen asenteet olivat vain jyrkentyneet. Valtiopäivämiesten vastuullisuus valitsijoilleen oli tuomittu Ruotsin perustuslain vastaiseksi opiksi. Jyrkimmässä muodossaan tämä ”prinsipalaattioppi” tarkoitti sitä, että valitsijat voisivat vetää valtiopäivämiehensä pois, jos tämä toimi vastoin heidän tahtoaan, mutta jyrkkä oli myös prinsipalaattiopin kielto. Vuonna 1752 piispa Browallius oli julistanut valtiopäivillä kuuluisalla periaatteellaan valtiopäivät erehtymättömiksi. Valtiopäivämiesten kokoontuessa Tukholmaan kaikki oli avointa, mutta toiminta valtiopäivien päätkösiä vastaan oli suorastaan rikollista, perustuslain vastaista.

Chydeniuksellä näyttää olleen mielessään kansakunnan suorittama valtiopäivämiesten valvonta, siis ainakin lähelle prinsipalaattioppia tullut näkemys, kuten ilmenee Chydeniuksen papereista löydetystä painovapausmuistion omakäitisestä luonnoksesta: ”Vapaus tietyssä kansakunnassa ei koostu siitä, että kaikkivaltaiset säädyt saavat toimia mielensä mukaan, vaan siitä, että kansakunnan valo sitoo niiden kädet, jotta ne eivät pääse toimimaan mielivaltaisesti.”

Myöhemmässä painovapausvaliokunnalle esitetyssä versiossa mainittu kohta on lievennetty muotoon: ”Vapautta tietyssä kansakunnassa ei ylläpidetä pelkästään laeilla, vaan kansakunnan valolla ja tiedolla niiden käytöstä.” Chydeniuksele oli tällöin nähtävästi selvitetty, että valtiopäi-

vien kaikkivaltaisuuden kieläminen, siis vaatimus kansakunnan tarpeesta kontrolloida säätyjä johtaisi vastalauseisiin. Ajatus oli ilmaistavissa turvallisemmin tytytmällä valomettaforaan. Sana ”kansakunta” saattoi ajankohdan kielenkäytössä tarkoittaa sekä valtiopäiville kokoontuneita säätyjä että ”kotonolevia”. Virrankoski on päätellyt täysin oikein, että tämä Chydeniuksen vaatimus kansasta säätyjen valvojana oli ajan oloissa tarkasti ottaen vallankumouksellinen.

Vuoden 1752 valtiopäivillä kaupungeissa pidettäville julkisille kokouksille oli asetettu vakavia rajoituksia. Vapauden ajan perustuslaki ei ylipäänsä tuntenut sellaisia paikallisista etuja ajamaan kutsuttuja maapäiviä, joista Kokkolan kokouksessa oli kysymys. Siellähän olivat edustajat Pohjanmaan eri kaupungeista, papistoja, talonpoikaistoa, Pohjanmaan rykmentin päällystöä ja joitakin itäsuomalaisiakin, kaikkiaan monia entisiä ja tulevia valtiopäivämiehiä. Se oli merkittävä ”paikallisparlamentti”, joka uhmasi kaikkivaltaisiksi katsottujen valtiopäivien päättöksiä. Valtiopäivien välillä päättöksiä pitäti vain noudattaa, ei mobilisoida mielipidettä tällaisilla alueellisilla kokouksilla, vaikka sellaisia muinaisuudessa olkin esiintynyt.

Chydeniuksen puheesta ei ole mainintaa Johan Mathesiuksen kollegioille laatimassa kokouksen pöytäkirjassa, joten on voitu päättää, että Mathesius harkitusti salasi Kokkolan kokouksen Pohjanlahden kaupavapautta ajaneen luonteen. Sen tuloksena oli kuitenkin tavoite kolmesta tapulikaupungista, neljän muun kaupungin aseman helpottamisesta muulla tavoin ja myös talonpoikaispurjehdusen varmistamisesta. Lopullinen muotoilu jäi Mathesiukseen. Ei ole mitenkään yllättävää, että juuri Mathesius järjesti tällaisen kokouksen tietoisena siihen liittyvistä vaaroista, antoi sille mahdollisimman viattoman muodon ja samalla suojeli Chydeniusta, jonka puheesta ei siis tehty virallista muistiota.

Kaikki tavoittelevat vapautta

Pian Kokkolan tapahtumien jälkeen Chydenius laati kirjoituksen Kunninkaittaren Tiedeakatemian julistamaan kilpailuun ruotsalaisten maastamuuton syistä ja sen ehkäisemiseksi tarvittavista säädöksistä. Se oli tosiasiassa lavea ja synkkäkatseinen poliittinen pamfletti, jossa jo pohdittiin, millaisella tiedon valolla tulisi olla varustettu säätynsä valtuutetuksi valtiopäiville valittavan valistuneen kansalaisen. Historiallisen tietämyksensä antiikista nykypäivään Chydenius tiivisti jatkuvaksi kamppailuksi pakon ja vapauden välillä. Isänmaa oli siellä, missä oli hyvä olla, ja tuon hyvän olon ratkaisi aina vapaus.

Kun Chydenius sitten siirtyi määrittelemään myönteisessä merkityksessä lähemmin tuota vapautta, kävi ilmi, että hän oli omaksunut englantilaisten esikuvien mukaisen vapauskäsityksen.

“Vapautta, johon ihminen on syntynyt, tavoittelevat kaikki”, Chydenius kirjoitti. Tarkemmassa määrittelyssään hän päätyi seuraavaan:

“*Vapaus* on pakon varsinaisen vastakohta, mutta sanana aivan liian laajamerkityksinen, äärettömän altis käytettäväksi ja väärinkäytettäväksi ja sen vuoksi sitä on käytettävä mitä huolellisimmin, jottei siitä olisi enemmän haittaa kuin hyötyä. Sillä joidenkin henkilöiden vapaus on johtanut kaikissa valtioissa perikatoon ja voi koitua sellaiseksi meillekin, jollei sitä vastaan asetuta ajoissa.

Meidän ei tarvitse nyt viipyä itse hallitsemistavan vapaudessa. Se on kallisarvoinen saavutus, jota emme koskaan halua menettää, emme niin kauan kuin meitä ja jälkeläisiämme nimitetään ruotsalaisiksi.

Puheeni kohdistuu siihen vapauteen, jolla tarkoitan jokaiselle kansalaiselle valtakunnan laki ja perustuslakien ansiosta kuuluvalaa etua edistää omaansa siinä määrin kuin hän ei loukkaa kanssakansalaistensa tai koko yhteiskunnan onnea.”

Tämä oli yhteiskunnallinen, englantilaistyypinen vapauskäsite, ei pelkästään joihinkin harvoihin yksilöihin tai edes valtiomuotoon rajoittuva. Chydeniuksen mukaan ihmiset etsivät toistensa apua ja suojaat toisistaan ja olivat siten jättäneet taakseen luonnontilan, jossa jokainen vastasi vain itse itsestään. Kaikki olivat vapaalla mielellä vannoneet uskollisuuttaan Ruotsin kruunulle. Rakkaus sitä kohtaan lepäsi vapauden perustalla: “Kenenkään ei sen vuoksi pidä olla toisen herra, ei kenenkään toisen orja, kaikilla on sama oikeus, kaikilla sama etu. Kun niin tapahtuu, niin kansalaisella on kaikki se, mitä hän voi perustellusti toivoa ja mitä hän voi jossakin hyvin järjestetyssä yhteiskunnassa milloinkaan saada; silloin ei jäädä jäljelle mitään syytä, miksi hänen pitäisi muuttaa pois...”

Luoja oli Chydeniuksen mukaan tehnyt luonnon täydelliseksi ja ihmisen seuraa rakastavaksi ja myös ihmisten taipumukset sellaisiksi, että mitä enemmän he saivat nauttia vapautta, sitä enemmän he hankkivat yhteiskunnalle ja kullekin yksityiselle voimaa ja viihtymystä. Eikä vapaus saanut aikaan mitään häiriötä elinkeinoissa. Se pani niihin kaikkiin enemmän eloa ja liikettä.

Oli selvää, että Chydenius ei näin puhuessaan luonnehtinut vallitsevaa tilannetta, vaan omaa yhteiskunnallista toivekuvaansa, jonka poh-

jalta hän lähti esittämään ankaraa arvostelua siitä, millaisina hän näki Ruotsin olot. Hän oli omaksunut sen näkemyksen, että talonpoika elättää kaikki, ja niinpä hän lähti puolustamaan ennen muuta talonpoikien, pikkujen, renkien ja kaikkien ankaraa työtä tekevien vapaauksia ja oikeuksia. Silmäleikkauksia suorittanut Chydenius korosti, että yhteiskunnan tuli varjella kaikkia tuottavia jäseniään kuin silmäteräänsä.

Chydeniuksen näkemykset olivat äärimmäisen vastakkaiset Uppsalan yliopiston taloustieteen professorin Anders Berchin, Tukholman uusrikkaan raha-aatelin luottomiehen samanaikaisten katsomusten kanssa. Berch piti yhteiskunnan johtavan ja ohjailevan osan ulkopuolista köyhyyttä välittämättömänä, koska ilman sitä ihmiset hänen mielestään laiskistuisivat eivätkä tekisi työtä. Chydenius taas vaati arvonantoa työtelisyydelle, uskoi sen ihmisten luontaiseksi, vain yhtäläisiä oikeuksia ja etuja tarvitsevaksi ominaisuudeksi, jota kansalaisten vapaudet edistäisivät, eivät lamauttaisi.

Vastakohdan selitys ei nähdäkseni löydy pelkästään Chydeniuksen satunnaisesti lukemasta kirjallisuudesta, vaan siitä Berchiä innostaneesta tukholmalaisväytteisestä miljööstä poikkeavasta akateemisesta taustasta, johon Chydenius oli kasvanut Turun opinnoissaan. Ne olivat liittäneet Chydeniuksen toisaalta filosofian, toisaalta luonnontutkimuksen traditioihin.

Nimenomaan jälkimmäinen – Pehr Kalmin taloustieteestä saatu – suuntasi hänen mielenkiintoaan aluksi, mutta kun hän ymmärsi, että käytäntö oli myös poliittikaa, erääät filosofiset aatteet ohjasivat hänen kannanmuodostustaan. Carl von Linnén omalaatuinen oppi luonnontaloudesta yhdistyi hänellä Samuel Pufendorfiltä lähtöisin oleviin luonnonoikeusaatteisiin samoin kuin etäisemmin John Lockelta periytyviin käsitynsiin. Toisin kuin joskus on esitetty, Chydenius ei haaveillut paluusta järjestynyttä yhteiskuntaa edeltäneeseen luonnontilaan, vaan sellaisesta yhteiskunnasta, jossa kaikilla on ”hyvä olla”. Sellaisen olotilan Chydenius uskoi liittyvän nimenomaan vapauteen.

Ajan hallitseva merkantilismiksi nimitetty talousoppi luotti ylhäältä annettaviin säädöksiin, tukiin ja panostuksiin, elinkeinojen kehityksen valtiolliseen ohjaamiseen ja tarkkaan säätelyyn. Linnén talousajatellussa sen sijaan oli keskeinen sija Jumalasta peräisin olevalla ”luonnon taloudella”. Tämä linnéläinen linja oli juurtunut Turkuun. Sen mukaan luonnossa vallitsi Jumalan luoma järjestys ja tasapaino. Kaikilla oli paikkansa ja tarkoituksensa suressa luomisen suunnitelmassa, korkeimpana ihminen, jonka hyötyä muu luomakunta palveli.

Taloustiede perustui tästä näkökulmasta luonnon ja sen tarjoaman hyödyn tuntemukseen. Luonnon omaa järjestystä tuli noudattaa, ei järkyttää. Tällainen teologispohjainen luontokäsitys oli omiaan kyseenalaistamaan talouden poliittisen ohjailun ja pohjustamaan siten taloudellista liberalismia.

Palkolliskysymyksestä laatimassaan kirjoituksessa ja sittemmin muissakin kirjoituksissaan Chydenius vastusti pakkotoimia. Pufendorfin tavoin hän lähti siitä, että ihmisten kesken vallitsee luonnollinen tasa-arvo. Locken tavoin hän katsoi, että kaikki ihmiset omistavat itsensä ja työvoimansa, jota heidän tuli saada myydä eniten tarjoavalle. Niinpä hän puolusti sopimusvapautta piioille ja rengeillekin palkollislainsäädännön asemesta.

Myssyjen saavuttama vaalivoitto nosti Chydeniuksen vuosien 1765-1766 valtiopäiville Pohjanlahden kaupunkien kaupankäynnin vapauden puolustajaksi Tukholman nauttimia erioikeuksia vastaan. Tarkoitustaan ajaakseen hän perehdytti vallitsevien säädetosten historiaan ja kirjoitti valtiopäivämiehiin ja suurempaan yleisöön vetoavia pamphletteja. Käytännön intresseistä hän päätyi yleistämään näkemyksensä teoreettisesti kirjassaan *Den Nationale Winsten*, jossa hän muotoili kokonaisvaltaisesti elinkeinovapauden ohjelman.

Tieto Jumalan luomasta luonnonjärjestyksestä oli Chydeniuksen samoin kuin aiemmin turkulaisen Hasselinkin mukaan väistämättä puutteellista. Lainsäätäjällä ei voinut olla riittäviä perusteita joidenkin elinkeinojen suosimiselle, työvoiman ohjaamiselle tai etuoikeuksien tarjoamiselle tietyille ryhmille. Paras säätely oli luonnollinen. Sen muodostikysyntä.

Elinkeinot saavuttivat Chydeniuksen mukaan tasapainon vapaaksi päästyään: "Ihmissuku muistuttaa tältä osin täydellisesti merta, jossa yksi vesipatsas vaikuttaa joka hetki toiseen äärettömällä paineella mutta yhtä suuri vastapaine aiheuttaa sen, että veden pinta pysyy kuitenkin tasaisena ja vaakasuorana. Tähän ei suinkaan tarvita jokaisen vesipatsaan erikoista aitaamista tai sulkemista eikä mutkikkaita toimenpiteitä."

Jumalan laki ja luonnon laki samastuivat Chydeniuksen ajattelussa, jonka teologis-filosofinen tausta loi luottamusta antautumiselle taloudellisen "luonnon" ohjaukseen, mutta silti järjestyneenä yhteiskuntana.

Jo maastamuuron syistä kirjoittaessaan Chydenius painotti sitä, että vapaissa valtioissa tarvitaan laajaa tietopohjaa, koskapa sellaisissa enemmistön on ratkaistava asiat. Vapaa kansa ei voinut uskova asiaansa harvo-

jen käsiin. Mitä monilukuisempia hallitsevat ovat, Chydenius ajatteli, sitä paremmin he edustavat yhteiskuntaa. Sitä vähemmän he ovat myös uhkauksilla vaiennettavissa, sitä vaikeammin lahjottavissa.

Tästä pitä päätellä: "Jotta se voisi tapahtua, on kansakunnan itsensä oltava valistunut, mutta siihen tarvitaan järkeä; se harjaantuu parhaiten, kun laitamme ajatuksemme paperille. Mutta siihen ei ole suurtakaan yllykettä olemassa, jollei kirjapaino tee sitä yleiseksi."

Mistä valtiopäivämies oppisi järkeä? Chydenius vastasi: "Kaikenlaisista puolesta ja vastaan ilmestyvistä kiistakirjoituksista isänmaamme menestystä ja onnettомуutta koskevissa asioissa, sillä sitten totuus parhaiten selviää. Sen vuoksi on kirjoitus- ja painovapauden luvallisuus vapautemme lujimpia ajateltavissa olevia puolustuskeinoja. Mutta jollei mitään muita kuin yksipuolisia perusteita ja oikaisuja pääse päivänvaloon, niin korkeat asianomaiset itse pysyvät pimeydessä. Korkeimman vallan tulee siis hellin ja valvovin silmin katsella vapautemme tätkin puolta."

Sellainen "hellä ja valvova silmä" saattoi vielä tarkoittaa korkeinta valtaa edustavaa sensoriakin. Tuon ajan sensori Niklas von Oelreich ymmärsi itsensä tosiasiassa painovapauden edistäjäksi. Hiukan ironisesti Anders Burius on antanut vapaudenajan sensuuripoliitikkaa käsittelevälle väitöskirjalleen nimaksi *Ömhet om friheten* (1984). Viimeistään valtiopäivillä Chydenius päätyi kuitenkin siihen, ettei poliittista sensuuria tarvitaisi ensinkään.

Erityisen aktiivisesti Chydenius työskenteli valtiopäivillä painovapauden puolesta ja myöhemmin hän painotti nimenomaan työnsä tästä puolta. Muistelmissaan hän väitti jopa, että "minkään asian hyväksi en valtiopäivillä niin ahkerasti työskennellyt kuin kirjoitus- ja painovapauden". Hän viittasi siihen, että Anders Nordencrantzin kirjat olivat jo kiinnittäneet hänen huomionsa asiaan. Pitemmälle Chydenius kuitenkin meni kuin myssyjen varsin kaoottinen poleemikko Nordencrantz.

Valmistellessaan muistiotaan aiheesta hän kävi keskusteluja salailua jo yli kolme vuosikymmentä sitten itsevaltiuden jäänteenä pitäneen ja Euroopan olo poikkeuksellisen laajasti tuntevan myssyveteraanin Johan Arckenholzin kanssa. Monen keskustelun ja neuvottelun jälkeen Chydenius kirjoitti esityksensä aiheesta uudestaan. Chydeniuksen esikuvamaa oli aluksi Englanti, tästä maasta ihanteensa saaneen Arckenholzin ajatus- ja toimintatavan mukaisesti.

Painovapaus tuli toteutumaan Ruotsissa pitemmälle menevässä muodossa kuin missään muualla. Sen kantava ajatus oli Chydeniuksen:

kansakunnan vapaus edellyttää valistunutta julkisuutta, joka sitoo säätyjen kädet ja estää niitä menettelemästä itsevaltaisesti.

Julkisuusperiaatteiden vaiheita

Uuden painovapauslain mukana, poistettaessa poliittinen sensuuri, valtiollisten toimien valvonnalle luotiin edellytykset tekemällä lähes kaikki viralliset asiakirjat julkisiksi. Historiallisesti seikkaperäisiä kauppavapauspamfletteja valmistellessaan Chydenius oli valtiopäiväsemansa vuoksi saanut luvan perehtyä vanhoihin, usein yllätyksiä sisältäviin asiakirjoihin, jotka olivat merkityksellisiä myös ajankohtaisia kannanottoja muotoiltaessa. Chydeniuksen oma työtapa loi osaltaan pohjaa sille asiakirjajulkisuuden vaatimukselle, joka tuli jäämään historiaan nimellä ”offentlighetsprincipen”.

Ryhdyttääessä käsittelymääri painovapausasiaa keväällä 1765 säädylle esitettiin kolme muistioita, tekijöinään valtakunnanhistorioitsija Anders Schönberg, tykistön aliluutnantti Gustaf Cederström ja Chydenius. Näistä kolmesta Chydenius tuli olemaan ainoa, joka suorasti itse osallistui painovapauslain valmisteluun.

Näennäisestä vapaamielisyystä huolimatta Schönberg kannatti sensuuria ja Cederström puolestaan ehdotti eräänlaista vapaaehtoista, neuvoa antavaa sensuuria. Vain Chydenius vaati sensuurin lakkauttamista kokonaan, luopumista ylipäänsä poliitisesta sensuurista, koskematta kuitenkaan kirkolliseen sensuuriin ja yliopistolliseen ennakkotarkastukseen. Juuri Chydeniuksen ohjelma oli se, joka tuli toteutumaan vuoden 1766 kuuluisassa painovapausasetuksessa.

Chydenius oli, kuten Anders Burius luonnehtii, ”liikkeelle panevana sen lopullisen muodon antamisessa”, mutta kuitenkin Burius haluaa olla korostamatta Chydeniuksen merkitystä. On selvää, että muutkin vaikuttivat lain lopulliseen muotoon ja ylipäänsä sen syntyy, kuten valtiopäivilä on tapana. Buriuksen mukaan koko edeltävä keskustelu valtiopäivilä 1760-1762 valtiopäiville 1765-1766 ei ollut käsittelyt muuta kuin oikeutta julkista entistä vapaammin, ei täydellistä poliitisesta sensuurista luopumista. Niinpä Burius julistaa epätoivoisena: ”On mahdotonta antaa mitään yksiselitteisiä selityksiä painovapauden toteuttamiselle.” Hän viittaa kansliakollegion vaikeuksiin sensuurin ylläpitämisessä ja muuttuneisiin poliittisiin suhdanteisiin. On selvää, että tapahtuneella oli sellaisia kausaalisia ehtoja, mutta pelkät kausaaliselitykset eivät tässä auta. Tarvitettiin erityinen ajatus. Chydeniuksella oli juuri se: kynien kilpailu. Kukaan ei voinut olla sen yläpuolella valvojana. Chydeniuksen periaatteellisesta

ajatustavasta seurasi, että sensuurista oli tehtävä loppu.

Aivan erikoista tuli olemaan se, että toisin kuin missään muualla asiaan sisällytettiin Ruotsissa kirjoitus- ja painovapauden lisäksi asiakirjajulkisuus, kansalaisten oikeus saada vapaasti tietoa viranomaisten hallussa olevista asiakirjoista. Olennaista oli edelleen tämän oikeuden asettamisen ensisijaiseksi ja siihen tarvittavien rajoitusten jättäminen toissijaiseen asemaan.

Chydenius ei ollut osaton painovapauslain tämän osuuden toteutusta tarkasteltaessa, vaikka alkuaan ajatus ei ollut häneltä lähtöisin. Cederströmin esitti luetteloon niistä asiakirjoista, joiden vastaisuudessa tulisi olla julkisia, mutta se ei ollut sinänsä uutta. Hänen muistionsa uutuus ja erikoisuus oli ehdotus vapaaehtoisesta sensuurista. Chydeniusta ei sellainen lievennetty sensuurikaan tyydystänyt.

Myssyjen saavutettua keskeiset asemat ehdotettiin usealtakin taholta valtiopäiväasiakirjojen julkaisemista. Sellaista pidettiin tarpeellisena yleisen luottamuksen herättämiseksi ja epäluulojen torjumiseksi. Kiisteltiin kyllä siitä, tulisiko julkaista keskustelut kaikkineensa päivänvaloon tuovia pöytäkirjoja vaiko vain eri kysymyksistä tuottuja muistioita. Suressa deputatiossa asiaan liittyvän ehdotuksen teki vapaaherra G.G. Reuterholm, joka oli jo edellisillä valtiopäivillä ehdottanut, että aatelissäädyn pöytäkirjat julkaistaisiin. Tuolloin ehdotus oli kaatunut. Muiden muassa Schönberg kuului sitä vastustaneisiin. Argumentti pöytäkirjojen julkistamista vastaan oli esimerkiksi se, että valtiopäivämiehillä olisi suurempi vapaus ilmaista ajatuksensa, jos olisi tiedossa, ettei pöytäkirjoja julkaista.

Kannanotossaan asiaan suressa deputatiossa Chydenius oli jo 3.4.1765 yksiselitteisesti sitä mieltä, että yhtä hyvin pöytäkirjat kuin muistiot tulisi voida julkaista vapaasti. Samaa vaatimustaan hän puolusti useassa yhteydessä. Se vastasi hänen näkemystään tarpeesta valvoa valtiopäiviä, joita hän ei pitänyt minään kaikkivaltiaana elimenä. Lopputulokseksi tuli tuolloin kuitenkin vastoin Chydeniuksen kantaa se, että vain muistiot julkaistaisiin, ei pöytäkirjoja.

Julkisuusperiaatteella oli historiansa, edellisiin, vielä hattujen hallitsemiin valtiopäiviin palautuva. Puolustus asiakirjajulkisuudelle sai tosiasiassa kaksi aivan erilaista hahmoa. Hatut olivat nähneet saavutuksistaan kertovien asiakirjojen julkaisemisella tärkeän propagandamerkityksen. Chydenius puolestaan puolusti tarvetta julkaista nimenomaan toisistaan poikkeavia katsomuksia ja edetä niitä koskevan keskustelun ja väittelyn kautta onnistuneimpia ratkaisuihin.

Sekä Schönberg että Cederström esittivät omat painovapausmuistionsa toukokuun puolivälissä 1765. Chydenioksen muistio seurasi kuukautta myöhemmin. Schönberg perusteli yksityiskohtaisesti kaiken sen, minkä tulisi olla kiellettyä, mutta tämä ei ollut pääasia. Schönbergin muistio ei itse asiassa ollut uusi. Se kertasi hänen edellisille valtiopäiville vuonna 1761 kirjoittamaansa muistiota ja käsitteili laajasti ja myönteiseen sävyyn viranomaisten asiakirjojen julkaisemista. Nimenomaan hatut olivat aloittaneet valtiopäivääsiakirjojen julkaisemisen, eivät kylläkään mielipidevapauden ja kriittisen väittelyn edistämisen nimissä, vaan levittääkseen valtansa hedelmistä tietoa ja vahvistaakseen siten asemiaan. Käytäntö vallitsi jo valtiopäivillä 1760-1762. Se ei siis saanut alkuaan vuoden 1766 painovapaudesta, vaan on päinvastoin nähtävä osaksi siihen johtanutta kehitystä.

Schönberg oli muistionsa kynänkäyttäjä, mutta nuoren lahjakkuuden yksityisestä aloitteellisuudesta ei ollut kysymys. Muistio oli valmisteltu säätyjen suuren deputaation asettamassa valiokunnassa. Sensuurin säilyttämisestä ja kieltojen luettelemisesta huolimatta muistio puolusti laajaa asiakirjajulkisuutta. Se on aatehistoriallisesti erittäin merkityksellinen dokumentti, koska julkisuusperiaate on siinä muotoiltuna. Toinen asia on sitten se, että vuosien 1760-1762 valtiopäivillä visainen painovapausasia raukesi kokonaan, mukaan lukien silloin luonnosteltu julkisuusperiaate.

Mitä Schönbergin muistioon, tuohon myöhemmälle luotuun pohjaan sisältyi? Siinä käsiteltiin ensin oikeudenkäyntiasiakirjojen painamista: "Niin pian kuin tuomioistuimet, kollegiot, konsistorit tai muut julkiset laitokset ovat julkistaneet joitakin kirjattuja päätöksiä, tuomioita tai asiakirjoja, olipa niiden laatu sitten mikä hyvänsä, olivatpa ne vanhemmilta tai myöhemmiltä ajoilta, deputaatio ei näe mitään perustetta kieltää niiden painamista sellaisina kuin ne ovat, ainoana tarkistuksena se, että ne ilmoitetaan sensorille (jonka sen jälkeen on kirjoitettava nimensä, sillä mikään sensuurihan ei voi muuttaa laillisesti luotua asiakirjaa)..." Vain sellaista voitaisiin poistaa, mikä koskee "karkeita, vähemmän tunnettuja rikoksia" tai "jotain muuta säädyllisydden kanssa vähemmän yhteensopivaa". Kaikkea eri oikeusasteissa käsitellytä ei olisi tarpeen painaa. Kirjeenvaihdoista tulisi kylläkin painaa molempien osapuolien kirjoitukset tuomioistuimille.

Vastoin aikaisemman käytännön perustan muodostanutta kuninkaallista kirjettä vuodelta 1735 muistio esitti hyödylliseksi, että "kaikki äänestykset mukaan luettuina äänestäjien nimet tulevat julki sekä luovuttetaessa hovioikeuksien ja korkeiden kollegioiden äänestyspäätöksiä kuninkaalle että jonkin, minkä hyvänsä osapuolen halutessa julki äänestys-

päätöksen tai virkamiehen muistion, joka koskee yksilön oikeuksia, oli se sitten peräisin mistä hyvänsä tuomioistuimesta, kollegiosta tai julkisesta laitoksesta, ja sellaisen deputatio katsoo hyvin voitavan painaa...” Vain ylintä valtaa koskisi entiseen tapaan rajoitus: “...poikkeuksen muodostavat kuitenkin valtaneuvoston äänestyspäätökset, jotka ainoastaan valtakunnan säädyt saavat tarkastaa...”

Julkisuudella arveltiin muistiossa voitavan edistää virkamiesten ja tuomareiden tarkkaavaisuutta äänestyksissään samoin kuin virkamieskasvatusta, “näin saavutetaan se verraton etu, että kansalaisten oikeuksia käsitleviä virkoja eivät hakisi ketkään muut kuin kypsät ja taitavat miehet, koskapa ei tule olemaan yhtä helppoa altistua harkitsemattoman äänen vaikutukselle kuin sellainen olisi sen säilyessä vahingollisen vaition piilossa...”

Ja itse asiassa Schönbergin muistio pani vielä paremmaksi: “Deputatio arvooi samoin tarpeelliseksi sallia painatuksen kaikille kuninkaalle, hovioikeuksien, kollegioiden, ja virkamiesten virkakirjeille, tuomioille ja päättöksille, välipäättöksille, käskykirjeille, ohjeille, asetuksille, säädöksille ja etuoireuksille olipa näiden laatu tai luonne sitten mikä hyvänsä; samoin kaikkien yksittäisten henkilöiden tai yksittäisten yhteisöjen ja laitosten kuninkaalle tai valtakunnan säädyille, hovioikeuksille, kollegioille tai valtakunnan virkamiehille esittämien muistioiden, hakemusten, projektien ja ehdotusten ja muun sellaisen painatuksen samoin kuin kaikkien hovioikeuksien, kollegioiden ja virkamiesten muistioiden, hankkeiden, virka- ja palvelussuhde-ehdotusten, niitä koskevien valitusten ja vastineiden samoin kuin kuninkaalle tai valtakunnan säädyille annettujen valtiopäiväkertomusten sekä kertomusten kaikkien virkamiesten todistettavista yhtä hyvin laillisista kuin laittomista tekemisistä sekä asioiden hoidosta olipa se hyödyllistä tai vahingollista. Lyhyesti sanoen, kaikki mikä ei ole ristiriidassa yllä esitettyjen sensuurin perussääntöjen kanssa on sallittua painaa asianmukaisen sensuurin alaisena.”

Hengästyttävä luettelo jatkoi valtiopäiväasiakirjojen painamisesta: “...kuitenkaan deputatio ei ole voinut asettua sille kannalle, että estettiisiin säätylejen tekemien päätösten ja deputatioiden pöytäkirjojen sekä muistioiden painaminen; depotaatio ei myöskään näe mitään estettä sille, että valtiopäivämuistioita voidaan painaa sen jälkeen kun säädyn sihteerii on allekirjoituksellaan vahvistanut sellaisen olevan säädysä luettu ja muistion tekijän saattua joko säätynsä luvan luovuttaa muistion toisille säädyille tai muistio on tullut heti hyväksytyksi tai toimitetuksi edelleen jollekin toiselle deputatiolle.”

Seurasi kuitenkin tärkeää varaus: "Samoin deputaatio katsoo, että kaikki päätökset ja asiakirjat, joita valtiopäivillä syntyy ja jotka voivat toimia hyödyllisenä valistuksena, voidaan painaa, koska niiden ei pidä olla salaisia ja vaitiolon piirissä, kuitenkin niin, että tähän kaikkeen tarvitaan sensorin allekirjoitus..." Vaikka siis valtiopäivääsiakirja ei olisi salaiseksi määritelty, sen oli palveltava "hyödyllistä valistusta" ja saatava sensorin hyväksyntä. Sensorin tehtäväksi jäi toisin sanoen ratkaista saamiensa ohjeiden perusteella, mikä oli hyödyllistä. Tämä jätti sensuurille käytännössä rajattomat mahdollisuudet. Sellaista kantaa muistio ei ottanut, että vastakkaisen kantojen tuleminen julkisuuteen saattaisi itsessään olla hyödyllistä.

Julkisuusperiaate ja kirjoitus- ja painovapaus liittyivät Ruotsin valtiopäivillä toisiinsa erottamattomasti. Schönbergin muistio ei nähnyt niiden olevan millään tavoin ristiriidassa sensorin viran säilyttämisen kanssa. Julkilausumattomana edellytyksenä näyttää olleen se, että muistiotta valmistelleet pitkään hattuvaltaan tottuneet henkilöt eivät oikein osanneet kuvitella sellaista tilannetta, jossa julkisen mielipiteen suosiosista kilpailisivat jyrkästi erilaiset ja keskenään ristiriitaiset valtiopäiviltä lähteneet kannanotot. He eivät osanneet nähdä sellaista "hyödylliseksi", muuksi kuin joutavaksi riitelyksi.

Jos kuitenkin sellainen avoimuuden tilanne toteutuisi, mikä tehtävä silloin jäisi poliittiselle sensuurille? Chydeniksen vastaus kysymykseen muodostui yksiselitteiseksi: Ei mitään. Koko sensorin virka pitä lakkauttaa, kuten Englannissa oli tehty.

Sen enempää painovapaus kuin julkisuusperiaatekaan eivät olleet sellaisinaan Chydeniksen keksintöjä, mutta hänen toimintansa valtiopäivillä oli keskeinen siinä, että nämä uudistukset toteutettiin, ja niemenomaan siinä, että ja miten ne saivat lopullisen radikaalin muoton. Tietenkään tulos ei riippunut eikä voinut riippua valtiopäivillä yhdestä henkilöstä, aikaisemmin tuiki tuntemattomasta kappalaisesta, ei vaikka tämä paljastui aktiiviseksi poliittiseksi kirjailijaksi. Koko prosessissa oli kysymys paljosta muustakin kuin hyvin perustelluista vakuutteluista ja niiden saamasta hyväksynnästä. Tulokseen oli osallisena se, että kansliakollegialla oli pitkään ollut vaikeuksia sensuurin ylläpitämisessä. Tietysti tulos edellytti poliittisten suhdanteiden muutosta, myssyjen vaalivoittoa, uusia ajatustapoja ja henkilökoostumuksia myssypuolueen piirissä. Tulokseen vaikuttivat myös Chydeniksen kannalta onnekkaat sattumat. Mutta aikaisempien valtiopäivien perintöä voi luonnehtia solmuksi, jonka Chydenius tuli aukaisemaan yhdellä sensuuriin kohdistuneella iskulla.

Chydeniuksen ensimmäisessä valmiissa painovapauskannanotossa, hänen kirjoittamassaan ja toisen suomalaisen, Anders Kraftmanin nimissä esitetyssä muistiossa julkisuusperiaatetta ei käsitelty lainkaan. Muistio keskittyi siihen, mikä näyttäytyi Chydeniuksele edellisten valtiopäivien heikoimmaksi kohdaksi, sensuurin kumoamiseen.

Painovapaus Chydeniuksen luonnostelemana

Chydeniuksen mukaan kansan tuli voida valvoa valtiopäiviä ja edustajiaan siellä. Siksi vapaissa valtioissa tarvittiin laajaa tietopohjaa. Kansakunnan enemmistön oli kyettävä ratkaisemaan valistuneisuutensa varassa asiat. Ei ollut kysymys pelkästä säätynkousten vapaudesta, vaan syvemmästä asiasta, kansalaisvapaudesta ja sen edellyttämästä valistuksesta. Ne synnyttäisi julkisuus, ei sensorin harkinta.

Painovapautta selvittämään asetettiin valtiopäivien suuressa deputatiossa 26.8.1765 erityinen valiokunta, johon Chydenius nimettiin. Se hankki käyttöönsä painovapaudesta laaditut muistiot ja perehtyi asian historiaan. Viimeistään tässä vaiheessa Chydeniuksele selvisi julkisuusperiaate koko laajuudessaan. Se sopi täysin yhteen hänen jo omaksumiensa ajatustapojen kanssa. Käsiteltyään painovapauteen tarvittavat rajoitukset valiokunta otti saman vuoden lopulla, 9.12.1765, kantaa asiakirjojen julkisuuteen eli Pentti Virrankosken tiivistämänä:

“Kaikki kollegoiden ja hovioikeuksien päätökset, ehdotukset ja virkakirjeet, alemmista virastoista puhumattakaan, olisivat vapaasti julkaisavia, ja kansalaisten tulisi halutessaan päästää arkistoihin jäljentämään niitä. Sama koski kaikkien virastojen, jopa itse valtaneuvoston istuntojen pöytäkirjoja ja edelleen tuomioistuumien asiakirjoja, joskin tässä haluttiin jättää tietty yksityisiä henkilöitä koskeva intimitettsuoja. Haluttiinpa säättää, että viranomaisten pitä erottamisen uhalla luovuttaa pyydettäessä asiakirjat julkistarvaksi.”

“Kaikista laeista ja muista säädöksistä tuli saada esittää huomautuksia ja ehdotuksia, olivatpa säädökset jo lainvoimaisia tai vasta suunnitelleilla. Myös ulkopoliitikasta olisi lupa kirjoittaa, ja ulkovaltojen kanssa tehdyt sopimukset olisivat julkisia, ellei niitä ollut erityisesti julistettu salaisiksi. Valtiollista historiaa, kotimaista ja yleistä, pitä saada vapaasti julkista ja kommentoida.”

Selkeästi kävi ilmi, että julkisuuden tuli olla ensisijainen, salassa pidettävän koostua siihen verrattuna toissijaisista poikkeuksista. Siitä julkisuusperiaatteessa on kysymys. Enää ei edes valtaneuvostoa, siis maan

hallitusta haluttu jättää yleisen julkisuuden ulkopuolelle. Vaikka monet edellisillä valtiopäivillä esitetty ja silloin toteuttamatta jäneet vaatimukset kertautuivat, linja oli entisestään terävöitynyt. Salailun kieltäminen virasta erottamisen uhalla oli viittaus ennennäkemätömään voimakei-noon ja ennennäkemätöntä oli myös puuttuminen diplomaattia kautta aikojen verhonneeseen salaisuuksien maailmaan.

Seuraavissa vielä joulukuun aikana pidetyissä kokouksissa Chydenius hoiti valiokunnan sihteerin tehtäviä. Ehdotuksiksi tuli, edelleen Virran-koskeaa lainaten:

“...että valtiopäiville jätetyt muistiot voitaisiin julkaista asianomaisen säädyn luvalla ja muiston tekijän vastuulla. Valiokunta halusi lisäksi tehdä julkisiksi deputatioiden mietinnöt sekä niiden ja säätjen täysis-tuntojen pöytäkirjat.”

Englannin esimerkki osoitti myös sen, että julkistamalla valtiopäivien asiakirjat koulutettiin tehokkaasti niitä, jotka tulivat ensi kertaa valtio-päiville. Edelleen julkisuus oli ainoa keino siihen, että saattoi tarkata, ajoivatko valtiopäivämiehet valitsijoidensa ja valtakunnan hyväät, koska – Chydeniuksen sanoin – “korkeimman vallan haltijoita ei muutoin voida saattaa mihinkään vastuuseen”.

Viimeisen lauseen lainaus osoittaa Chydeniuksen oppineen, että prinsipalaattiopin kieltoa vastaan ei ollut hyvä suoraan hyökätä. Silti oli mahdollista pitää kiinni julkisuuden merkityksestä valtiopäivämiesten valvonnassa.

Suuri deputatio kästitti ehdotukset sisältävää painovapausvaliokun-nan välimietintöä seuraavan kevään ulottuttua jo pitkälle, 7.4.1766. Kuten voi odottaa, epäilyjä kohdistettiin siihen, että ehdotukset johtaisivat val-tiopäivämiesten alistamiseen valitsijoidensa valvontaan perustuslain vas-taisesti. Chydenius onnistui kuitenkin taitavasti puolustamaan välimietin-töä ja se hyväksyttiin vähäisin varauksin väliaikaiseksi kannanotoksi.

Chydeniuksen kamppailu poliittisen sensuurin lakkauttamiseksi oli monipolvinen ja täpärä. Chydeniuksen laatima 21.4.1766 päivätty mie-tintö tuli kuitenkin painovapausvaliokunnan kannaksi. Asiantuntijana kuuluu sensori von Oelreich pyrki kylläkin esittelemään Cederströmin muiston linjoilla olevaa näkemystä sensuurin säilyttämisestä uudelta pohjalta, mutta jäi vaille laajempaa kannatusta. Vaikka Chydenius toisen asian, rahapoliittisen kannanottonsa vuoksi erotettiin valtiopäiviltä, olennaisesti hänen muotoilemansa kannat esiteltiin suurelle deputatiolle ja ne myös kirjautuivat 2.12.1766 annettuun painovapausasetukseen.

Julkisuusperiaate on nähtävä jo aikaisempien valtiopäivien toteuttamatta jääneeksi ja tuolloin vielä ristiriitaisesti hahmotetuksi perinnöksi, johon nyt tarttuiin uudelta pohjalta. Tehokas tällaisesta periaatteesta saattoi tulla vasta liittyessään poliittisen ennakkosensuurin lakkauttamiseen. Se tapahtui 1765-1766. Tässä näiden kahden asian yhdistämisessä on Anders Chydeniuksen suuri ansio.

Aivan viime vaiheessa painovapausasetukselle päädyttiin antamaan perustuslain järkkymätön turva, alkukielellä ja lopullisessa asussaan ilmaistuna: “all then fullkomliga trygghet som en oryggetlig Grundlag medförer”. Lain luonnoksessa sanat “all den” ja “som oryggetlig grundlag medförer” esiintyvät sivun reunaan tehtynä lisäysinä.

Tämä arvonkohotus itse asiassa koitui joitakin vuosia myöhemmin kohtalokkaaksi, kun Kustaa III vuoden 1772 vallankaappausensa seuraamuksesta lakkautti vanhat perustuslait. Painovapauslain myöhemmistä miedommista – ajan mittaan vahvennetuista – muodoista huolimatta vuoden 1766 laki piirtyi lähtemättömästi osaksi pohjoismaisen oikeustietoisuuden ja julkisuuskäytännön kehitystä.

Kunniasijan perustuslaeissa se sai takaisin.

Chydenioksen saaman ateljeekritiikin arvoitus

Puhuessaan muistelmissaan kiitollisuudenveloistaan painovapausasiassa Anders Chydenius mainitsi vain kaksi nimeä. Kumpikaan näistä ei ollut edellä mainittujen toisten painovapausmuistioiden tekijä. Kysymyksessä olivat jo iäkkääät myssyt, myrskyisä ajankohtaiskirjoittaja Anders Nordencrantz ja myssyjen puoluesuuntaukseen todella pitkän linjan edustaja, jo Arvid Hornin johtamassa kansliakollegiossa aloittanut Johan Arckenholz.

Nordencrantzin kirjoitukset olivat varmasti merkityksellisiä Chydeniukseen. Aihetta on käsitelty laajasti. Muistelmissaan Chydenius selvitti: “Papiksi tullessani en tuntenut mitään aluetta heikomin kuin politiikkaa, mutta vuoden 1756 valtiopäivien aikana ilmestyneet Valtiopäivähdet avasivat silmäni ensimmäisen kerran ajattelemaan jotakin ruotsalaisesta hallitsemistavasta ja poliittisista perustuslaeistamme ja kun herra kauppaneuvos Nordencrantz vuoden 1761 valtiopäivillä esitti seikkaperäisen muistionsa valtakunnan säädylle ja se tuli pian käsiini samoin kuin hänen muita kirjoituksiaan vaihtokurssista innostuin menemään pitemmälle sellaisissa aiheissa.” Kysymys oli Chydeniuksen orastavasta kiinnostuksesta politiikkaan ja erityisesti Nordencrantzin kautta talouspo-

litiikkaan, mutta laajemmastakin pohdinnasta.

Nordencrantzin muistion pikainen tulo Chydeniuksen käsiin viittaa siihen, että ei hän Alavetelissä aivan yksin ajatellut. Joku varmaan Nordencrantzin kanssa samoilla linjoilla ajatellut oli hänen asiakirjan toimittanut. Jäljet viittaavat Mathesiusten kuuluisaan myssysukuun, jonka vaikutusta myös Virrankoski pitää todennäköisenä.

Kaikesta vapauspuheestaan ja salailun vastustuksestaan huolimatta Nordencrantz ei kuitenkaan koskaan suorasti vaatinut sensuurin lakkauttamista. Painovapausasian yhteydessä Chydenius mainitsikin hänestä vain: "Nordencrantzin kirjoitukset olivat jo avanneet silmäni siten, että pidin sitä [painovapautta] vapaan valtakunnan silmäteränä." Samalla Chydenius kertoi uusien vuonna 1765 alkaneiden valtiopäivien ajasta, että asia oli "aivan sen puolueen maun mukainen, joka oli ollut pitkään alakynnessä ja nyt istui ensimmäistä kertaa ohjaksissa halutena saada avatane salaisuksien kätköt, jotka edellinen puolue oli luonut ja jonka vallan alle ne olivat niin pitkään olleet painettuina".

Hän jatkoi: "Tein sen vuoksi siitä muistion, jonka annoini tiedoksi edesmenneelle herra piispa Sereniukselle, joka johdatti minut tuttavuuteen niihin aikoihin äskettäin Tukholmaan tulleen edesmenneen herra hovineuvos Arckenholzin kanssa ja kehotti neuvottelemaan muistosta tämän kanssa. Monien keskustelujen ja pohdintojen jälkeen kirjoitin muistioni uudelleen..."

Chydenius siis kävi kertomansa mukaan painovapausmuistionsa kadonneesta, ehkä jo tuolloisten valtiopäivien aikana hävitetystä varhaisimmaista versiosta keskusteluja nimenomaan Johan Arckenholzin kanssa. Ne johtivat muistion uuteen, säilyneeseen, Georg Schaumanin julkaisemaan tunnettuun, mutta ei vielä lopulliseen todella esitettyyn versioon.

Ruotsin poliikan eri vaiheet sisältä käsin tiukasti kokenut myssy, vanha kettu Jakob Serenius sen sijaan osoittautui Chydeniukselle pettymykseksi. Serenius kyllä luki muistion ja lyhensi sitä, "mutta näpäytti vapaussuunnitelman lopussa, että ei ollut luullista kirjoittaa mitään valtiota koskevaa, mikä tyrmistyttyi mieltäni kovasti, koska näillä muutamalla sanalla oli jo myönnetty kaikki, mitä pakon ja salailun ystävät saattoivat vaatia, ja minä irtisanouduin mukanaolosta kaikessa sellaisessa. Hän valitti, että asia oli hyvin arkaluonteinen ja kohdannut vastarintaa, mutta pyysi minua sitten kirjoittamaan omissa nimissäni niin kuin haluin, minkä myös tein..."

Serenius ei tohtinut ryhtyä Chydeniuksen muistionsa muokatussa

versiossa ilmaisemien ajatuksen julkituojaksi, mutta sellaisen nämä ajatuksia saivat lehtori Kraftmanista, jonka nimissä muistio esitettiin. Aivan oikeassa Serenius oli ollut siinä, että valtion olemuksesta kirjoittaminen oli kiellettyä, perustuslakia tuli vain noudattaa. Sen verran Chydenius näyttää Sereniuksen kertomasta sääkähtäneen, että ei luottanut omaan vähäpätöiseen painoarvoonsa, vaan piiloutui toisen, vankemman valtiopäivämiehen selän taakse, mikä tosin muistelmassa unohtui.

Myös muistion lopullinen, esitetty versio on tietysti myös säilynyt. Sitä on hieman lyhennetty verrattuna keskimmäiseen versioon. Tämän selityksekseen sopii viittaus Sereniukseen tekemiin poistoihin. Lopullisesta versiosta oli hävinnyt esimerkiksi – Virrankosken sanoin – “myrkkyiset viittaukset säätyjen kaikkivaltaisuuteen ja mielivaltaiseen menettelyyn sekä kansalaisten oikeuksiin, jotka on poljettu magnaattien jalkoihin”.

Chydeniuksellla oli omien sanojensa mukaan vain yksi merkityksellinen keskustelukumppani painovapaussiassa, jos Sereniuksen lyhennyksiä ei oteta lukuun. Arckenholzin kanssa kätyjen keskustelujen sisällöstä niukkasanaiset muistelmat eivät kuitenkaan kerro muuta kuin sen, että ne saivat Chydeniuksen kirjoittamaan muistionsa uudelleen.

Arckenholzin kirjeenvaihdosta olen voinut havaita, että hän oleskeli Tukholmassa keväällä 1765 helmikuun puolivälistä toukokuun loppupuolelle, joten tälle välille hänen ja Chydeniuksen keskustelujen on täytynyt sijoittua. Tilaisuuksia keskusteluille siis oli. Varmuudella voi sanoa senkin, että Arckenholz oli kiinnostunut valtiopäivistä ja ylipäänsä valtiollisista asioista. Virrankoski on arvellut Arckenholzin lähinnä Sereniuksen kaltaiseksi maltillistajaksi, mutta kannattaa huomata, että Chydeniuksen muistelma ei liitä Arckenholziin sellaista mieleen painunutta vastakkainasettelua kuin Sereniukseen.

Sensorina toimimisen asemesta Arckenholzin voi olettaa esittäneen sekä periaatteellisia ehdotuksia että omaan hattuvallan aikana torjuttuun henkilöönsä liittyneitä näkökohtia. Lähemmät tiedot hänestä eivät tue Virrankosken oletusta, vaikka suoraan näyttöä päinvastaisesta ei olekaan löydettävissä. Maanosansa tuntenut, Englannin poliittisiin oloihin siellä käydessään ihastunut Arckenholz oli päättynyt jo 1732 käskirjoituksessaan Euroopan valtioiden eduista siihen, että salailu oli jääne itsevaltiuden ajoilta. Mikään ei viittaa siihen, että mieltymyksissään härkäpäisesti pitänyt Arckenholz olisi tässäkään asiassa muuttanut mieltään.

Painovapausasetuksen valmisteluissa Englantiin vedottiin toistuvasti esikuvana. Kysymys oli epäilemättä idealisoidusta esikuvasta, ei kui-

tenkaan katteettomasta, kun verrattiin eri maiden oloja. Samanlaista viittaamista sitä paitsi esiintyi eri puolilla Eurooppaa. Englannin matkan oli tehnyt Voltairestakin valistusfilosofin. Arckenholtz oli vain yksi suuremmassa kuorossa, joukossa sinänsä myös Serenius, mutta jos Arckenholtz on jonkin korostuksen Chydeniokselle antanut, niin varmaankin tämän.

Erityisen selkeää maalaus saarivaltakunnan esikuvallisuudesta on painovapausvaliokunnan välimietinnön johdannossa: "Olennaisen hyödyn sellaisesta vapaudesta ovat kaikki valtiot riittämiin kokeneet, ja Englanti, jonka painovapauden turvaaminen on maksanut verta, lukee sen perustuslakinsa vahvimpiin etuvarustuksiin."

Euroopan maiden tuntemuksen lisäksi Arckenholtzilta saattoi saada neuvoja siitä, mistä merkityksellisiä asiakirjoja olisi löydettävässä, sillä hän oli aikoinaan vastannut kansliakollektion asiakirjoista ja viettänyt pääosan myöhemmästä elämästäään asiakirjoja etsimällä, kokoamalla, järjestämällä ja julkaisemalla. Kun Ruotsia koskevia ulkopoliitikan asiakirjoja ei voinut julkaista Ruotsissa, Arckenholtz käytti niiden julkisuuteen saamiseksi – nimensä peittäen, tietenkin – hyväkseen valistusajan kiellettyjen kirjojen luvattua maata Hollantia. Tietysti Arckenholtz olisi mieluiten nähnyt Ruotsin ulkopoliitikkaa varten ranskalaistavastaista kantaa dokumentoivan toimitteensa ilmestyyvän Ruotsissa, mutta sellaista ei laki sallinut.

Arckenholtz oli myös katkera siitä, että hän oli joutunut valtakuntaa pääministerin tavoin hallinneen Arvid Hornin sovittelevan ulkopoliitikan vastustajien ensimmäisen hyökkäyksen kohteeksi, menettämään virkansa kansliakollektion palveluksessa ja myöhemmin loppujen lopuksi poliittiseksi maanpakolaiseksi Kasseliin, maakreivin, silloisen Ruotsin kuninkaan kirjastohoitajaksi kylläkin.

Kohtalolleen hän etsi hyvitystä, josta loputtomalta tuntuneen hatuvallan romahdus antoi toivoa. Siinä määrin jatkuvasti häntä painoi hänen "onnettomuutensa", kuten sanottiin, että on mahdoton kuvitella, ettei hän olisi purkanut siitä mieltään nuorelle Chydenioksellekin kevään 1765 uusissa oloissa. Puhe säätjen mielivallasta ja kansalaisoikeuksien polkemisesta ei ollut ristiriidassa hänen asenteidensa kanssa.

Epäröisin kuitenkin väittää itsekeskeistä, kritiikkiin rajusti reagoivaa Arckenholtzia lähteeksi kaikkein tärkeimmälle Chydeniuksen varhaisimman säilyneen muiston korostukselle, nimittäin visiolle kynien vapaasta kilpailusta ja sen merkityksestä totuuden saavuttamiselle. Juuri tämä korostus selvimmin erotti Chydeniuksen ajattelua aikaisemmin vallinneesta

julkisuuden käsittämisestä valtiopäiväpropagandaksi.

Chydeniuksen kirjoituksen kantava ajatus on monissa myöhemmissä kommentaareissa jäänyt varjoon, kun on käytty keskustelua siitä, kummalle vastuu painovapausasetuksessa määriteltävistä rikkomuksista kuuluisi, kirjan painajalle vai tekijälle. Asian käsittelyn kuluessa Chydenius muutti kantaansa ensin mainitun vastuusta jälkimmäiselle, mutta alun alkaenkin hän piti silmällä molempia mahdollisuuksia.

Ydinkysymys ja painovapauden päättavosite oli muualla. Vapaus synnytti Chydeniuksen mukaan ”kynien kilpailun”, jota täytyi rohkaista. Sen vaikutukset olivat mitä arvokkaimmat:

”Eikä mitään linnoitusta voi ylistää enemmän kuin sitä, joka on kestänyt vaikeimmat piiritykset. Jos päämäärä on epäselvä, niin totuus täytyy etsiä kirjoitusten vaihdolla. [...] Valhekirjoitukset häpäisevät tekijänsä mutta hyödyttävät kansakuntaa siinä, että totuus perustellaan ja juurtuu paremmin.”

Chydenius nosti ohjelmaksi totuuden tavoittelun ”genom skrift växlingar”. Vahvimpia olivat sellaiset väittämät, jotka olivat kestaneet ankaramman kritiikin.

Se oli merkittävä oivallus, joka pätee monien mielestä edelleen sellaisenaan tieteessä, vaikka tänään ymmärrämmekin, että poliikka ei ole pelkistettävässä tietämiseen, vaan edellyttää erilaisia arvoja ja päämääriä.

Tästä huolimatta on oikein sanoa tietämisen vapauden puolustajien tavoin: informaatio on yhtä tärkeää demokratialle kuin happy hengitykselle. Ilman tietämisen vapautta ei voi olla olemassa aidosti demokraattista poliikkaa. Tämän seikan korostaminen ei ole menettänyt mitään ajankohtaisesta merkityksestäään.

Avoimuuden ja salassapidon jatkuva jännite

Vuoden 1766 painovapauslaki ei käytännössä tullut merkitsemään jyrkkää mullistusta. Kirjoittajat olivat edelleen varovaisia, koska vastuu oli nyt heillä. Runsaasti alkoi esiintyä ennen muuta salanimillä harjoitettua varjonyrkkeilyä, mutta esimerkiksi periaatteellisemmin asennoituvat akateemiset kirjoittajat eivät oikein ehtineet mukaan.

Kirjanpainajat sen sijaan hyötyivät. Lehdet ja poliittiset pamfletit kukoistivat. Syntyi poliittisia lehtiä. Ruotsin ensimmäiset päivittäiset uutislehdet aloittivat uransa. Chydeniuksen laki oli avaamassa uutta

poliittista julkisuutta.

Lakiin itseensä tuli kuitenkin raskaita rajoituksia, osittain ilmeisesti vasta siinä vaiheessa, jossa Chydenius oli rahapoliittisten kannanottojensa vuoksi erotettu valtiopäiviltä. Kolmessa ensimmäisessä pykälässä määriteltiin, mitä ei saanut arvostella, nimittäin kirkollista oppia ja perustuslakia sekä kuningasta, valtaneuvostoa ja säätyjä. Käytännössä oikeudenkäynti oli uhkaamassa helposti esimerkiksi seuraavan kiellon vuoksi: ”Älköön kukaan käyttäkö yleisiä kirjoituksia halventaviin lausumiin kruunupäistä tai heidän lähimistä verisukulaisista eikä oman ajan hallitusmahdeista.” Sellaista Chydenius ei ollut työhön tarttuessaan suunnitellut eikä sellaista ole hänen varhaisesta luonnoksestaan löydetävissä, mutta laistahan täytyi tulla kompromissi, jotta se olisi hyväksyttyvissä.

Lain vaikutusta tultiin pian myös heikentämään. Joitakin kuukausia lain astuttua voimaan annettiin oikeuden uhalla kuninkaallinen julistus ja varoitus ”totuudettomien huhujen levittämisestä”. Niinkin pian kuin maaliskuussa 1767 annettiin valtaneuvoston toimesta kielto kirjoittaa liian vapaasti hallitusasioista.

Rajoitukset suulliselle sanomiselle paljastivat laissa ongelman. Huomio oli kiinnitetty yksipuolisesti tekstiin, joko käsin kirjoitettuun tai painettuun. Tätä rajoitusta ei tullut olemaan Yhdysvaltain perustuslaissa, jossa suorasti liitettiin toisiinsa kaksi asiaa, puhuttu ja painettu sana: “the freedom of speech, or of the press”. Yhdysvaltain perustuslaissa sen sijaan jäi vaille huomiota Ruotsin erikoisuus, asiakirjajulkisuus.

Ruotsin kokemuksille rinnakkainen kuvio pitkälle menevästä tietämisen vapaudesta ja sillle pian asetettavista uusista rajoista on nähtävissä liki kaksi ja puoli vuosisataa myöhemmin, 1990-luvulla, kaikkien aikojen suurimmassa julkisuusharppauksessa.

Rinnakkaisuuksien tarkastelua voi viedä jopa yksityiskohtiin. Ruotsissa vastustettiin pöytäkirjojen julkaisemista, jotta valtiopäivämiehet voisivat puhua vapaammin. Euroopan unionissa julkisuuden vastustajilla oli sama argumentti: virkamiehet tarvitsivat erityistä julkisuudesta riippumatonta ”tilaa ajattelulle”.

Joka tapauksessa tiedonvapaus on nyt edennyt maapallon laajuisesti. Se koskee aikanamme yhtä hyvin arkisinta elämää kuin monimutkaisimpia ihmillisisiä saavutuksia.

Vuonna 1998 eräs äiti Thaimaassa kieltäyti uskomasta sitä, ettei hänen etevä tyttärensä olisi läpäissyt yliopiston pääsykoetta. Hän pyysi

nähdäkseen kokeet ja niiden tulokset. Hän ei tyytynyt yliopistolta tulleen kieltoon, vaan vei asian käsittelyn tietämisen vapauden perusteella edelleen maansa korkeimpaan oikeuteen saakka. Lopulta hän sai nähdäkseen tulokset, jotka osoittivat toisen lapsen päässeent opintoihin aivan samoilla tuloksilla kuin hänen tyttärensä. Osoittautui, että tämä toinen lapsi oli lähtöisin hyvin arvossapidetystä perheestä. Äiti vetosi syrjinnän kiertävään perustuslain kohtaan. Tästä oli seuraamuksena, että tytär jouduttiin hyväksymään ja että Thaimaan koko valtiollisessa koulutusjärjestelmässä kiellettiin opintoihin päästämisen rahallisten avustusten tai sukulaisuussuhteiden perusteella. Tapaus sai valtakunnallisen huomion ja lisäsi thaimalaisten tietoisuutta oikeudestaan asiakirjatietoon.

Yhdysvalloissa miehitetty Columbia-avaruussukkula tuhoutui vuonna 2003 palatessaan ilmakehään. Sukkuloiden turvattomuudesta lähti liikkeelle huhuja. Nasan viranomaisten ensimmäinen reaktio oli sama kuin taannoisissa sosialistimaissa: ryhdyttiin selvittämään, ketkä sellaisia mainetta pilaavia ja hankkeelle vaarallisia huhuja olivat levittäneet, ei itse ongelmia. Lehdistö ei kuitenkaan antanut periksi ja sai Yhdysvaltain FOIA:n perusteella lukuisan joukon dokumentteja julkisiksi. Columbia-ohjelma jouduttiin panemaan jäähylle.

Japanissa onnistuttiin heti julkisuusperiaatteen astuttua voimaan vuonna 2001 paljastamaan rahasummien asiattomia vyörymisiä eri instituutioiden työntekijöiden hyväksi, jopa kymmeniä vuosia kestääneitä asiakirjojen vääreennössarjoja.

Kiinassa taas asiakirjajulkisuuden puuttuminen hidasti ratkaisevasti SARS-epidemian tuloa tietoisuuteen ja sen vastaisen kampanjan aloitamista, millä oli Kiinan ja Aasian talouksille samoin kuin lukuisille lentoyhtiöille ikävät taloudelliset seuraamukset. Shanghaiissa ollaankin jo menossa ensimmäisinä ainakin tietynasteiseen asiakirjajulkisuuteen.

Esimerkkien määrää voi lisätä miten paljon tahansa: tarjouskilpailuista, rakentamisen alalta, terveydenhuollossa jne. Eikä voi sanoa, että julkisuusperiaate ei millään tavoin koskettaisi yksityisen sektorin taloudellista toimintaa. Yksityisellä sektorilla on saumakohtansa julkisen kanssa. Korruption kitkeminen on myös yksityisen sektorin kannalta arvokas toiminnan edellytys. Siihen tehtävään julkisuusperiaate on tehokkain ase. Juuri se selittää pohjoismaiden kärkisijoja maailman vähiten korruptoituneina maina. Suomi on ollut Transparency Internationalin vertailun sijaluvulla numero yksi jo useamman kerran. Kärkeen on noussut myös Uusi Seelanti.

Julkisuusperiaate on kansainvälistä katsoen kilpailuetu. Yritykset tarvitsevat sen tarjoamaa tietoa, luotettavuutta ja turvallisuutta.

Vuoden 1766 painovapauslain laatijat pitivät esikuvanaan Englantia. Todellisuudessa laaja julkisuusperiaate ei ollut sieltä jäljennetty, vaan jotain kerrassaan uutta. Muun muassa sensorin viran lakkauttamisen malli saatiin Englannista, mutta laki tietämisen vapaudesta on hyväksytty Englannissa vasta meidän aikanamme ja se on voimassa vuoden 2005 alusta alkaen.

Kun asiakirjoista ei ole ollut saatavissa tietoa ja se on tietysti silti ollut tarpeellista, on luotu erityinen tiedottajien ammattikunta. Sinänsä sellainen kuuluu moderniin julkisuuteen, mutta ammattikunnan joitakin edustajia on alettu kutsua mediaa pyörittäviksi "spintohtoreiksi", joiden saaminen kiinni puolitotuksista tai harhaanjohtamisesta korostaa asioiden todellisen laidan paljastavien tiedotusvälineiden merkitystä. Olisi olemassa yksinkertaisempikin tie, pitemmälle menevät julkisuusperiaatteet. Tätä kirjoittetaessa brittijournalisteja vihdoin kurssitetaan sikäläisen FOIA:n käyttöön.

Huippunäytön sota-ajan poikkeusolojen spintohtoroinnista antoi Irakin tiedotusministeri vakuuttaessaan maailman televisioon levitetyssä viimeisessä tiedotustilaisuudessaan irakilaisten heittävän amerikkalaiset palkkasoturit Bagdadista ulos, kun Yhdysvaltain panssarivaunut jo pyörivät hänen takanaan. Ikävä kyllä, sotakoalition tulkinnat Irakin joukkotuhaiseita ja Al-Qaida -yhteyksiä koskevista tiedustelutiedoistaan samoin kuin Nigerian toimittamasta ydinasematerialista eivät osoittautuneet yhtään enempää paikkaanspitäviksi. Lähteensä salaavan tiedustelutiedon luotettavuus elämän opastajana ei ole pelkästään akateeminen kysymys mahdollisuudesta historioitsijain kunnioittamaan lähdekriittiikiin, joka ei ole näyttäytynyt tiedusteluorganisaatioiden vahvimmaksi puoleksi.

Kuten odottaa sopii, internetissä on tietämisen vapaudesta tarjolla runsaasti aineistoa globaalista katsauksista konkreettisiin ohjeisiin. Karl Popperin filosofiasta avoimen yhteiskunnan ihanteen omaksuneen maailmankuulun suursijoittajan ja filantropin George Sorosin rahoittama yhdysvaltalainen osoite freedominfo.org jakaa tietoa aihealueen maakohtaisista tapahtumista samoin kuin David Banisarin jatkuvasti päivitettyvä kirja *Freedom of Information and Access to Government Records Around the World*. Kriittisiä uutisia on löydettävissä brittiläisen *Statewatch*in sivulta.

Lontoolainen ihmisoikeusjulistuksen yhdestä pykälästä nimensä ottanut kansalaisoikeusjärjestö Article 19 on julkaissut mallin tuleville

julkisuuslaeille, *The Public's Right to Know* (1999), ja Unescon niin ikään internetissä julkaisemassa kirjassa *Freedom of Information: A Comparative Legal Survey* (2003) järjestön edustaja Toby Mendel on arvioinut mallin pohjalta maailman tilannetta, valikoitujen maiden lisäksi myös Kansainvälisen kehitysrahaston ja Maailmanpankin julkisuuspolitiikkaa.

Mendelin muotoilemat malliperiaatteet kuvastavat tietämisen vapauden ajankohtaista taistelutilannetta. Kukaan ei kiistä tarvetta pitää valtioissa ja kansainvälisissä organisaatioissa joitakin asioita salaisina, mutta malliperiaatteiden mukaan julkisuuden tulisi ulottua niin laajalle kuin mahdollista, vailla kattavia, summittaisesti salattuja alueita. Julkisilla elimillä tulisi olla velvoite julkaista keskeistä informaatiotaan. Niiden tulisi aktiivisesti edistää avointa hallintotapaa. Poikkeusten tulisi olla selkeästi ja kapeasti määriteltyjä. Ne tulisi alistaa julkistamisesta aiheutuvan vahingon ja siihen liittyvän yleisen edun keskinäiseen vertailuun. Tietopyyntöjä tulisi käsitellä nopeasti ja reilusti ja kiellot tulisi voida alista riippumattomaan arviontiin. Pyyntöjä ei tulisi tyrmätä ylenpaltaisilla kustannuksilla. Julkisten elinten kokousten tulisi olla avoimia yleisölle. Julkisuusperiaatteen kanssa ristiriitaiset lait tulisi poistaa. Väärinkäytökset kertovia yksilöitä ja yleisen edun kannalta tärkeän tiedon vuotajia tulisi suojella.

Julkisuusperiaatteen mukaisessa ajattelussa tiedon julkisuus on ensisijaisessa asemassa ja poikkeukset siitä toissijaisessa. Poikkeusten määrittelyyn liittyvät suurimmat vaikeudet. Tulisiko niistä esittää luettelo? Tällöin kokonaisia alueita suljettaisiin periaatteen ulkopuolelle. Se olisi summittaista ja ristiriidassa suurimman mahdollisen informaation periaatteen kanssa.

Mendelin ehdotus on se, että salassapidolle tarvitaan kolmiosainen testi. Salassa pidettävän informaation täytyy ensinnäkin liittyä laissa esitettyyn legitiimiin päämäärään, toiseksi julkistamisen on uhattava aiheuttaa tälle päämääälle olennaista vahinkoa ja kolmanneksi vahingon päämääälle on oltava suurempi kuin informaation julkituloon liittyvä yleisen edun. Tältä pohjalta esimerkiksi Euroopan neuvoston kymmenkohtainen luettelo asiakirjajulkisuuden rajoituksista joutuisi uudelleen arvioitavaksi. Tarvittaisiin käsittelyä tapaus tapaukselta.

Missä määrin turvallisuuspolitiikka edellyttää salailua?

Yksi summittainen alue on kuitenkin maailmalla vallitsevissa käytännöissä ylitse muiden: kansallinen turvallisuus. Lukuisat itäisen Euroopan maat hyväksyivät ensin 1990-luvulla lait informaatiot vapaudesta, mutta

sitten vuosikymmenen lopulla äärimmäisellä kiireellä lait valtiollisista salaisuuksista, selityksenä se, että viimeksi mainitut olivat ehtona niiden liittymiselle Natoon.

Aihetta on käsitelty ansiokkaasti professori Alasdair Robertsin toimittamassa internetissä julkaistussa kokoomateoksessa *National Security and Open Government: Striking the Right Balance* (2003) sekä Robertsin lukuisissa artikkeleissa, jotka löytyvät osoitteesta www.aroberts.us. Naton salaisuuspolitiikka on lähes koko sen olemassaolon ajan sisältynyt asiakirjaan, joka tunnetaan nimellä C-M(55)15(Final). Doktriinia ei ole koskaan julkistettu, mutta sen historiasta ja sisällöstä on eri lähteiden perusteella voitu tehdä päätelmiä.

Opin muotoutuminen liittyy läheisesti Yhdysvaltain historiaan, jossa julkisuuden ja salaisuuden periaatteet ovat eri aikoina kilpailleet. Yhdysvaltain syntyn liittyi tietytä tiukasti salaisia menettelytapoja, koska kysymys oli maanpetoksellisesta toiminnasta Isoa-Britanniaa vastaan. Mutta tavattoman pitkään Yhdysvallat oli hyvin avoin valtio. Thomas S. Blanton selvittää, että vastoin yleistä käsitystä ensimmäinen maailmansotakaan ei merkinnyt tähän muutosta.

Itävaltalaisyyntinen Karl Popper ei suotta antanut maanpakolaisuudessa Uudessa Seelannissa toisen maailmansodan aikana lännen puolustukseksi kirjoittamalleen teokselle nimeä *Avoim yhteiskunta ja sen viholliset*, olkoonkin, että hänen viholliskuviaan on myöhemmin täytynyt korjata. Teos soveltu siittemmin lännen tunnuskilveksi kylmän sodan aikana. Länsimaat olivat tietytä avoimia yhteiskuntia Neuvostoliittoon ja sen valtapiiriin verrattuina. Popper ei vain voinut tietää, mitä myöhempä kehitys ja erityisesti kylmä sota tulisi tekemään ylpeästi vakuutetulle lännen avoimuudelle.

Vuonna 1946 Yhdysvallat ehdotti Yhdystyneiden Kansakuntain ihmisoikeuskomission alaisuuteen perustettavaksi erityisen toimikunnan käsitteleämään kysymystä informaation vapaudesta. Se syntyi ja se sai työnsä valmiaksi vuonna 1953. Siitä sai alkunsa lukuisien kansainvälisten järjestöjen nyttemmin omaksuma tapa nähdä tietämisen vapaus ihmisoikeuksiin kuuluvaksi. Ehdotusta tietämisen vapaudesta ei kuitenkaan hyväksytty. Ajat olivat muuttuneet – sodan päätyessä vallinneesta toivorikkaudesta valtaryhmittymien vastakkainasetteluun. Kylmä sota ei ollut pelkkä fraasi. Avoimuuden kehityksen se pysäytti ja sysäsi taantumaan.

Avainasemassa olleessa Yhdysvalloissa muutos salaisuuksien käsittelyssä sai alkunsa, kuten Thomas S. Blanton esittää, toisen maailmanso-

dan aikana kehitettäessä Manhattan-projektissa ydinasetta. Saksalaisilla olivat tarvittavat periaatteelliset tiedot ja pyrkimys, joten kysymys oli kilpailutilanteesta käytännön toteutukseksi. Nykyisin kannetaan huolta kehitysmaiden ydinasekehittelyistä, mikä on perusteltua. Samalla yleensä unohdetaan, että Manhattan-projekti jätti jälkeensä vapaaksi itsään kutsuvaan maailmaan salailulaskelman, jota perinpohjaisetkaan muutokset maailmassa eivät ole hävittäneet.

Valtavat alueet tieteellistä tutkimusta ovat tuon projektin ajoista alkaen olleet salaisia, vastoin ylevää tunnusta tieteen julkisesta olemuksesta. Projektin merkitys ei rajoittunut pelkästään uuden asejärjestelmän ja tieteellisen tiedon salailun kehittämiseen. Fyysikot – todellakin fyysikot, eivät kenraalit, kuten voisi kuvitella – loivat hankkeen suojaaksi ennen näkemätömän tiukan ja yhteiskunnan eri sektoreille ulottuvan salaisuuskoneiston. Tämän koneiston perusteet omaksuttiin kylmän sodan kuumimpina vuosina 1950-luvulla Naton salaisuuspolitiikan malliksi.

Alkuvaiheissa Norja ja Tanska yrityivät lieventää Naton salaisuusluokitusta, mutta ne epäonnistuivat. Eri lähteistä on voitu päätellä, että kylmän sodan tarpeisiin luotu tiukka ja mittava koneisto on pääpiirteissään edelleen olemassa. Sitä ei purettu Neuvostoliiton kaaduttua. Sen piiriin pääinvastoin sisällytettiin Natoon liittyneet Neuvostoliiton valtapiiriin tai itse Neuvostoliittoon kuuluneet maat. Vapaus eteni taloudessa ja yhteiskunnissa, mutta turvallisuuskysymyksissä yksi salaisuuskoneisto korvattiin toisella.

Euroopan unionikaan ei ole tästä koneistosta riippumaton. Unionin julkisuusperiaate on, ilmeisesti juuri tästä syystä, salainen. Yliopistoliset tutkijatkaan eivät saa sitä nähdäkseen. Helsingin Sanomat julkaisi 13.2.2003 pikku-uutisen, jonka mukaan unionin oikeusasiamies Jacob Söderman hämmästeli ministerineuvoston toimintaa, kun se ei suostunut luovuttamaan avoimuutta käsitlevää asiakirjaa sitä pyytäneelle opiskelijalle.

Juuri ennen Euroopan unionin keskeisimpia elimiä koskevan EuroFOIA:n tuloa käsittelyyn Euroopan neuvosto pidätti salassapidettäviksi yksipuolisella päätöksellä lomakauden aikana elokuussa 2000 Euroopan parlamentti, unioniin kuuluvien maiden parlamentteja tai kansalaisjärjestöjä kuulematta pääsihteerinsä ja korkean edustajansa Javier Solanan, entisen Naton pääsihteerin päätöksellä kaikki dokumentit, jotka on ”luokiteltu huippusalaisiksi, salaisiksi ja luottamuksellisiksi ulkopoliitikan, sotilaallisen ja ei-sotilaallisen kriisinhallinnan piirissä”. Menettely sai lehdistössä nimikseen ”Solanan sotilasvallankaappaus”. Se synnytti Tony

Bunyanin, Deirdre Curtinin ja Aidan Whiten lukemisen arvoisen internetpuheenvuoron *Essays for an Open Europe* (2000). Sittemmin salaisuuden verkko on edelleen laajentunut.

Natoon kuulumattomat Euroopan unionin maat eivät muodosta tästä poikkeusta. Ne ovat näissä kysymyksissä todellisuudessa useallakin tavalla sidoksissa Natoon, kuten Alasdair Roberts tutkimuksissaan osoittaa. Kaikkia koskee esimerkiksi Naton salaisuksien käsittelijöiltä edellyttämä ehdoton kuuliaisuus ja sen järjestelmän tuottajaperiaate: salaiseksi luokitellun tiedon luokitusta ei saa purkaa ilman tiedon tuottajan suostumusta.

Tietämisen vapaus muuttuvassa maailmassa

Kukaan ei ajattele, että esimerkiksi asejärjestelmien teknisten yksityiskohtien tulisi olla julkisia. On kuitenkin muita asioita, jotka ovat muuttuneet. Esimerkiksi puolustusbudjetin suuruus oli ymmärrettävästi salainen Neuvostoliiton ja läntisen liittoutuman vastakkainasettelun kaudella, mutta tällä salaisuudella on vaikea nähdä samaa merkitystä aivan toisenlaisen terroristiverkostojen vastaisen sodan oloissa. Tilalle on noussut tarve salata maiden infrastruktuuriin tai vaikkapa vaarallisten kemikaalien keskittymään liittyviä tietoja.

Soveltuuko jäykkiä vertikaalinen käskytysjärjestelmä ylipäänsä parhaiten taisteluun löyhiä horisontaalisesti verkottuneita vastustajia vastaan?

Onko mitään opittu siitä, että maailman mahtavimman sotakoneen tappio Vietnamissa perustui vietnamilaisten kansallisen tietoisuuden aliarvioimiseen, ei Pohjois-Vietnamin jäykän taloudellisen ja poliittisen järjestelmän ylivertaisuuteen?

Voi myös miettiä, voittiko Neuvostoliiton huippuunsa viedyn vertikaalisen järjestelmän vastustajan sota-, salaisuus- ja tiedustelukoneisto vaiko pärin vastoin vastassa olleiden yhteiskuntien avoimuudesta kasvaneet ominaisuudet.

Mistä salaisuksista voidaan luopua? Mitkä ennen ongelmattomina pidetyt tiedot on nyt päinvastoin sisällytettävä salaisuksien piiriin? Pulmana on, vastataanko tällaisiin kysymyksiin parhaiten pitämällä turvallisuussektori julkiselta keskustelulta suljettuna, sen piiriin vihityjen asiantuntemuksella ratkottavina. Takaako suurimman mahdollisen turvalisuuden se, että julkisesta keskustelusta riippumatta jossakin päämajissa päätetään, mitkä uhkat pidetään kansalaisten tietoisuuden ulkopuolella ja mistä tiedotetaan?

Salaisuudet luodaan merkinnöillä rajoitetusta käytöstä, salaisuudesta ja huippusalaisuudesta. Salaisuuden verhoamilla sektoreilla on taipumus tuottaa tilanteita, jotka eivät kestä päivänvaloa, varsinkin kriiseiksi nimetyissä tilanteissa. On olemassa tarpeellisten lisäksi turhia salaisuuksia, sellaisia, joiden purkaminen ei aiheuttaisi vahinkoa. Kuten julkisuusperiaatteita eri maissa hyväksyttäässä on nähty, vastaan tulee salaisuuksia, jotka aiheuttavat yhteiskunnallista vahinkoa peittämällä tehottomuutta, virheitä tai väärinkäytöksiä. Poikkeaisiko turvallisuussektori muusta yhteiskunnasta siten, että sen piirissä ei voisi esiintyä kahta viimeksi mainittua tyyppiä, salaisuuksia, jotka ovat tarpeettomia tai suorasti vahingollisia?

Yhdysvalloissa tuhoutui vuonna 1948 niin sanottu lentävä linnoitus. Omaiset yrityivät oikeustietueelle saada tietoa tapahtuneesta. Ilmavoimien edustaja selitti valaehtoisesti, että raportteja ei voitu antaa julki, koska onnettomuustutkimus paljastaisi kansallisen turvallisuuden piiriin kuuluvia salaisuuksia lentokoneen elektronisista laitteistoista. Tämän perusteella oikeus totesi raportit salaisiksi vuonna 1953. Päättöksestä muodostui ennakkotapaus, johon viitattiin myöhemmin peräti yli kuudessasadassa oikeudenkäynnissä rajoitettaessa avoimuutta kansallisen turvallisuuden nimissä, muun muassa tietovuotoja käsiteltäessä. Puolta vuosisataa myöhemmin erään onnettomuudessa surmansa saaneen tytär löysi internetistä salaisuudesta purettuina onnettomuuskoneen tiedot. Niihin ei sisältynyt tietoja salaisista elektronisista laitteistoista, ainoastaan ilmavoimien toistuvista laiminlyönneistä, jotka olivat johtaneet koneen moottorien syttymiseen tuleen.

Puuttuva luottamus avoimeen yhteiskuntaan aiheuttaa sen, että avoimuus nähdään heikkoudeksi, altistumiseksi hyökkäyksille. Kokemuksesta voidaan poimia päinvastaisesta kertovia esimerkkejä. Yhdysvalloissa tullivirkailija kiinnitti takavuosina huomiota lähdössä olevalle laivalle outoa tietä ajaneeseen autoon ja sen kuljettajaan. Hän oli lukunut lehdistä Oklahomaan talon räjäytäneestä pommimiehestä, tarkasti asian ja pommi löytyikin. Katastrofi vältettiin. Toisin kävi äskettäin. Venäjällä nainen oli vaihtanut lentovuoroa, tuli kiireisesti viimeisenä koneeseen, painoi virkailijalle käteen muutaman kymmenen euron arvoisen rahasumman, pääsi sisään ja onnistui räjäytämään matkustajakoneen. Tapausten vertailu kertoo avoimen yhteiskunnan eduista juuri turvallisuuden kannalta. Kansalaisten tietoisuus on sellaisenaan tärkeä turvallisuustekijä.

Informaation vapaus oli Yhdysvalloissa vuosikaudet kongressin valmisteltavana. Etenkin demokratit tavoittelivat sitä päästään käsiksi Dwight D. Eisenhowerin kauden salaisuuksiin, mutta vasta Vietnamin

sota ja Watergaten skandaali loivat maaperän niin vahvoille avonaisuuden vaatimuksille, että FOIA saatettiin hyväksyä myös käytännössä. FBI totesi muistiosaan, ettei niin huonoa lakia kuin FOIA kannata yrittää parannella. Presidentti Gerald Ford yrittikin torjua lain, mutta kävi niin, että kongressi äänesti hänen vetonsa kumoon. Merkityksellinen laista tuli vuonna 1974 tehdyn lisäyksin. Tuolloin seuranneet paljastukset CIA:n ”salaisen tiedustelun” nimissä tekemistä salamurhasuunnitelmiista ja demokraattisesti valittujen hallitusten kaatamisista eivät silti riittäneet pohjaksi täyskäänökselle. Uudistuksen vastustajat katsoivat – ja katsovat itse asiassa edelleen – FOIA:n rajoittavan aiheettomasti presidentin valtaoikeuksia. Ronald Reaganin aikana salailu saavutti uuden huippunsa. Sitten padot murtuivat.

Neuvostoliiton ja sen valtapiirin kaatuminen, latinalaisen Amerikan sotilasdiktatuurien ja Etelä-Afrikan apartheid-hallinnon loppu sekä Yhdysvaltain tarttuminen tarmokkaasti tietämisen vapauden toteutukseen tekivät 1990-luvusta maailman historiaan ”avoimuuden vuosikymmenenä” jäävän murrosajan. Ne panivat likkeelle ympäriinsä levinneen julkisuuslakien aallon.

Presidentti Bill Clintonin kaudella Yhdysvallat tuli olemaan innolla murroksessa mukana. Yhdysvaltain salaisten aineistojen vuoria silmällielet asiantuntijat olivat pitkään olleet vakuuttuneita siitä, että kysymys oli massiivisesta salailun liioittelusta. Vuosikymmenen alussa tehdyyssä arvioissa päädystiin siihen, että ehkä enintään kymmenen prosenttia suurin kustannuksin salaisina säilytetystä aineistoista olisi sellaisina pitämisen arvoisia. Kongressi antoi uudet valtuutukset avonaisuudelle. Clinton julkisti vuonna 1994 yli neljäkymmentä miljoonaa sivua salaisia asiakirjoja ensimmäisen maailmansodan ajoista Vietnamin sotaan saakka. Hänen kaudellaan eri hallinnonhaaroilla tehtiin aikaisemmin salaisia asiakirjoja julkisiksi Information Security Oversight Officen mukaan yhteensä 800 miljoonaa sivua.

Se oli avointa yhteiskuntaa se, vihdoinkin. Tämä oli enemmän kuin kaikkien aikaisempien Yhdysvaltain presidenttien yhteensä julkiseksi tekemien asiakirjojen määrä.

Murros päättyi Clintonin hallinnon lamaantumiseen presidentin henkilökohtaisten skandaalien vuoksi. George W. Bushin hallinto oli alun pitäen toisilla linjoilla, ei suinkaan vasta syyskuun 11. päivästä alkaen, vaikka saikin siitä aiheen vahvistaa salassapidon otetta lukuisiin ennen huomiotta jääneisiin alueisiin.

Globaali Chydenius

Tällä välin kuitenkin globaalissa mittakaavassa oli ennättänyt tapahtua jotain peruuttamatonta. Mikään mahti ei enää pysty kumoamaan ympäri maailman hyväksyttyjä informaatiovapauden lainsäädäntöjä ja uusien valmistelua, tuskin myöskään tietämisen vapaudelle ja sen laajentamiselle omistautuneiden kansalaisjärjestöjen ja tutkijoiden työtä.

Chydeniuksen yhteen punomat langat ovat kokeneet jatkuvasti toisi-aan seuraavia uudistusten ja restauraation kausia. Kysymyksessä näyttää silti olevan historiallinen prosessi, jolla on rajoitetussa merkityksessä suunta, kasvava avoimuus – ei tosin nimettävää päämäärää, kuten ei e luutiolla yleensäkään. Alkutilanteena ovat kattavat salailun alueet, jotka vähitellen avautuvat demokraattisten prosessien kohteiksi. ”Täydellinen avoimuus” ei silti ole prosessin päämäärä eikä ylipäänsä mahdollinen. Rajanveto on vailla loppua.

Avoimuudelle löytyy aina vastustajansa. Uutiset avoimen yhteiskunnan aineellistumisesta jossakin erityisessä paikassa maapallolla on katsottava ennenaikaisiksi. Avoimuus on ainainen kamppailukysymys.

Globaalissa maailmassa kaikki kuitenkin alkavat olla vähän samassa asemassa kuin Alavetelin kappalainen. Valta on jossakin etäällä ja sen ytimiä varjostavat salaisuudet. Yhä useammat ymmärtävät tarvitsevansa sellaista tietoa, joka jo Chydeniuksellä oli mielessään, ja sitä edellyttävä ja siitä kasvavaa jo metaforista ”kynien kilpailua”.

Thomas S. Blantonilla on internetistä löydettävässä kirjoituksessaan ’The World’s Right to Know’ yksiselitteinen vastaus siihen, miksi avoimuus jatkossakin leviää: ”Koska tietämisen vapauden käsite on kehittymässä salailuun kohdistetusta moraalisesta moitteesta välineeksi markkinoiden ohjauskelle, tehokkaammalle hallinnolle ja taloudelliselle ja teknologiselle kasvulle.”

Olemme Anders Chydeniukselle velkaa tieteellisen edition hänen ja hänen aikalaistensa merkityksellisistä teksteistä. Eivät ne ole joutuneet riittävän suuren nuslasin alle eivätkä varsinkaan kansainvälisti ansaitsemansa huomion kohteiksi. Tieteellisesti niissä riittää yhä tutkimista, sijaa uusille olettamuksille ja hedelmällisille väittelyille. Samalla ne kertovat hämmästyttävästi asioista, jotka kertautuvat omassa ajassamme. Chydenius kuuluu meidän maailmaamme.

KIRJALLISUUTTA

Tässä käytetty internetissä julkaistu kirjallisuus on löydetävissä hakukoneen sanahuilla helposti. Perusteos Chydeniuksesta on edelleen P. Virrankosken *Anders Chydenius* (1986, ruots. 1995). Berchin ja Chydeniuksen talousajattelun eroista ks. S.-E. Liedman, *Den synliga handen* (1986). Myös I. Patoluoto ja K. Sarje loivat uutta näkökulmaa Chydeniukseen kirjoituksessaan teoksessa S. Knuutila ym. (toim.), *Aate ja maailmankuva* (1979). Chydenius-instituutin sivulta löytyy lisää viitteitä. Forsskålin ajatuksset kansalaisvapaudesta on julkaistu alkuperäisen käsikirjoituksen mukaisesti sekä sensorin muutoksin teoksessa *Gyllene äppelen* (1992) ja niitä käsittlee muun muassa T. Steinbyn *Peter Forsskål och Tankar om borgerliga friheten* (1970). Yleisesitykseksi vapaudenajasta soveltuneet M. Robertsin *Sverige under Frihetstiden* (1995) ja suositeltavaa uusinta tutkimusta Chydeniuksen ajan murroksesta sisältää M.-C. Skuncken ja H. Tandefeltin toimittama *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur 1766-1772* (2003). Journalistisen katsauksen muodostaa T. von Vegesackin *Smak för frihet* (1995). Lähdeaineiston käytössään perusteellinen on A. Buruksen väitöskirja *Ömhet om friheten* (1984). Lehdistöä selvittävät M. Nymanin *Press mot friheten* (1988) ja *Upplysnings spegel* (1994). T. Frängsmyr on esittänyt epäilynsä valistuksen käsitleen soveltuvuudesta Ruotsiin kirjassaan *Sökandet efter upplysningen* (1993). Hänen kannastaan poikkeavia näkemyksiä on löydetävissä esimerkiksi teoksista J. Christensson, *Lyckoriket* (1996), R. Ambjörnsson ym. (toim.), *Upplysningen i periferin* (1998) ja S. Sigmundsson (toim.), *Norden och Europa 1700-1830* (2003). Kysymystä suomalaisten valistuksesta ja Ruotsin valistuksen jakautuneisuudesta olen käsitellyt laajemmin teoksessani *Valistus ja kansallinen identiteetti* (2000) sekä tutkielmani 'Johan Arckenholtz Eurooppapolitiikan luonnostelijana vuonna 1732' teoksessa J. Kuusämäki ja K. Rumpunen (toim.), *Snellmanin ja Mannerheimin välissä* (2000), 'Kirjallisten opintojen ja matkoilla koetun suhteesta varhaisvalistuksen Euroopassa' teoksessa E. Sundbäck (toim.), "Muille maille vierahille..." (2002) ja 'Kristiina-kirjan hillostus valistuksen Euroopassa – Johan Arckenholzin teoksen ensimmäiset 37 arvostelua' vuosikirjassa *Faravid* 27 (2003).

Anders Björck

Anders Chydenius ja avoin yhteiskunta

On joskus kiehtovaa ajatella, kuinka yhteiskunnalliset uudistajat olisivat toimineet, jos he olisivat eläneet ja vaikuttaneet toisessa ajassa. En nyt kuitenkaan aio – mikä olisi sinänsä jännittävää – siirtää Anders Chydeniusta vuoteen 2003 katselemaan ihmeissään sitä kaupunkia, jossa hän vaikutti kansanedustajana runsaat 200 vuotta aikaisemmin.

Ei, aion pikemminkin pohtia, kuinka Anders Chydeniuksen lahjoilla, mielenlaadulla ja perusarvoilla varustettu henkilö olisi arvioinut nykyisiksi ja millaiselta hänen toimintansa yhteiskunnallisena uudistajana niissä oloissa näyttäisi.

Chydeniuksen yhteydessä voi pohtia uudistaja-nimityksen sopivuutta: sanan varsinaisessa merkityksessä hän ei ollut sellainen. Hän ei päässyt johtaviin asemuihin, kuten täänään sanoisimme. Hänenestä ei koskaan tullut piispaa, sen paremmin kuin valtioneuvosta, hän ei toiminut valtiosihteerinä eikä ministeriöissä, kuten me niitä nykyisin kutsumme.

Anders Chydenius oli mielipidevaikuttaja. Sellaisena hän ei ollut yksin aikakauden pappien joukossa. Saarnatuoleista käsin voitiin sanan-julistuksen ohella harjoittaa opetusta ja esittää yhteiskunnallista kehitystyötä koskevia näkemyksiä. Säätyvaltiopäivien lakkauttamiseen oli Ruotsissa aikaa vielä sata vuotta, Suomessa vielä pitempää. Pappisääty oli osa poliittista järjestelmää ja ajatus ”epäpoliittisista” papeista oli monille vieras.

Päinvastoin – papistolta odotettiin uskollisuutta esivaltaa kohtaan ja valtion etua palvelevan sanoman levittämistä. Vaikka 1700-luvun aikana tapahtui yhtä ja toista, jonka seurausena etäännnyttiin varsin paljon yksinvallasta ja ortodoksiasta, ei Anders Chydenius toiminut nykyisen kaltaisessa avoimessa ja keskustelevassa yhteiskunnassa.

Oppositiossa oleminen ei ollut sekään vaaratonta, minkä Anders Chydeniuskin sai kokea. Aikakauden poliittinen ja juridinen järjestelmä sisälsi voimakeinoja, jotka soveltuivat käytettäväksi toisinajattelevia vastaan. Eikä silloin ollut kysymys vain uran katkaisemisesta.

Anders Chydeniuksen poliittista uraa arvioitaessa pitää aina ottaa huomioon se ympäristö, jossa hän toimi. Osoitan seuraavassa, että tämä ei vähennä hänen saavutustensa arvoa, pääinvastoin.

Tärkeä lähtökohta Anders Chydeniuksesta oli se mitä nykyisin kutsuisimme yhteiskuntaelämän perustan laajentamiseksi. Kysymys oli niin talouden ja kaupan vapaudesta kuin sopimusoikeudesta, kuten painova-paudesta ja esim. juutalaisten uskonniharjoituksen sallimisesta.

Vapaudenaika oli tunnetusti debattien ja puoluetaistelujen aikaa. Voi hyvin sanoa, että Anders Chydenius toi uusia ulottuvuuksia näihin väittelyihin ja taisteluihin. Hänelle ei ollut kysymys vain senhetkisistä poliittisista valta-asetelmista ja viroista, vaan hän otti mitä suurimmassa määrin kantaa yhteiskuntakehityksen perustaviin kysymyksiin.

Erikoislaatusinta ja ennakkoluulottominta oli mielestäni hänen voimakas esiintymisensä renkien ja piikojen sopimusoikeuden puolesta, jotta he saisivat itse päätää omasta työvoimastaan, joka oli – kuten Chydenius huomautti – heidän ainoa omaisuutensa.

Siihen asti työvoiman saatavuutta oli pidetty itsestään selvyytenä. Anders Chydenius ymmärsi, minkä voimavararan liikkuvat työmarkkinat muodostivat. Aluksi ehkä taloudelliset tekijät saivat hänestä kiinnostumaan kouluttamattomasta työvoimasta – joka oli 1700-luvun Ruotsissa ja Suomessa lukumääräisesti täysin hallitsevassa asemassa. Mutta hänellä oli ja hänelle kehittyi sosiaalinen ulottuvuus, joka ennakoi 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa tehtyjä työmarkkinoiden uudistuksia.

Tänään Anders Chydenius luultavasti omistautuisi maahanmuuttajien parempaan sopeuttamiseen, kouluttamiseen ja kohteluun, ja pyrkisi uudistusten avulla hyödyntämään nopeammin tätä voimavarojen lisäystä, jonka hän varmasti pian olisi pannut merkille. Mutta hänellä olisi myös kansainvälinen näkökulma, ja hän olisi kiinnostunut rajat ylittävästä työmarkkinapolitiikasta.

Mitä sitten tulee Anders Chydeniuksen taloudelliseen liberalismiin, monissa lähteissä häntä on yksimielisesti kutsuttu ”Pohjolan Adam Smithiksi”. 1700-luvun Pohjanmaa oli Euroopan syrjäseutua, mutta se oli syrjäseutua jolla oli potentiaalia. Siellä oli raaka-aineita, siellä oli työvoimaa, siellä oli yrityjiä, kaksi viimeksi mainittua tosin pienessä mittakaavassa, mutta kuitenkin.

Mutta siellä oli myös joukko rajoituksia. Kauppa ja elinkeinot eivät olleet vapaita. Merkantilismilla oli vahva ote taloudesta. Anders Chydeni-

us näki mahdollisuudet. Hänestä tuli talonpoikien ja elinkeinovapauden puolestapuhuja. Ajatuksset olivat tuskin hänen omiaan. Hän oli hyvin lukenut ja tunsi ajan virtaukset. Koulutettu eliitti seurasi mitä Euroopassa tapahtui, ja uutisvirta oli hyvin hallittavissa verrattuna nykypäivän joukkotiedotukseen.

Voidaan keskustella, löytyykö Anders Chydeniuksen taloudellisen uudistustoiminnan takaa aatteellisia tekijöitä vai (alueellisia) hyötyläköitä. Vastaus on luonnollisesti sekä että. Chydeniuksen toiminta ulottui laajalle alueelle, aina kalastuspolitiikan uudistamisesta rahapoliit-

tisiin kysymyksiin. Mutta heti voi huomata, että Anders Chydenius oli käytännön poliitikko, joka pyrki voimakkaasti tekemään ideoistaan totta.

Kuten olen edellä todennut, hän ei kuulunut valtaeliittiin eikä hänellä ollut aseman tuomaa toimeenpanovaltaa; niinpä hänen täytyi hyödyntää tuon ajan kansanedustajalla käytössään ollutta rekisteriä kokonaisuudessaan. Tässä hän osoitti harvinaislaatuista kovuutta, kekseliäisyyttä ja lujuutta. Hän oli mielipidejohtajan ja käytäväpoliitikon välimuoto.

Hän saavutti myös tuloksia. Nämä tekee erikoisen merkittäviksi se, ettei hän edustanut mitään senhetkisen ruotsalais-suomalaisen valtakunnan voimakeskusta – Pohjanmaata tuskkin voidaan laskea sellaiseksi.

Kuinka hän olisi toiminut tänään? Olisiko hän valtioavun itsepäinen kannattaja, nykyäikainen aluepoliitikko? Tuskin. Anders Chydenius ei luottanut poliittisen vallan tilapäiseen hyväntahtoisuteen ja resurssseihin. Hän tahtoi luoda taloudelle rakenteen, joka tekisi mahdolliseksi oikeudenmukaisemman taloudellisen kasvun omiin voimiin luottaen. Mihinkään laajempaan verotuksen tasaukseen tai aluepolitiikkaan ei ajan yhteiskunta kyennytä.

Tänään hän luultavasti toimisi säännöstelyn purkamisen puolesta, rohkaisisi uusia elinkeinoja ja pyrkisi sijoittamaan mahdollisia julkisia varoja tulevaisuuden alojen tukemiseen. Mutta hänellä oli tuskin kovin paljon talouselämän käytännön taitoja, ja hän olisi ehkä lainannut nimeään ja mielenkiintoaan myös vähemmän toteuttamiskelpoisille hankkeille.

Vanhan koetellun tavaran mukaisesti hän olisi luultavasti tulittanut antkarasti hallitusta väittämällä, että sen esitykset oli todellisuudessa laadittu jossain muualla ja että hänen kritiikkinsä ei itse asiassa lainkaana suuntautunut hallitusta vastaan.

Anders Chydeniuksen osuus vuoden 1766 painovapausasetuksen aiakaansaamisessa tunnetaan hyvin. Myöskään tästä asiasta häneltä ei puutunut kokemusta, ja hänen motiivinaan oli myös omien vaikutusmahdollisuksien lisääminen. Vuoden 1766 painovapausasetuksen syntynä vaikutti aiemmin vallinnut poliittinen ennakkosensuuri. Chydeniukselle oli selvää, että yhteiskunnan pidemmälle menevät muutokset eivät olleet mahdollisia ilman perustavanlaatuista painovapautta. Myös tässä huomaamme mielipidejohtajan.

Ei ollut tavallista, että pappisväädyn jäsen ryhtyi puolustamaan uskonnonvapautta. Mutta Chydenius teki sen. Ei kuitenkaan ollut kysymys mistään myötämielisyydestä uskonnonharjoituksen monipuolisuutta

kohtaan sinänsä. Päinvastoin hän purevan ironisesti painotti, että uskonnonvapaus tai muut vapaudet eivät saaneet johtaa laajamittaiseen uskosta luopumiseen tai väärinkäytöksiin.

Anders Chydeniuksen uudistuspyrkimyksillä on selvä linja. Hän uskoi avoimeen yhteiskuntaan. Ihmiset kykenivät ottamaan vastuuta. Vapaus oli kannettavissa. Mutta se tarkoitti antamista ja saamista. Vapaudesta seurasi velvollisuuksia.

Anders Chydenius ei ollut vallankumouksellinen. Hänestä tuli kustavilainen – vaikkakin vain puoliksi – koska hän uskoi, että Kustaa III saattoi edistää hänen tavoitteitaan ja koska kuningas liittoutui aatelittomien säätyleyn kanssa aatelia vastaan. Chydenius oli reaalipoliitikko.

Hän oli 1700-luvun ihminen. Mutta hän oli mutkikas persoonallisuus. Avoin yhteiskunta ei ollut hänelle akateeminen kysymys. Omistautuminen yhteiskunnan heikoimpien, palvelusväen, kisällien ja pienviljelijöiden asialle johti konkreettisiin ilmauksiin ja – mikä tärkeintä – myös konkreettisiin tuloksiin.

Hän sai maksaa myös tästä. Hänestä ei tullut esimerkiksi piispaa. Hänet erotettiin valtiopäiviltä mutta hän tuli takaisin. Mutta mielipidejohtajana hän saavutti konkreettisia tuloksia omana aikanaan. Ennen kaikkea pohjusti hän sitä avointa yhteiskuntaa jota me Ruotsissa ja Suomessa esittemme maailmalle. Se, mitä Anders Chydenius ajoi, on monella taholla vain unelma. Katsellessaan maailmaamme tänä päivänä Anders Chydeniuksesta olisi aihetta sekä iloon että suruun. Mutta hän ei epäröisi muodostaa mielipidettään siitä minkä katsoisi olevan oikein. Hän puolustaisi komeasti paikkaansa Suomen ja Ruotsin valtiopäivillä myös vuonna 2003.

Perustuu Anders Chydenius-seminaarissa Tukholmassa 26.11.2003 pidettyyn esitelmään.

Suomennos Pertti Hyttinen

Gustav Björkstrand

Avoimuus ja vapaus

Uusien innovaatioiden aikaansaamiseksi on erittäin tärkeää kehittää ympäristöjä, joissa on runsaasti luovia impulsseja sekä riittävä kriittinen massa. Tätä painotetaan voimakkaasti keskeisissä tutkimusta koskevissa asiakirjoissa niin eurooppalaisella, pohjoismaisella kuin kotimaisella tasolla. Kuinka oli sitten mahdollista, että sellaisesta henkilöstä kuin Anders Chydenius saattoi tulla johtava poliitikko, yhteiskunnallinen ajattelija ja teologi, jonka lähes kaikkia elämän alueita koskevat ajatukset vapaudesta – ”tuosta siunatusta sanasta” - yhä edelleen osoittautuvat päteviksi ja tärkeiksi ei vain eurooppalaisessa yhteisössä vaan myös maailmanlaajuisesti?

Lapsuuden perintö

Anders Chydenius syntyi ja vietti ensimmäiset vuotensa 1720-30-luvulla valtakunnan äärimmäisellä laidalla, Koillis-Suomen erämaapitäjissä Sotkamossa ja Kuusamossa, lähellä Venäjän rajaa. Takana oli suuri Pohjan sota, jota Suomessa kutsutaan isovihaksi, koska maa oli venäläisten joukojen miehityksen ja hävityksen kohteena. Ulkoiset olosuhteet säilyivät äärimmäisen karuina ja epämiellyttävinä myös rauhanteon 1721 jälkeen. Mistään järjestelmällisestä opetuksesta tai koulunkäynnistä ei ollut puhettakaan.

Isä Jacob Chydenius huolehti poikien kasvatuksesta ensimmäisinä vuosina. Merkillepantavaa tässä opetuksessa oli se, ettei hän halunnut kuormittaa lasten muistia vaan ennen kaikkea opettaa heitä ajattelemaan ja tekemään havaintoja luonnosta ja ympäristöstä. Tärkeän osan kasvatuksesta muodostti puuhailu kaikenlaisten mekaanisten laitteiden kuten tuuli- ja vesimyllyjen parissa. Avoimuus, vapaus ja läheinen yhteys seudun elämään ja ihmisiin oli ensimmäisten vuosien keskeistä perintöä.

Kätyään koulua Oulussa ja Torniossa kirjoittautui Anders Chydenius 16-vuotiaana opiskelijaksi Turun akatemiaan. Opiskeluajasta Turussa ja Uppsalassa muodostui pitkä, yli 8 vuotta, mutta opinnot keskeytyivät välillä pitkäksi aikaa sairauden, kotiopettajana toimimisen ja Kokkolassa oleskelun takia; isä toimi nyt siellä kirkkoherrana.

Teräväsanainen valtiopäivämies

Kun Chydeniuksesta tuli Pohjanmaan kappalaisten valitsemana valtiopäivämies vuoden 1765 valtiopäivillä, oli hän ollut 12 vuotta saarna-apulaisena ja kappalaisena Alavetelin vastaperustetussa seurakunnassa, jossa oli n. 40 taloa ja runsaat 500 asukasta. Ahkera henkilöhistorioitsija Peter Wieselgren antaa Göteborgin piispa Erik Bergista kirjoittamassa elämäkerrassa yllättävän kuvan siitä, millainen käsitys Chydeniuksesta aluksi syntyi. Wieselgren valittaa, että Chydeniuksesta oli otsaa hyökätä Bergin kimppuun ja kuvaaa Chydeniusta näin: ”Köyhä kerjäläispoika kiertää pitäjiä ja kerää rahaa laulamalla emännille latinaksi, opiskelee yhden kirjan verran teologiaa ja latinaa, pääsee kappalaiseksi, jolla on vahtimestarin tulot ja valitaan kaltaistensa toimesta valtiopäiville.”

Chydenius nousee näillä ensimmäisillä valtiopäivillään 1765-66 nopeassa tahdissa esille tasokkaana väittelijänä, ajattelijana ja kirjoittajana. Hän kirjoittaa pamphletteja mm. purjehdusvapaudesta ja maastamuoton syistä, mutta nyt syntyyvät myös nykyisin klassikon maineen saaneet teokset Källan till Rikets Van-Magt ja Den Nationnale vinsten. Lokakuuhun 1765 mennessä hän on tuottanut kuusi painettua kirjoitusta, yhteensä runsaat 400 sivua. Tämä on vaikuttava suoritus, vaikka hän onkin tehnyt tiettyä esityötä Alavetelin vuosinaan. Kirjoituksessaan Herda-Qväde hän kertoo, kuinka tämä työtahti oli mahdollinen. ”Työ oli oikea ajanviettoni. Kun askarten melu ja hälinä lakkasi, antoi keskiyön hiljaisuus minulle rauhallisimmat työtuntini. Istuin usein kirjoittamassa pulpettini ääressä, kunnes sain sammuttaa kynttilän vielä työtä tehessäni, kun uusi päivä teki sen tarpeettomaksi, ja välistä armas aamaurinko itse tulenvärillisillä säteillään pisti minua silmään, sittenkuin linnut läheisessä puutarhassa toista tuntia olivat ennakolta soittaneet sen tuloa.”

Kun tänään perehtyy Chydeniuksen teksteihin, herättää huomiota hänen terävä älynsä, sujuva ja usein pureva tyylinsä ja syvälinen perhehtyneisyysensä pääkaupunkiseudun ulkopuolella harjoitettaviin elinkeinoihin ja ”tavallisen kansan”, talonpoikien, palvelusväen ja naisten olosuhteisiin. Hänen tunnuslauseensa oli: ”puhun vain tuon pienen mutta siunatun sanan, vapauden puolesta.” Taloudellisen liberalismin isän Adam Smithin tavoin Chydenius painotti, että vapaa kilpailu teki talouselämästä mahdollisimman tervettä ja elinvoimaista. Niin Chydeniuksesta tuli vapaan kaupan ja yrityjyyden, ilmaisunvapauden, uskonnonvapauden ja palvelusväen oikeuksien puolustaja. Samalla hän alkoi taistella valtakunnan syrjäseutujen puolesta pääkaupungin valtaeliittiä vastaan, joka ei Chydeniuksen mielestä ottanut huomioon kauempana asuvien oikeuksia.

Chydeniuksen uraauurtavien suoritusten selitykseksi ei kuitenkaan riitä se tunnollinen ja avoimen kriittinen mieli, jolla hän tarkasteli ympäristöään. Syvämpi analyysi osoittaa, että hän sangen tehokkaasti hyödynsi Tukholmassa avautuneet mahdollisuudet aikakauden tärkeimpien kirjoittajien (esim. Locke, Pufendorf, Montesquieu ja Rousseau) tuotantoon tutustumiseen. Kun Chydenius sitten ryhtyi ajamaan uudistuksiaan, oli hän yleensä perhehtynyt paitsi aikalaisten kirjoituksiin, myös asioiden käsittelyn aiempiin vaiheisiin, aina keskiajalta alkaen. Mutta ennen kaikkea Chydenius oli eklektikko: hän omaksui nopeasti sellaiset ajatuksset, joiden totesi täsmäävän lähiympäristöstä tehtyjen havaintojen kanssa. Hän tarkkaili avoimin ja kriittisin mielin elämää omassa pienessä Alavetelin kappelissaan ja vieraillessaan isän luona Kokkolassa, vilkkaassa kauppa- ja merenkulkukaupungissa, ja näiden havaintojen tueksi hän sitten etsi parhaat argumentit historiallisista dokumenteista ja aikakauden kirjallisuudesta.

Avoimuuden puolustaja

Epäilemättä merkittävintä työtä Chydenius teki vuosien 1765-66 valtio-päivillä painovapauden ja asiakirjojen julkisuuden alueella. Tässä luotiin perusta sille avoimuusperiaatteelle, joka yhä edelleen lyö leimansa Pohjoismaille ja niiden toiminnalle EU:ssa ja jonka voimakkaana puolestapuhujana unionissa on toiminut Jacob Söderman. Chydenius lähestyi tätä kysymystä juuri niin kuin edellä olen kuvannut. Hän aloitti käänämällä tankasta selostuksen ”Kiinalaisesta kirjoitusvapaudesta” – todiste siitä, miten tarkasti Chydenius huomioi kaiken josta saattoi olla hyötyä hänen kamppailussaan. Hän viittasi Englannissa saatuihin kokemuksiin ja ryhtyi sitten purevaan sävyyn, joskus peitettyllä ironialla, joskus imartelevalla kohteliaisuudella osoittamaan sensuurin mielivaltaisuutta ja subjektiivisuutta. Chydeniuksen motiivina kiivaan taistelun aikana oli Anders Nordencrantzin kirjoitusten kautta syntynyt oivallus, että painovapaus oli ”vapaan valtakunnan silmäterä.”

Salman Rushdien kirjan muslimimaailmassa herättämät reaktiot osoittavat, kuinka herkkä kysymys painovapaus yhä edelleen on tietyissä kulttuureissa. Tärkeä elementti maailmaa tällä hetkellä ravistelevissa konflikteissa on vastakohtaisuus suljettua, ankaraa ja totalitaarista yhteiskunta- ja ihmiskäsitystä kannattavien ja avointa, sallivaa ja erilaisuutta kunnioittavaa yhteiskuntaa puolustavien välillä. Rajalinja kulkee kulttuurien, kielten ja uskontojen sisällä – ei niiden välillä. Chydeniuksen itsevaltiuden oloissa ilmaisu- ja painovapauden puolesta käymä taistelu ei historiallisessa perspektiivissä ole lainkaan kaukana siitä vastakkainasette-

lusta, joka tänään vallitsee näiden kahden perusasenteen välillä. Kehitys on meidän maissamme vain kulkenut toisaalle, suuntaan, jonka viitoittamiseen Chydenius vahvasti osallistui.

Taloudellisesta liberalismista uskonnolliseen

Olen itse perehtynyt parhaiten Chydeniuksen osuuteen uskonnontapauden aikaansaamisessa. Viivyn sitä syystä hieman pitempää tässä kysymyksessä, etenkin kun olen tehnyt joitakin uusia havaintoja. Anders Chydeniuksen aloittaessa valtiopäivämiehen uransa oli taloudellinen liberalismi tunnetusti hänen tärkein johtotäh tensä. Hän ei voinut olla huomaamatta koko alueen kärsivän, kun kauppa ei voitu käydä tavalla, joka olisi palvellut parhaiten ei vain rannikkoseutua, vaan koko maata. Askel taloudellisesta uskonnolliseen liberalismiin ei ollut pitkä. Mahdollisuus toimintaan tällä alueella hänelle avautui vuosien 1778-79 valtiopäivillä. Oli yleisesti tiedossa, että Kustaa III kannatti uskonnontapauden toteuttamista. Ongelmana oli vain vastarinnan sitkeys. Kuninkaan tekemä aloite olisi torjuttu välistömästi – riski, jota arvovallastaan ja asemastaan huolehtiva kuningas ei uskaltanut ottaa.

Tässä Chydenius tulee mukaan kuvaan. Joulukuussa 1778 hän ha-keutui kuninkaan luo ja ilmoitti olevansa valmis tekemään esityksen sillä ehdolla, että kuningas lupasi suojella häntä ajojahdilta, jonka kohteeksi hän epäilemättä joutuisi, etenkin virkaveljiensä taholta. Kuningas antoi lupauksensa, ja Chydenius jätti uskonnontapautta koskevan muistionsa pappisväädille tammikuussa 1779.

Kuinka Chydenius sitten perusteli uskonnontapautta? Alkuperäisessä esityksessä (dokumentista on useita versioita) ovat etusijalla uskonnolliset syyt. Niistä käsityksistä, joiden mukaan vainojen avulla oli mahdollista hävittää harhaoppeja, oli, ”Jumalan kiitos”, jo aikojen sitten päästy eroon. Kokemus ja ”kaikkien aikojen historiat todistavat kiistämättömästi, että Jumalan siunatessa lempes, kärsivällisyys, valistus ja sävyisä opetus ovat ainoat keinot, jotka oikein voivat käännyttää erehtyväisiä ihmisiä”. Chydenius viittasi Vapahtajan ”korkeaan ja pyhään esikuvaan”. Edelleen puhuivat Chydeniuksen mielestä inhimilliset syyt uskonnontapauden puolesta. Kaikille maanpakolaisille ja vainotuille tulisi antaa turvapaikka Ruotsissa ”kristillisen rakkauden” ja ”ihmiskunnan yleisen huolenpidon” nimissä. Perustelut eivät tunnu vierailta tänäkään päivänä – vaikka kyseessä nyt ovatkin pakolaiset yleensä.

Lopuksi Chydenius painotti – etenkin painetussa Muistiossa – mitä etuja uskonnontapaus toisi maalle ja kansalle. Hänen perustelunsa ovat

kiinnostavia, kun ottaa huomioon, että aikakauden käsityksen mukaan uskonnontorjunta uhkasi maan rauhaa ja turvallisuutta. Chydeniuksen mukaan uskonnontorjunta poistaisi puutteen väestöstä, maatalous, tehtaat ja ”käsityö voitaisiin saattaa korkeammalle kannalle”, ja vero- ja muita rasituksia jakaa useampien harteille.

Uskonnontorjunta säädettään - rajoitettuna

Vastaavia esityksiä ilmaantui myös muissa säädyissä, luultavastikinkin aloitteesta, ja lopulta kolme säätyä eli aatelii, porvaristo ja talonpojat hyväksyivät esityksen, kun taas papisto vastusti jyrkästi. Kuningas saattoi nyt ylpeänä julistaa uuden uskonnontorjuntaasetuksen. Hän antoi samalla tiedottaa kaikkiin Euroopan maihin, että Ruotsi oli ensimmäisenä maana säättänyt uskonnontorjuntaa koskevan asetuksen. Kuningas oli selvästi ylpeä uudistuksen toteutumisesta. Ruotsista tuli Chydeniuksen toiminnan ansiosta edelläkävijä Euroopassa kahdella alueella: painovapaudessa ja uskonnontorjuntaessa.

Mitä perusteita papisto sitten esitti uudistusta vastaan? Se torjui päättäväisesti ajatuksen, että Sana ja Vapahtaja olisivat uskonnontorjuntaiden kannalla. Se kiisti myös, että uudistuksella olisi positiivisia vaikutuksia väestön määrään tai elinkeinoelämään Ruotsissa. Pikemminkin uskonnontorjunta johtaisi jatkuviin riitoihin ja väittelyihin. Viisaat lainsäätäjät sekä Ruotsissa että muualla olivat havainneet oikeaksi torjua kaikki epäilyt ja moniselitteisydet sellaisten perustuslakien kohdalla, joiden varaan hallitusvalta on rakennettu. Uskonnnon yhtenäisyys oli edelleen ”onnellisesti hallituksen varmin perusta”. Kaikissa hallitusmuodoissa, hallitsijan-vakuutuksissa ja uskontoa koskevissa määräyksissä Uppsalan kokouksesta 1593 alkaen todettiin, että uskonto oli ”laillisen, yhtenäisen ja pysyvän hallituksen voimakkain perusta”, ja että se, joka luopui oikeasta evankelista uskosta tuli karkottaa maasta eikä saanut koskaan nauttia perintöä, oikeutta tai oikeuksia Ruotsin rajojen sisäpuolella. Näiden säädösten taustalla olivat tieteenkin Euroopan uskonsodista, ennen kaikkea kolmikymmen vuotisesta sodasta saadut kokemukset. Ne osoittivat, kuinka tuhoisa saattoi olla sota, joka aiheutui siitä, että saman valtakunnan alueella oli useita uskontojakin.

Tätä taustaa vasten on ymmärrettävä, että asetus myönsi vain hyvin rajoitetun uskonnontorjuntaen. Tosin säädettiin ”täydellinen oman-tunnontorjunta”, koska oli havaittu, että vapaa uskonnontorjunta oli varmin keino alamaisten ”ajallisen hyvinvoinnin” edistämiseen. Mutta seuraavaksi päätös sisältää joukon rajoituksia. Vapaus koski vain muiden

maiden kansalaisia. He saivat pitää jumalanpalveluksia omissa tiloissaan, mutta ei rakentaa kouluja, harjoittaa lähetystyötä, järjestää kulkueita tai muita uskonnollisia seremonioita. Heillä ei myöskään ollut pääsyä valtion virkoihin tai valtiopäiville.

Chydeniuksen motiivit

Osa tutkijoista on tästä syystä vähätellyt uskonnontilaisuuksien merkitystä. En jaa tätä käsitystä. Päätös merkitsi selvää murrosta siinä vakaumuksessa, joka oli kahden vuosisadan ajan ohjannut lainsäädäntöä Ruotsissa ja monissa muissa maissa, joissa oli valtiokirkko. Nyt voitiin jopa väittää, että muiden uskontojen edustajat olivat valtakunnalle hyödyksi, eivät vahingoksi. Toiset ovat vähätelleet Chydeniuksen osuuden merkitystä. On väitetty, että esityksen takana oli oikeastaan Kustaa III, ja että hän valitsi Chydeniuksen viemään sitä eteenpäin, samalla tavalla kuin hän myöhemmin onnistui saamaan muiden säätylejen edustajia jättämään vastaavia esityksiä. Menemällä kuninkaan puheille Chydenius saattoi vahvistaa omaa asemaansa valtiopäivillä ja saada suurempaa kannatusta tärkeinä pitämilleen uudistuksille, joilla oli suuri merkitys hänen edustamalleen alueelle. Edelleen hänen turhamaisuuttaan hiveli tieto siitä, että kuningas tulisi palkitsemaan hänet, jos hän uskaltaisi tehdä tälle palveluksen. Chydeniukseen pian asetuksen säätämisen jälkeen myönnetyt tohtorinarvo on nähty konkreettisena todisteena tästä.

En voi yhtyä näiden tutkijoiden näkemyksiin. Chydeniukseen tehäään suurta vääryyttää, jos hänet nähdään vailla omaa näkemystä olevana poliittisena opportunistina, joka on valmis myymään itsensä henkilökohdaisen voiton takia. Chydenius tiesi, että häntä tultaisiin vainoamaan tämän aloitteiden takia. Se näkyi myös seuraavissa valtiopäivävääraleissa, kun häntä ei valittu pappisväätyn edustajaksi. Taloudellisen liberalismin edistäjänä hän osoitti itsenäistä, selkeää ja uraauurtavaa ajattelua. Miksi hän ei olisi kyennyt ajattelemaan yhtä selkeää ja kaukonäköisesti uskonnontilaisuuden alueella, joka kaikesta huolimatta oli hänen läheisempi? Ja viimeiseksi: hänellä oli omalta kotiseudultaan esimerkki siitä, kuinka vaikeaa ihmisiä oli saada luopumaan uskonnollisesta vakaumuksestaan, vaikka käytettävässä olisivat kaikki tuon ajan voimakeinot. Tähän eivät tutkijat ole aikaisemmin kiinnittäneet huomiota, luultavasti koska heillä ei ole ollut riittävää paikallistuntemusta.

Chydenius ja Erikssonin veljekset

Tarkoitan Erikssonin veljesten ja heidän kannattajiensa kohtaloa joitakin

vuosikymmeniä aikaisemmin. Jakob ja Erik Eriksson Kokkolan naapuripi-täjästä Kälviältä saivat vahvoja vaikutteita mannermaisesta mystiikasta ja onnistuivat keräämään ympärilleen n. 60 kannattajaa eri puolilta aluetta. Kun nämä papin pojat eivät taipuneet papiston kehotuksiin, eikä heitä edes Kokkolassa järjestetyillä oikeudenkäynneillä saatu luopumaan vakau-muksestaan, ei valtakunnan lakien mukaan ollut muuta mahdollisuutta kuin tuomita heidät ja heidän yhtä sitkeästi uskostaan kiinni pitäävät kannattajansa karkotettaviksi maasta. Tämä joukkio ajelehti sitten ympäri Eurooppaa yksitoista pitkää vuotta. Heitä vainottiin, ja he sananmukai-cesti karistivat tomut jaloistaan aina joutuessaan lähtemään paikkakun-nalta toiselle, tai toiseen maahan. Lopulta isänmaa armahti heidät ja he saivat mahdollisuuden asettua Tukholman saaristoon Värmdön saarelle sillä ehdolla, että eivät enää julistaneet asiaansa.

Millaisia kauheita harhaoppeja Erikssonin veljekset sitten kannat-tivat? He katsoivat muun muassa, ettei lasten kastaminen ollut välttää-mätöntä – tärkeämpää oli, että hengen valo sytyti ihmisen sisimmässä. He eivät hyväksyneet pakollista kirkossa- ja ehtoollisellakäyntiä, koska papeilla ei ollut hengen valoa, ja ottivat käyttöön Raamatussa kuvattuja seremonioita, joita ei harjoitettu valtionkirkossa, esim. kannattajien jalkojen pesu.

Kuudenkymmenen ihmisen karkotus Kokkolanseudulta 1730-luvulla on täytynyt ravistaa tätä todella pientä yhteisöä perustuksiaan myötä. Mannermaalle suuntautuneiden kauppayhteyksien avulla heidän vai-heistaan saatiin tietenkin jatkuvasti tietoja. Vuonna 1753 pappisuransa Alavetelissä aloittanut ja 1770 Kokolan kirkkoherraksi nimetty Anders Chydenius ei ole voinut vältyä kuulemasta heidän surullisesta kohtalos-taan.

Olen sitä mieltä, että Chydeniuksen kamppailu uskonnontapauden puolesta pitää nähdä tätä konkreettista taustaa vasten. Hän oli henkilö-kohtaisesti vakuuttunut siitä, minkä kokemus ja kaikkien aikojen historia vastaan sanomattomasti osoittaa, nimittäin ettei ketään voida pakottaa luopumaan sisimmästä vakaumuksestaan, vaan että ”Jumalan siunatessa lempeys, kärsvällisyys, valistus ja sävyisä opetus ovat ainoat keinot, jotka oikein voivat käännyttää erehtyväisiä ihmisiä.”

Suvaitseva kirkkoherra

Chydeniuksen toiminnasta Kokkolassa on olemassa tietoja, jotka osoittavat hänen omassa papintyössään soveltaneen juuri uskonnontapausmu-siessä esilletuomiaan periaatteita. Kysymyksessä on hänen toimintansa

Silakka-Muorin eli Anna-Stina Silakan tapauksen yhteydessä. Silakka oli yhteydessä mystiikan ja herrnhutismin vaikutteluihin ja joutui tällä tavalla ristiriitaan tiukkojen luterilaisten näkemysten kanssa. Chydenius ei käyttänyt niitä voimakeinoja, joihin hänellä kirkkoherrana olisi ollut mahdollisuus turvautua. Sen sijaan hän antoi vakuuttavalla tavalla näytteen siitä kristillisestä suvaitsevuudesta ja sielunhoitajan rakastavasta viisaudesta, jota hänen muistionsa ilmentää.

Toinen Kokkolan poika, Suomen ensimmäinen arkkipiispa Jacob Tengström, vietti suuren osan lapsuudestaan pappilassa Kirkonmäellä, ja sai voimakkaita vaikutteluita Chydeniuksesta. Tengström perusteli uskonnon vapauden laajentamista melkein samoin sanoin 1820-luvulla kirkkolakikomitean puheenjohtajana, kun Suomeen yritettiin luoda uutta kirkkolakia Ruotsista eroamisen jälkeen. Papiston kovan vastustuksen takia hän ei saanut läpi vaatimuksiaan – mutta kuitenkin joitakin parannuksia. Se, että Suomi sai uskonnontorjuntalain 1922 eli kolmekymmentä vuotta ennen Ruotsia, selittyy epäilemättä osaltaan siitä ennakkoluulottomasta ja vakuuttavasta työstä, jonka nämä Kokkolan pojat ja ennen kaikkea Anders Chydenius tekivät asian puolesta. Ongelma oli vain siinä, että he olivat lähes 200 vuotta edellä ajastaan.

Chydenius ja nykypäivä

Mitä sanottavaa Anders Chydeniuksesta olisi oman aikamme ajankohtaisista kysymyksistä? Luultavasti hän puhuisi myös nyt paino-, elinkeino- ja uskonnontorjuntaiden puolesta, koska maailmanlaajuisesti ne eivät edelleenkään ole kaikkien ulottuvilla. Hän korostaisi lempeää lähestymistapaa, kun on kysymys uskonnollisesta vakaumuksesta. Pakko ja väkivalta eivät johda toivottuun tulokseen. Keskustan ja reuna-alueiden problematiikka laajenevassa EU:ssa saisi varmaankin hänen huomionsa osakseen. Myös tämän päivän poliitikoille ja päättäjille hän alleviivaisi avoimuuden ja vapauden merkitystä kaikessa toiminnassa.

Politiiseen työhön kuuluu vankan asiantuntemuksen hankkiminen, usein on perehdyttävä historiaan ja hankittava kaikki mahdollinen tieto asian aikaisemmista vaiheista. On myös avoimesti ja kriittisesti tarkasteltava oman aikansa olosuhteita, että voi havaita yhteyksiä, löytää ongelmia ja niiden ratkaisuja. Ja on työskenneltävä ahkerasti – että voi perustella asiaansa vankasti ja yksityiskohtaisesti kirjallisessa muodossa, vaikka armas aamuaurinko nouseekin ennen kuin työ on saatu päätökseen ja sen tulenväiset säteet pistävät silmään ja linnut ovat jo pitkään soittaneet varhaista konserttiaan. Ja ennen kaikkea hän puhuisi tuon pienen mutta

siunatun sanan – vapauden – puolesta, ajatellen varsinkin kaikkia köyhiä, sorrettuja ja alistettuja tässä yhä kiivaammin yhdentyvässä maailmassa.

Lopuksi lainaus Anders Chydeniukselta: "Onnellisen valtakunnan vapaus ei suinkaan ole siinä, että yhdellä tai toisella kansalaisella on joi-takin erityisiä etuja, kun taas toiset tekevät työtä eräänlaisessa orjuudessa; vaan kun yhteiskunnan halvinkin alamainen saa onnellisen hallituksen alaisena yhtä vapain käsin kuin ylhäisinkin etsiä yhteisen ohessa omaakin parastansa, silloin vasta puhuttakoon vapaudesta."

Perustuu Anders Chydenius-seminaarissa Tukholmassa 26.11.2003 pidettyyn esitelmään.

Suomennos Pertti Hyttinen

Otteet Chydeniuksen kirjoituksista suomentanut V. Malinen

Yhteiskunta ohjattavana ja ohjaajana – historiallinen näkökulma

Monikäytöinen Chydenius

Anders Chydeniuksesta on ollut jälkipolville moneen käyttöön. Tämä tekee hänet erityisen kiinnostavaksi. Hänen ajatteluaan koskevien tulkinnojen vaihtelevuus sinäsä kuvastaa jotakin tärkeää hänen toiminnastaan ja ajattelustaan. Hänen työnsä voidaan nähdä osana sellaisen viitekehyn kehitrymistä, jonka sisällä poliittisia tavoitteita ja ristiriitoja on myöhemmin hahmoteltu. Tätä viitekehystä voidaan kutsua moderniksi *yhteiskunnan* käsitteeksi. Käsittelen tätä 'yhteiskunttaa' suomalaisen politiikan viitekehysenä, kohteena ja vieläpä toimijanakin siten, että tarkastelua innoittavat Chydenius ja hänen myöhemmät tulkitsijansa. Koetan avata historiallista perspektiiviä ajankohtaisiin haasteisiin, jotka koskevat tapaamme käsittää yhteiskunta kansallisvaltiolliseksi kokonaisuudeksi.

Millaisten näkemysten tueksi Chydeniusta on käytetty? Hänen toimintaansa ja kirjoituksiensa vetoaminen oli helppoa vaadittaessa elinkeinovapautta. Tätä tarkoittaneet uudistukset toteutuivat Suomessa 1800-luvun puolivälin jälkeisten parin kolmen vuosikymmenen aikana, satakunta vuotta sen jälkeen, kun Chydenius oli esittänyt senkaltaisia reformeja Ruotsin valtakunnan oloihin. Chydeniuksesta, ja etenkin hänen aikaisestaan Adam Smithistä, on saatettu vetää suoria, joskin perin epähistoriallisia, linjoja myös uusliberalismiin, joka vahvistui kansainvälisti 1970-luvun jälkeen ja myötävaikuttii erityisesti rahamarkkinoiden sääntelyn purkamiseen.

Vanhastaan Chydeniukselta on kuitenkin haettu tukea myös sosiaali-poliittisille tavoitteille. Hän vaati palkollisten oikeuksien vahvistamista suhteessa isäntiinsä ja kantoi ylipäätään syvää huolta vain työvoimansa omistavan väestönsolan asemasta. Kaivosseppiä ja työmiehiä sorrettiin liian niukoilla palkoilla, hän kirjoitti. He tekivät työn. Siksi heille tuli antaa "sopiva, voimia antava ravinto ja tarpeellinen toimeentulo; muuten

he kyllästyyväät, kävät laiskoiksi, varkaaksi ja lohdutuksekseen köyhyydessä patajuopoiksi". Hänen myötätuntansa oli heikompien puolella, kuten oli myös Adam Smithin, monien myöhemmin väärinkäsittämän ja –käyttämän skottilaisen moraalifilosofin. Smith kirjoitti *Kansojen varallisuus* -teoksessaan, että ”meikäläiset kauppiat ja teollisuustyönantajat valittavat kovasti korkeita palkkoja vahingollisine seuraamuksineen. /.../ He eivät puhu mitään korkeiden voittojen vahingollisista seuraauksista. He vaikenevat omien ansiodensa turmiollisista vaikutuksista.”

Niin Chydeniukselta kuin Smithiltä tuomion sai etuoikeuksiin perustuva, vahvoja vahvistava ja toisten raadannalla rikastumisen mahdollistava talousjärjestelmä. Tältä pohjin Chydeniuksen on tulkittu kehittäneen ajattelua, jota jatkoi sosialismi ja jonka tulilinjalla oli kapitalistien pyrkimys monopolien rakentamiseen. Georg Schauman kirjoitti Chydenius-tutkimuksessaan vuonna 1908, että tämä esitti ”puhtaan sosialistisia ajatuksia, jotka ovat yhtä kaukaisia myöhemmälle liberalismille kuin humaniteetti luokkaegoismille”.¹

Chydeniuksen tekeminen sosialistiksi on yhtä kestävätöntä, yhtä epähistoriallista, kuin hänen pitämisenä uusliberalismin pohjustajana. Miten perusteltuja erilaiset Chydenius-tulkinnat ovat, on kuitenkin tässä vähemmän tärkeätä. Käsitykseni mukaan moniin suuntiin avautuvien tulkiintojen mahdollisuus kuvastaa sinänsä jotakin tärkeätä. Chydenius oli yhtenä aikansa toimijoista ja pohtijoista hahmottamassa modernia yhteiskunnan käsittettä, joka on sittemmin ollut yhteisenä viitekehyskenä monille keskenään ristiriittaisille tavoitteensetteluiille.

Moderna 'yhteiskunta' ja poliikan mahdollisuudet

Yhteiskunnan modernin käsittämisen keskeisenä piirteenä voidaan pitää huomion uudenlaista kiinnittämistä toiminnan tarkoitusten ja tarkoittamattonien seurausten suhteseen. Nämäkohta oli tärkeä Chydeniukselle ja, epäilemättä paljon tunnetummin, Smithille.

Chydenius katsoi, että hänen aikanaan vallinnut merkantilistinen katsomustapa perustui kattettomaan oletukseen siitä, että valtakunnan talous menestyisi parhaiten valtion säätämien etuoikeuksien ja rajoitusten perusteella. Tällaiseen hallituksella ei voinut olla riittävä tietoa. Yhteis-hyvä, yhteiskunnan hyvä, toteutuisi jäsenten ”luonnollisten oikeuksien” pohjalta.

Smithin kuuluissa ”näkymätön käsi” ei merkinnyt vain luottamusta siihen, että omaa etuaan tavoittelevien vapaiden markkinatoimijoiden

toiminnasta koitui yhteinen hyvä. Se sisälsi myös ajatuksen yhteiskunnasta, jonka luonnehdinnaksi ei riittänyt esitys sen yksittäisten jäsenten, sen hallitsijan eikä Jumalankaan tarkoitusperistä. Tämä yhteiskunta oli sillä tavoin vahva, että se ei syntynyt säädöksin, vaan sillä oli omat rakenteensa, prosessinsa, lainalaisuutensa; se syntyi ja toimi jäsentensä toiminnan tuloksena, mutta samalla heidän päädensä yläpuolella.

Tällainen markkinatalouden laajentumiseen liittynyt ajattelu loi pohjaa erilaisille johtopäätöksille siitä, mitä ovat politiikan mahdollisuudet. Voidaan erottaa kolme pääsuuntaa.

Ensiksikin on voitu varoittaa, että puuttuminen yhteiskunnan ja eritoten talouden omalakaiseen toimintaan on vahingollista ja kostautuu ennen pitkää. Amerikkalainen taloustieteilijä Albert O. Hirschman on eritellyt tästä argumentointitapaa. Se on ollut 1800-luvulta lähtien usein ominainen esimerkiksi poliittisten ja sosiaalisten oikeuksien laajentamis-

seen tähtäävien uudistusten vastustajille. Heidän mukaansa uudistuksen seuraukset olisivat päinvastaisia kuin sen ajajat tarkoittavat (*perversity thesis*) tai uudistus olisi täysin turha ja tulokseton (*futility thesis*) taikka se tuhoaisi jo saavutettuja arvokkaitaasioita (*jeopardy thesis*).²

Toiseksi on voitu pyrkiä siihen, että toiminnan tarkoittamattomat seuraukset häviäisivät, kun yhteiskunta tehtäisi läpinäkyväksi ja ennakoitavaksi suunnittelutiedon avulla. Tässä pyrkimyksessä on kantautunut valistusaatteiden käsitys, että yhä parempi tieto yhtä aikaa sekä laajentaa vapautta että johtaa yhteiskunnan kaikinpuoliseen rationalisoitumiseen. 1800-luvulla ns. utopistisosialistit katsoivat, että hyvä yhteiskunta luotaisiin suoraan hyvän, rationaalisen suunnitelman pohjalta. Heidän marxilaiset kriitikkonsa taas korostivat, että kyse oli historiallisesta prosessista, jossa ihmiskunta lopulta vapautuisi tietoiseksi oman historiansa ja yhteiskuntansa tekijäksi.

Kolmantena johtopäätöksenä toiminnan tarkoitusten ja tarkoittamattonien seurausten jännitteestä on ollut se, että on korostettu toimintatalanteiden avoimuutta sekä niihin liittyvää vaihtoehtojen moninaisuutta ja tavoitteiden ja etujen ristiriitaisuutta. Tämä on tarkoittanut skeptistä suhtautumista yhtä hyvin niihin, jotka varoittavat yhteiskunnan ja talouden omien lainalaisuuksien loukkaamisesta, kuin myös suuren suunnitelman rakentajiin. Näissä molemmissa tapauksissa on itse asiassa ilmennyt luja usko oikean ratkaisun osoittavaan asiantuntijaan, ovatpa tieto siten hallinneet taloustieteilijät, valtiovarainministeriön virkamiehet, sijoitusanalytit tai Neuvostoliiton keskussuunnittelukomitean Gosplanin byrokraatit. Toimintatalanteiden avoimuutta korostavan suuntautumisen sisäänkin on mahtunut monia vaihtoehtoja, niin hyvin sellaisia, joissa poliitikka on hahmotettu ristiriitaisten tavoitteiden ja etujen kompromisseksi, kuin sellaisia, joissa tärkeänä on pidetty juuri toimintatalanteiden avoimuuden ja ristiriitaisuuden osoittamista – niiden politisoimista.

Pohjoismainen ”hyvän kehän” yhteiskunta

Suomalaisen yhteiskunnan ja yleisemmin pohjoismaisen yhteiskunnan muotoutumisessa ovat vaikuttaneet kaikki edellä mainitsemani tavat käsittellä toiminnan tarkoitusten ja tarkoittamattomien seurausten jäntettä. Pohdittaessa tämän jännitteen pohjoismaisia käsittelytapoja näyttää kiintoisalta eräs kielenkäytön erityispiirre.

Pohjoismaisessa poliittisessa puhunnassa yhteiskunta ei ole ollut vain toiminnan kohde, vaan se on esiintynyt vahvasti myös toimijana. Niin arkipuheessa kuin puolueohjelmissa puhutaan siitä, mitkä asiat ovat

yhteiskunnan vastuulla. Missä määrin esimerkiksi terveydenhuollon järjestäminen kuuluu yhteiskunnalle, missä määrin yksityisille? Yhteiskunta on tällöin ymmärretty yleisen edun edustajaksi suhteessa erityisetuihin ja julkisen edustajaksi suhteessa yksityiseen. 'Yhteiskunta' on tarkoittanut julkista valtaa, valtiota ja kuntia, joiden toiminnalle tällainen sanankäytö on antanut lämpimän sävyn ja yhteishyvään vetoavan oikeutuksen. Valtion ja yhteiskunnan käsitteiden tällainen yhteenlankeaminen on Pohjoismaissa vanha piirre. Se ulottuu ajallisesti paljon kauemmas kuin niiden hyvinvointivaltioksi ja korporatismiksi kutsuttujen instituutioiden historia, joiden voi sanoa käytännössä kietoneen yhteen valtiota ja yhteiskuntaa. Tässä ei ole mahdollista syventyä käsitehistoriaan. Joka tapauksessa Pohjoismaissa yhteiskunta on ohjannut yhteiskuntaa.

Kuitenkaan ei ole perusteltua sanoa, että yhteiskunta olisi ollut suuren suunnittelmaan toteuttaja ja luomus. Esimerkiksi hyvinvointivaltion kutsuminen "projektiksi" – suosittu tapa nykyisin – on sangen ongelmallista. Pohjoismaisten hyvinvointivaltioiden kehityksessä on ollut keskeisenä juonteena suunnittelun ja kompromissin, tiedon ja intressien, ristiriitainen suhde. Vahvan sosialidemokratian maassa Ruotsissaakaan hyvinvointivaltio ei syntynyt ja kasvanut suurta suunnitelmaa toteuttavana projektina, ja vielä vähemmän näin oli laita Suomessa. Suomen tapauksessa ratkaisuja ohjasivat konfliktit ja kompromissit, joissa osapuolina olivat työntekijät ja työnantajat, maaseudun tuottajat ja asutuskeskusten kuluttajat, teollisuuden ja maatalouden edustajat jne. Virkamiehille lankesi tärkeä osa kompromissien rajojen osoittamisessa sekä kompromissien pukemisessa joko eräänlaisiksi funktionaaliseksi välittämättömyyksiksi tai sosialisiksi innovaatioksi, joilla vastattiin modernisoituvan yhteiskunnan tarpeisiin.

Olenainen pohjoismainen piirre on kuitenkin ollut ajattelu, jota voidaan kutsua luottamukseksi itseään vahvistavaan "hyvään kehään". Valistuksen perintöä oli näkemys uudenaikaistuvasta yhteiskunnasta, jossa keskeiset ongelmat koskivat toisaalta taloudellista rationaalisuutta, toisaalta sosialista kiinteyttä ja jossa näitä ongelmia voitiin ratkoo tiedon varassa yksillä ja samoilla keinoilla, sellaisilla jotka samalla edistivät yksilön kasvua itsekurin alaiseksi työntekijäksi, perheenjäseneksi, kansalaiseksi. Tällaista optimismia oli hankala säilyttää yhteiskunnallisten luokka- ja eturistiriitojen todellisuudessa. 1930-luvun suuresta maailmanlaajuisesta talouslamasta tehtiin kuitenkin Pohjoismaissa merkittäviä johtopäätöksiä. Niiden mukaan eri yhteiskuntaryhmien kompromissit olivat tuloksiltaan enemmän kuin kompromisseja. Kyse ei ollut nollasummapelistä, vaan työntekijä-kuluttajien ja maanviljelijä-tuottajien, työn-

tekijöiden ja työnantajien, maatalouden ja teollisuuden intressit tukivat toisiaan ja siten edistivät kansantalouden menestystä ja yhteiskunnan kiinteyttä. Sosialidemokraattien ja agraripuolueiden poliittiset koalition sekä työmarkkinoiden neuvottelu- ja sopimusjärjestelmän vahvistuminen olivat tuloksia näistä johtopäätöksistä.

Hyvä kehä sai kuitenkin myös taloudellisten ryhmäintressien kompromisseja laajemman merkityksen. Vahvistui ajattelu, jonka mukaan taloudellinen menestys, sosialisten erojen tasoitus sekä demokratian laajentaminen tukivat toisiaan. Voidaan sanoa, että tässä hyvinvoivaltiokehitystä tukeneessa ajattelussa kietoutui yhteen kolme pohjoismaista aatteellista juonnetta: kapitalismin henki, sosialismin utopia sekä itsenäisen talonpojan usein vahvasti idealisoitu traditio.

Suomessa sekä sosialisten rakenteiden että poliittisten ajattelu- ja toimintatapojen muutokset tapahtuivat osin myöhemmin kuin muissa Pohjoismaissa. Sitä paitsi 1800-luvun Suomessa omaksuttu yhden kansallisen mielen vaatimus teki poliittisista kamppailuista herkästi vaikeasti soviteltavia taisteluja siitä, kenellä on oikeus puhua koko kansan nimisä. Kompromisseja on ajateltu vältämättömyytenä ennalta määritellyn kansallisen edun pelastamiseksi ennemminkin kuin keinona määritellä yhteistä etua. Kuitenkin nimenomaan 1960-luvun yhteiskunnallisen murroksen aikana nousi vaikuttavaksi monien sosiologien, kuten Erik Allardtin, kehittelemä näkemys, jonka mukaan tunnustettuina ja säänneletynä ristiriidat edistävät yhteiskunnan toimintakykyä ja kiinteyttä.

”Hyvän kehän” ideologian merkittäviin pohjoismaisiin manifesteihin kuuluu Pekka Kuusen *60-luvun sosialipoliittika* vuodelta 1961. Kuusi kirjoitti: ”Kansanvalta, sosialinen tasoitus ja taloudellinen kasvu näyttävät nyky-yhteiskunnassa kytkeytyvän onnellisella tavalla toisiinsa.” Teosta läpäisee näkemys, jonka mukaan sosialinen tasoitus ja demokratian laajentaminen vapauttavat ihmillisiä voimavarojia aktiiviseen, tuottavaan toimintaan ja luovat siten edellytyksiä talouskasvulle, joka puolestaan luo edellytyksiä sosialiselle tasoitukseelle ja kansanvallalle.

Talouskasvu oli Kuuselle myös kansallisen olemassaolon vältämätömyys. Hän totesi, että Suomi sijaitsi kahden erittäin dynaamisen ja kasvuhakuisen yhteiskunnan välissä, Ruotsin ja Neuvostoliiton. Työvoiman menettämisestä lähteen oli jo osoituksia, mutta näköpiirissä oli vielä valtavampi suomalaistyövoiman siirtyminen itään, Neuvostoliittoon. Nikita Hruschtshevin julistama tavoite ja tilastoilla tukema ennuste Yhdysvaltain elintason ohittamisesta oli tehnyt Kuuseen syvän vaikutukseen. ”Jos mielimme Ruotsin ja Neuvostoliiton, kahden kasvutietoisen ja

–kykyisen kansan, välissä jatkaa omaa elämäämme, me olemme tuomitut kasvamaan.”

Harhainen informaatio on ollut monesti virike uusiin tärkeisiin ideoihin. Niin se oli Anders Chydeniusellekin. Ruotsin valtakunnan vallankäyttäjien keskuudessa vallitsi 1700-luvulla merkantilismin oppien mukainen syvä huoli väestön ja työvoiman riittävyydestä. Huolta syvensi suuresti käsitys, että valtakunnan alamaiset muuttivat sankoin joukoineen muihin maihin. Tietoa levitti myös tilastolaitos, jollainen Ruotsiin oli ensimmäisenä maailmassa perustettu. Ruotsin tiedeakatemia järjesti vuonna 1763 kirjoituskilpailun maastamuoton syistä ja torjuntakeinoista. Chydenius, joka muutoinkin kästitti täitä polttavaa aihetta, osallistui kirjoituskilpailuun ja kehitti siinä näkemystään ihmisten luonnollisia vapauksia mahdollisimman pitkälle kunnioittavasta ja siten menestyvästä yhteiskunnasta. 1700-luvun lopulla kävi ilmi, että tiedot maastamuuttajien määristä olivat olleet täysin ylmitoitetuja.

Kylmän sodan vaihe oli länsieurooppalaisten hyvinvointivaltioiden kehittymisen aikaa. Neuvostoliiton ja ns. reaalisosialismin haaste tai uhka oli vahvasti pohjustamassa suunnitelmia ja kompromisseja, joilla rakennettiin hyvinvointivaltiota ja siihen perustuvaa yhteiskunnallista integraatiota. Informaatio, jonka varassa haastetta ja uhkaa tulkittiin, oli monessa suhteessa harhaista, mikä ei tehnyt sen vaikutusta lainkaan vähäisemmäksi.

Yhteiskunnan kyseenalaistuminen ja kilpailukyky-yhteisö

Hyvinvointivaltiota, eritoten pohjoismaista hyvinvointivaltiota, ei muutoinkaan rakennettu ulkomaailmalta suojaatussa kansallisessa tilassa. Nykyisessä globalisaatiokeskustelussa esiintyvä käsitys, jonka mukaan hyvinvointivaltiot ja työelämän sopimusjärjestelmät luotiin suljettujen kansantalouksien maailmassa, ei kestä lähempää tarkastelua. Kuten amerikkalais tutkija Peter J. Katzenstein on osoittanut, kansallisten yhteiskuntien sisäisiä sosiaalisen sääntelyn järjestelmiä luotiin ”demokraattisen korporatismin” pohjalle nimenomaan niissä Euroopan pienissä maissa, jotka olivat suhteellisen avoimia kansantalouksia, suuresti riippuvaisia ulkomaankaupasta ja hyvin alttiita maailmantalouden suhdannevaihteluille ja kriiseille.³

Tämä havainto pätee Pohjoismaihin ja myös Suomeen. Se ei kuitenkaan tee tyhjäksi sitä, että globalisaatioksi kutsutut muutokset koskevat syvästi yhteiskunnan käsittämistä politiikan viitekehyskenä. Käsitys yhteiskunnasta sisäisesti integroituna, kansallisvaltion rajaamana koko-

naisuutena on menettänyt poliittista ja analyyttista voimaansa globalisaation ja siihen liittyvän tieto- ja verkostoyhteiskuntakehityksen myötä ja myös Euroopan integraation tuloksena. Yhteiskunnan ymmärtäminen rationaalisen suunnittelutiedon kohteena tai haltijana on käynyt vaikeaksi, ja uudet, yhtä aikaa lokaalit ja globaalit poliittiset liikkeet kuvastavat irtautumista ajattelusta, jossa kansallinen yhteiskunta oli itsestään selvä ristiriitojen tulkintakehys ja solidaarisuuden ja poliittisen toimijuuden konteksti.

Kuitenkin globaalilta talouden kilpailumekanismit näyttävät myös uudella tavalla korostaneen kansallisia ja paikallisia näkökulmia sekä pohjustaneen kilpailukykytavoitteen ympärille rakentuvaa konsensusta. Vanha, jo merkantilismiin kuulunut ja Chydeniukseltakin luettava ajatus, jonka mukaan maailma koostuu keskenään kilpailivista valtakunnista, on saanut uutta sisältöä. Kansallisten ja paikallisten yhteisöjen on profiloituttava kilpailukykyisinä suorituspaikkoina kilpailukykyiselle yritys- ja sijoitustoiminnalle.

”Meidän” edellytetään kansallisessa ja paikallisessa toimintaympäristössämme arvioivan itseämme niiden tilan siteistä suuresti vapautuneiden toimijoiden kannalta, jotka vertailevat suorituspaikkoja ylikansallisesta, globaalista perspektiivistä ja joiden päätökset ohjaavat tuotannon ja työpaikkojen sijoittumista. Paradoksaalisesti tähän suunnitelmatalousmallien häviön jälkeiseen vaiheeseen kuuluu myös uuden suunnitteluideologian läpimurto. Se ilmenee projekteina, strategioina, evaluaationa, itsearviointina, skenaarioina ja kansallisen innovaatiojärjestelmän rakentamisena. Historiallisen rinnastuskohdan tarjoaa Eino Jutikkalan esittämä paradoksi: liberalismi oli ”suunnitelmataloutta” suuremmassa määrin kuin sitä edeltänyt merkantilismi, sillä vasta liberalismi loi edellytykset sellaiselle puuttumiselle yksilön elämään kuin rokotuspakkolle, oppivelvollisuudelle ja asevelvollisuudelle.⁴ Tätä nykyä kansallista kilpailukyky-yhteisöä tavoiteltaessa on kaiken kaikkiaan noussut esiin sekä eheyden että läpinäkyvyyden uusia korostuksia.

Kilpailukykyisen kansallisen tai paikallisen yhteisön korostuminen politiikan tavoitteena merkitsee kuitenkin muutosta yhteisöön kuuluvien perusteissa ja kokemuksissa. Yksilön edellytetään arvioivan itseään kilpailukykyisen yhteisön kilpailukykyisenä jäsenenä. Samalla heikentyy esimerkiksi suomalaisten elämänhallintaan toisen maailmansodan jälkeisinä vuosikymmeninä rakentunut kaksitahoinen suhde yhteiskuntaan. Ihmiset ovat voineet yksilönä ja ryhminä syttää yhteiskuntaa elämisenä vaikeuksista, ja he ovat voineet vaatia yhteiskuntaa tueksi vaivoja ja alistavia käytäntöjä vastaan. Niin yhteiskunnan syttämisen kuin yhteis-

kuntaan tukeutumisenkin oikeutus näyttää ohentuvan. Kukin saa syyttää puuttuvaa kilpailukykyään ja siitä etupäässä itseään.

Yhteiskunta ja ihmiskunta

Eurooppalaisten ja globaalien toimintahorisonttien vahvistuminen ei näytä tarkoittavan sitä, että 'yhteiskunnan' käsite suoraan ja yksinkertaisesti kasvaisi sisällöltään kansallisvaltiota laajemmaksi. Globalisaatiosta keskusteltaessa on kuitenkin hyvä huomata, että kansallisen yhteiskunnan käsitämiseen liittyi jo 1800-luvulla suomalaisen kansakunnan rakenntajien ajattelussa myös ihmiskunnallinen ulottuvuus. Kansakunnat olivat maailmanhistorian toimijoita ja sen toisiinsa yhdistämiä.

Suomalainen sukupolvi toisensa jälkeen oppi Zachris Topeliuksen vuonna 1875 ilmestyneestä *Maamme-kirjasta* globaalin keskinäisriippuvuuden sanoman: "Jumalan tahto on se, että kansat alinomaan oppisivat jotakin toisiltaan. Ja kaikki kansat ovat työntekijöitä ihmissevun suressa yhdyskunnassa, joka jakaupi moniin haaroihin. Se on juurikuin vallansuuri vanha koivu; lehti olet sinä ja sinun pieni kotisi; oksa on sinun kansasi; runko on koko ihmiskunta." Suomalainen yhteiskunta toteutti tällaista elämän järjestystä. Topelius teroitti pienille koululaisille: "Muisitakaamme aina, että yhteiskunta on se suuri, hyvää tekevä järjestys, joka yhdistää meidät kaikki, pitää turvissaan meidät kaikki, sitoo ja vapaaksi tekee meidät kaikki." Tämä ajatus yhteiskunnasta, joka yhdistääessään ja turvaa tarjotessaan samalla vahvistaa jäsentensä vapautta, jatkoi ainakin osittain Anders Chydeniuksen sata vuotta aiemmin ns. hyödyn aikakauden Ruotsissa hahmottelemaa yhteiskuntakäsitystä. Kenties Chydenius oli Topeliuksen mielessä, kun hän *Maamme-kirjassa* luonnehti hyödyn aikakauden merkitystä: "Hyödyn aikakausi mietti paljon ja toimi paljon. Jumala hajotti tuuleen tyhmät ajatukset, mutta antoi hyväin itää hedelmälliseksi tulevaisuudeksi."

Perustuu Anders Chydenius –seminaarissa *Pitääkö yhteiskuntaa ohjata? Ja onko se edes mahdollista?* 13.10.2003 Eduskunnan auditoriossa pidettyyn esitelmään.

VIITTEET

- 1) Chydenius-, Smith- ja Schauman-lainaukset on otettu Ilkka Patolodon ja Kimmo Sarjen tutkielmasta "Anders Chydeniuksen luonnonoikeudelliset opit", teoksessa Simo Knuuttila, Juha Manninen, Ilkka Niiniluoto (toim.): Aate ja maailmankuva. Suomen filosofista perintöä keskiajalta vuosisadallemme. WSOY, Juva 1979.
- 2) Albert O. Hirschman: The Rhetoric of Reaction. Perversity, Futility, Jeopardy. Belknap Press, Cambridge, Mass. 1991.
- 3) Peter J. Katzenstein: Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe. Cornell University Press, Ithaca & New York 1985.
- 4) Eino Jutikkala: "Merkantilismi ja liberalismi". Suomalainen Suomi 1949, 463-465.

Ilkka Niiniluoto

VAPAUS, VELJEYS, TASA-ARVO

"Onnellisen kansan valtakunnan vapaus ei suinkaan ole siiän, että yhdellä tai toisella kansalaisella on joitakin yksityisiä etuja, kun taas toiset tekevät työtä eräänlaisessa orjuudessa; vaan kun yhteiskunnan halvinkin alamainen saa onnellisen hallituksen alamaisena yhtä vapain käsin etsiä yhteisen ohessa omaakin parastansa, silloin vasta puhuttakoon vapaudesta."

Anders Chydenius, 1761-62

Kirkkoherra ja valtiopäivämies Anders Chydenius (1729-1803) oli merkittävä itsenäinen ajattelija, jonka näkemysten taustalla oli 1700-luvun hyödyn ja valistuksen ajan poliittinen filosofia ja teologia. Kun nyt pohdimme Chydeniuksen innoittamana kysymystä "Pitääkö yhteiskuntaa ohjata?", hänen liberalisminsa on sijoitettava historialliseen kontekstiinsa ja yhteiskunnallisen toiminnan suuriin linjoihin. Tällöin on tärkeää liittää Chydenius siihen aikalaissaavutukseen, jota edusti Ranskan vallankumouksen 1789 iskulause "Vapaus, veljeys, tasa-arvo". Nämä kolme filosofestä latautunutta käsitettä ovat edelleen avainasemassa, kun tulkitsemme tarvetta ja mahdollisuutta nykyisen maailman ohjaamiseen.

Liberalismin ja egalitarismin perintö

Anders Chydeniuksen aikakauteen sijoittuu kaksi historiallisesti keskeisen tärkeätä poliittisten oikeuksien julistusta, joiden filosofisiin taustavaikeutajiin kuuluivat John Locke ja Jean-Jacques Rousseau. Yhdysvaltojen itsenäisyysjulistuksessa 1776 esitetään, että "kaikki ihmiset ovat luotu tasa-arvoisiksi", ja luojan heille antamiin oikeuksiin kuuluvat "elämä, vapaus ja pyrkimys onneen". Hallitusten valtuudet perustuvat hallittujen suostumukseen. Ranskan vallankumouksen kansalliskokouksen ihmisoikeuksien julistuksessa 1789 todetaan, että "ihmiset syntyvät ja elävät vapaina ja heillä on samanlaiset oikeudet". Kaikki kansalaiset ovat "lain edessä samanarvoisia", ja heillä on oikeus vapauteen, omistukseen ja omiin mielipiteisiin.

Chydenius itse kirjoitti elinkeinovapaudesta ja uskonnontorjutuksesta jo vuodesta 1761 lähtien. Ajatusten tärkeä kiteytys oli teos *Naturliga rätt* vuodelta 1778. Hänen työnsä oli rinnakkaista Adam Smithin liberalismille, mutta riippumatonta kansojen varallisuutta koskevista opeista, jotka skottifilosofi muotoili teoksessaan *The Wealth of Nations* 1776. Smithin kuuluisan teesin mukaan ihmisten tulee itsekäesti etsiä omaa etuaan, jolloin heidän toimensa ”näkymättömän käden” kautta tuottaa yhteistä hyvää.

Vuonna 1848 ilmestyi kaksi eri suuntiin viittaavaa tulkintaa Ranskan vallankumouksen perinnöstä. Karl Marxin ja Friedrich Engelsin *Kommunistisen puolueen manifesti*, joka korostaa työväen keskinäistä solidarisuutta luokkataistelussa ja hylkää tasa-arvon nimissä yksityisomistuksen

ihanneyhteiskunnassa, johti sosialistisen työväenliikkeen kehittymiseen, Venäjän bolshevikien vallankumoukseen 1917 ja kommunistisen valtion kokeiluun Neuvostoliitossa. John Stuart Millin utilitarismiin perustuva liberalismi, jota hän edelleen kehitteli teoksessaan *On Liberty* 1859, antoi tukea porvariston johtamalle kaupan ja elinkeinojen vapauttamiselle teolistuvassa yhteiskunnassa. Millin mukaan yhteiskunta saa puuttua yksilön toimintaan vain silloin, kun siitä on vahinkoa muille. Äärimuodossaan liberalistinen vapaan taloudellisen kilpailun korostus yhtyi ”sosiaalidarwinismiksi” kutsuttuun kylmään yhteiskuntänäkemykseen: sosiaalinen toiminta on olemassaolon taistelua, jossa vahvimmat jävät henkiin ja heikoimmat menehtyvät. Individualismia ja tehokkuutta korostavaa näkemystä, jota on taloustieteessä toistettu itävaltalais-englantilaisen Friedrich von Hayekin 1930-luvun teoksista lähtien, on tapana kutsua uusliberalismiksi tai libertarismiksi.

Historia todistaa meille, että Ranskan vallankumouksen kolmesta keskeisestä periaatteesta ei voi tiputtaa yhtään pois muiden kärsimättä. Vapautta korostava liberalismi ja tasa-arvoa painottava egalitarismi eivät toimi, jos ne eivät ole keskinäisessä yhteydessä toisiinsa. Sosialismi ja kommunismi epäonnistuivat, kun veljeys ja tasa-arvo yritettiin toteuttaa ilman vapautta. Uusliberalismi epäonnistuu, kun vapaata kilpailua suositaan ilman veljeyden ja tasa-arvon asettamia reunaehtoja ja rajoituksia.

Ideologisten ääripäiden välissä on kehitellyt kompromisseja, joihin kuuluvat vasemmalta katsoen sosialidemokratia ja oikealta katsoen sosi-aliberalismi. Niiden suurina saavutuksina 1900-luvun aikana voi pitää yleiseen ja yhtäläiseen äänioikeuteen perustuvan demokratian, perustuslaillisiin oikeuksiin kiinnittyvän oikeusvaltion ja kansalaisten perusturvallisuuden takaavan hyvinvointivaltion kehittämistä ja vahvistamista.

Oikeudenmukaisuuden ongelma

1900-luvun loppupuolen yhteiskuntafilosofian keskeiseksi teemaksi kohosi oikeudenmukaisuuden käsite. Samalla on palattu Ranskan vallankumouksen kolmen avainkäsitteen tulkiintuontiin.

Keskustelun lähtölaukausena oli John Rawlsin teoksessa *A Theory of Justice* 1971 esitetty analyysi oikeudenmukaisudesta ”reiluutena” (fairness). Rawls pyrkii turvaamaan kansalaissille maksimaaliset keskenään yhteensovitetut vapaudet, joihin yhdistetään tasa-arvoa koskeva harkinta. Rawlsin ”vapausperiaatteen” mukaan kaikille on turvattava mahdollisimman suuri vapaus. ”Eroperiaatteen” mukaan kansalaisten varallisuuden epätasainen jakautuminen on oikeutettua silloin ja vain

silloin, kun se on hyödyksi huono-osaisimmille; samalla kuitenkin edellytetään, että kaikilla on yhtäläinen mahdollisuus tavoitella erojen suhteen parempia asemia. Eroperiaate muistuttaa Ranskan 1789 julistuksen teesiä, jonka mukaan ”yhteiskunnalliset erot voivat perustua vain yhtaiseen etuun”. Rawlsin versiota liberalismista on pidetty myös yhteensopivana pohjoismaisen sosialidemokraattisen hyvinvointiyhteiskunnan kanssa, koska siinä markkinatalouden sallimia ja tuottamia tulo- ja varallisuuseroja suositellaan tasoittavaksi julkisin toimin köyhyyden poistamiseksi.

Rawlsin näkyvimmäksi haastajaksi kohosi Robert Nozickin uusliberalismi, jossa yksilön vapaus oman onnen ja menestyksen tavoittelussa on ehdoton prinsiippi. Valtion ei tule siihen puuttua muutoin kuin ”yövertijana” turvaamassa taloudellisen kilpailun vapautta.

Uusliberalistisen taloustieteen poliittinen menestys Englannissa ja Yhdysvalloissa 1980-luvulta lähtien on johtanut globalisaationa tunnettuun vapaan markkinatalouden laajentumiseen. Taloudellisen toiminnan rajoitusten purkaminen ja suunnittelatalouden tuomitseminen perusteluaan tässä yhteydessä usein vetoamalla argumentteihin, jotka muistuttavat Smithin oletusta näkymättömästä kädestä: vain vapaa ja kova kilpailu luo kaikille maailman kansolle lisääntyvää vaurautta ja hyvinvointia. Uusliberalismiin kriitikot, jotka etsivät ”ihmiskasvoista globalisaatiota”, puolestaan huomauttavat, että talouskilpailu ei ole ainakaan vielä kohentanut maailman köyhien asemaa vaan pikemminkin lisännyt eriarvoisuutta valtioiden välillä ja valtioissa kansalaisten rakennejakoja välillä. Elämän laatua on mitattava taloudellisten indikaattorien lisäksi myös ekologisten, sosiaalisten ja eettisten ulottuvuuksien avulla. Näistä syistä globalisaatioprosessi tarvitsee myös globaalista säättelyä.

Nämä oikeudenmukaisuutta koskeva debatti ei ole onnistunut ratkaisemaan jännitettä vapauden, veljeyden ja tasa-arvon välillä.

Vapauden ja tasa-arvon tulkinnat

Rawlsin matallisessa liberalismissa kansalaissilla tulee olla yhtäläiset oikeudet perusvapauksiin. Saman ajatuksen ilmaisi jo Chydenius, jonka mukaan kansalaisten etujen ei tule olla yksityisiä, vaan todellisessa vapaudessa ”yhteiskunnan halvinkin alamainen saa onnellisen hallituksen alamaisena yhtä vapain käsin etsiä yhteisen ohessa omaakin parastansa”. Siksi tasa-arvoa voi käsitlellisesti pitää tärkeimpänä hyvän yhteiskunnan rakennusperiaatteena: kansalaisten tulee olla tasa-arvoisia perusoikeuksien ja vapauksien suhteen.

Yksilön vapaus ei tarkoita vain ulkoisten rajoitusten poissaoloa (negatiivinen vapaus eli ”vapaus jostakin”), vaan myös toimintaa mahdollisista kykyjä ja voimavarojen (positiivinen vapaus eli ”vapaus johonkin”). Uusliberalismi on kiinnostunut yksipuolisesti talouteen liittyvästä negatiivisesta vapaudesta, kun taas pohjoismaisen oikeusvaltion ja hyvinvointivaltion perinteeseen kuuluu myös mahdollisimman suuri tasa-arvo positiivisen vapauden suhteen.

Negatiivisen ja positiivisen vapauden ohella on puhuttu myös ”kolmannesta vapauden käsitteestä”, jolla Quentin Skinner tarkoittaa riippumattomuutta hallitsijoiden tahdosta ja armosta. Tämä negatiivisen vapauden erikoistapaus on lähellä itsenäisyden (independence) ja itsemäääräämisen (autonomia) käsitteitä, joten sen poliittinen ilmentymä on demokratiaan kuuluva kansan suvereenisuus. Sen vastakohtana on orjuus, alamaisena ja holhottavana oleminen.

Vapaus kansalaisten itsemäääräämisen merkityksessä puuttuu totalitaristista valtioista, joita 1900-luvun alkupuolella rakennettiin sekä fasismiin että kommunismiin pohjalta. Vaikka marxismin oppiin alun perin kuului ajatus valtion kuihtumisesta kommunismiin vaiheessa, reaaliosialismi perustui yhden puolueen diktaturin varaan rakennettuun kovaan valtiokoneistoon. Marxilainen politiikka ja tiukka suunnittelulalous ilman omistuksen ja kulutuksen vapautta eivät sallineet niitä ajattelun ja elinkeinojen vapauskia, joita Chydenius pitää tärkeinä. Kriitikoilla olikin hyvät perusteet moittia sosialismiin toteutuksessa ilmenevää orjuutusta.

Uusliberalismin aikana myös hyvinvointivaltiota on ryhdytty syyttämään ”holhouksesta”, mutta tämä retoriikka on kuitenkin epäuskottavaa Pohjoismaissa, joissa positiivisen vapauden turvaaminen on onnistuneesti liitetty kansalaisten oikeuksien ja demokratian kunnioittamiseen.

Aristoteleen oikeudenmukaisuuden periaatteen mukaan ”samanlaisia tapauksia on kohdeltava samalla tavalla”. Tasa-arvo ei kuitenkaan ole tasapäisyyttä, koska sen tulee toteutua erilaisten ihmisten kesken. Tasa-arvo ei ole aina tasajakoa, vaan relevantilla tavalla erilaisia tapauksia on kohdeltava eri lailla. Erilaista kohtelua voivat oikeuttaa esimerkiksi henkilöiden tarpeet, ansiot ja panokset.

Myös Rawlsin eroperiaate osoittaa, että yhteistä etua tuottavia eroja voidaan tasa-arvoisessa yhteiskunnassa sietää ja kannustaa. Esimerkiksi omistus- ja perintöoikeuden, koulutuksen, tutkimuksen, työnjaon, yritysjojen ja palkkapoliikan piirissä kansalaisia voidaan innostaa toimeliaisuuteen, joka tuottaa voittoa kaikille – ja näin myös huono-osaisimmille.

Eroperiaate jättää kuitenkin avoimeksi, kuinka suuria kansalaisten välisiä eroja sen avulla voi oikeuttaa. Oman käsitykseni mukaan eroperiaatetta tulisikin kohtuullisesti tasoittaa: esimerkiksi verotuksen ja julkisten palvelujen kautta on huolehdittava siitä, etträ yhteiskunnallinen toiminta ei ole nollasummapeli, jossa voittaja vie kaiken. Voitonjaon kohtuullista tasoittamista voi perustella myös yhteiskunnan turvallisuudella. Tällä tavoin kilpailuajatukseen liittyvä tehokkuus ja oikeudenmukaisuuteen kuuluva tasa-arvo voivat olla paitsi yhteensopivia myös toisiaan tukevia.

Ohjaus vain ei?

Peliteoria on havainnollisesti osoittanut mm. vangin dilemman ja vapaa-matkustajan strategian avulla, että yksilöiden rationaalinen oman edun tavoittelua voi johtaa kollektiivisesti epärationaaliseen lopputulokseen. Liisa Uusitalo on tämän avulla selittänyt ympäristöongelmien syntyä, ja vastaavasti sitä voi soveltaa monien sosiaalisten prosessien analysoimiseen. Smithin näkymätön käsi ei riitä suuntaamaan yhteiskunnan kehitystä, vaan tarvitsee tukseen lisääpua.

Yhteiskuntaa ei voi jättää täysin avoimeen antaa-mennä-tilanteeseen, koska anarkian vallitessa edes negatiivinen vapaus ei toteudu. Uusliberaalien vaalima vapaa talouskilpailu edellyttää viranomaisten toimenpiteitä, lakeja ja direktiivejä, jotka estävät vapausoikeuksien loukkauksia. Vastaavasti positiivisen vapauden toteuttaminen edellyttää sosiaalisesti varmistettuja tapoja turvata resurssien ja mahdollisuksien kohtuullista jakautumista. Myös yritykset nauttivat siitä, että yhteiskunnassa on tarjolla koulutettua työvoimaa, oikeusturvaa ja yhdessä järjestettyjä peruspalveluja.

Nämä ollen kumpikaan vapauden laji ei voi toteutua ilman yhteiskunnan tukea. Tämä pääteee niin kansakuntien ja valtioiden piirissä kuin myös globaalissa kansainvälisessä kontekstissa. Näkymättömän käden sijaan tarvitaan yhteistä päättöksentekoa ja ohjausta.

Ohjausvälineitä voidaan etsiä kahdelta taholta. Ensinnäkin lait, säädökset ja julkiset sopimukset voivat toimia normiohjauskeinoina. Riskinä on tämän välineen liiallinen painottaminen niin, että yhteiskunnasta tulee suljettu totalitaarinen järjestelmä, josta puuttuu toimintaa kannustava poliittinen ja taloudellinen vapaus. Säätelyä ja suunnittelua ei voi kokonaan eliminoida, mutta ne täytyy mitoiteta kohtuullisiksi.

Toiseksi kovien normien sijasta tai niiden rinnalla voivat toimia pehmeät menetelmät, kuten moraaliset hyveet, yhteistyö, luottamus ja kump-

panuus. Näiden pääasiassa kansalaisyhteiskunnan ”kolmanteen sektoriin” kuuluvien tekijöiden kokonaisuutta kutsutaan nykyisin usein ”sosiaaliseksi pääomaksi”, mutta yhtä hyvin voisi käyttää perinteitä termiä ”veljeys”. Sen paras kasvualusta on demokraattinen yhteiskuntajärjestys, jossa ihmiset eivät toimi viidakon saalistavina petoina, vaan edun tavoittelua kannustetaan hillitysti tasoitetun eroperiaatteen avulla. Samalla valta on kansalla, joka ei ole hallitsijoiden armoilla. Näin vapauden ja tasa-arvon optimaalinen yhdistelmä voi toteutua silloin, kun yhteiskunnassa vallitsee demokraattinen veljeys.

Demokraattiseen kansanvaltaiseen yhteiskuntaan kuuluu myös byrokratian ja teknokratian ehkäiseminen. Suunnittelulatalouden ihanne helposti johtaa virkavallan ja teknisten eksperttien diktatuuriin, jossa poliittiset valinnatkin yritetään palauttaa tehokkuutta koskeviksi laskutehtäviksi. Tämän sijasta tarvitaan tieteellis-teknisen ja hallinnollisen asiantuntemuksen yhdistämistä demokraattiseen päätöksentekoon, kansalaisvaikuttamiseen, vastuulliseen talousetiikkaan, strategiseen tulevaisuuden luotaukseen sekä vaihtoehtoisia tulevaisuksia koskevaan arvokeskusteluun.

Perustuu Anders Chydenius –seminaarissa *Pitääkö yhteiskuntaa ohjata? Ja onko se edes mahdollista?* 13.10.2003 Eduskunnan auditoriossa pidettyyn esitelmään.

Tämän ajan liberalismi

Moraalinen ja taloudellinen järjestys

Anders Chydenius oli yksi niistä, jotka tekivät parhaansa laittaakseen liikkeelle ”markkinoiden saatanallisen myllyn” - käyttääkseni tätä Karl Polanyin (1944/1957) ilmaisua, vaikka Polanyin kohteena ollut 1800-luvun Britannia ei ehkä näytäkään meistä yhtä kiihkeältä myllyltä kuin oma aikamme.

1700-luvun ajattelijat elivät keskellä sellaista, mitä viime vuosina on kutsuttu moraalitaloudeksi (Booth 2004). Tuon ajan talous oli kiinnitynyt tai sulkeutunut yhteisöihin ja niiden moraalisiin sääntöihin. Booth kutsuu tätä kiinnityneeksi (embedded) taloudeksi. Liberalismin puolesta-puhujien silmissä tämä nykyajan käsittellä näytti säännellyltä ja rajoitettulta taloudelta.

1700-luvun talousajattelijat olivat kuitenkin itsekin tietyssä mielessä moraalitalouden edustajia: heillekin talous ja moraali olivat toisiinsa liittyneitä. Adam Smithin pääteos koski moraalisia tunteita. Smith ei tarkastellut yksilöitä myöhemmän liberalismin tapaan itseriittoisina ja toisiinsa liittymättöminä taloussubjekteina vaan läpikotaisin sosiaalisina olentoina, joilla on moraalisia tunteita toisaan kohtaan. 1700-luvun taloustieteilijät eivät kavahtaneet asettaa moraalisia ja sosiaalisia, hyvää yhteiskuntaa koskevia normeja. Työntekon vapaus ei ollut vain tapa saada elinkeinoihin vauhtia vaan oikein ja hyvää itsessään.

Liberalismin voittokulkku on merkinnyt moraalitalouden väistymistä kummassakin mielessä. Talous on instituoitunut itsesäteleviksi markkinoiksi, vapautunut yhteisöstä sekä muuntunut autonomiseksi, puhtaaksi taloudeksi. Modernissa kapitalismissa moraalisen järjestysksen ja taloudellisen tehokkuuden tärkeysjärjestys käantyy päälaelleen. Olemme pakotettuja tuottamaan voittoa tuottavia hyödykkeitä, emme sitä, mikä tuntuisi tärkeältä moraalisin perustein.

Polanyin renessanssi viestii siitä, että pari viime vuosikymmentä ovat tuntuneet vähintään yhtä suurelta siirtymälästä, nyt entistä paljaampaan

markkinatalouteen, eikä vain talouteen vaan markkinayhteiskuntaan. Markkinoista on tullut koko yhteiskuntaa integroiva mekanismi ja ohjaava instituutio. Yhteisöt eivät kyllästää taloutta moraalilla normeilla vaan talous kyllästää meidät ja yhteisöt. Yhä paljaampi voittotalous näkyy siinäkin, että kasvu - jonka voi ajatella yhteiseksi hyväksi - vaihtuu yhä puhtaampaan kilpailukykyyn. Voi kysyä, onko Suomi yhteiskuntana ennen muuta kilpailukyky-yhteisö, siis yhteisö, jossa talouden, yritysten, koulutuksen ja hyvinvointijärjestelmien kilpailukyvystä tulee keskeinen yhteinen intressi.

Talous ohjaa

Jos yhteisön moraaliin kiinnitetyt talous on vaihtunut itsenäistyneeseen talouteen, niin samanaikaisesti eettisesti orientoitunut taloustiede on vaihtunut teknisesti ja välineellisesti orientoituneeseen. Talousteoria on korvannut eettiset pohdinnat taloussubjektienvaihtumisissa ja niukkuuden alaisilla valinnoilla. Se mitä markkinoiden toimijat niukoilla resursseillaan valitsevat, on hyvä. Kaikki, mikä edistää taloudellista kasvua tai kilpailukykyä, on hyvä. Kapitalistinen dynamiikka tuottaa koko ajan niukkuutta paitsi rahasta ja kulutushyödykkeistä, myös ajasta, jopa arvostuksesta (Sennett 2004; Julkunen ym. 2004). Näin emme koskaan voi saavuttaa kylläisyyden tilaa. Talous tai markkinat kaikenkattavana ja kaikkialle tunkeutuvana instituutiona muokkaa meistä yhä enemmän sellaisia olentoja ja subjekteja, joiden rationaliselle ja laskelmoivalle käyttäytymiselle neoklassinen talousteoria toista sataa vuotta on jo rakennut oletuksensa.

Sama "moraalittomuus" koskee omalla tavallaan myös sosiologiaa. Sosiologian mukautuminen liberalismiin näkyy arvovapautena ja relativismina. Sosiologia ja sosiologi ymmärtävät jokaisen yksilön ja yhteisön oikeutta asettaa omat päämääränsä, jokaisen kulttuurin oikeutta määritellä oma hyvänsä. Moraaliset kannat ovat epämukavia moderneille "liberaaleille" - amerikkalaisessa merkityksessä vasemmistolaisille (Wolfe 1989).

Pisimmälle markkinoita puolustavan ajattelun on vienyt Chicagon koulukunta. Heidän mukaansa kaikessa inhimillisessä toiminnassa on kysymys rationaalista, omaan intressiin tähtäävästä hyötyvalinnasta. Toisin kuin Polanyin kaltaiset institutionalistit, jotka ajattelevat markkinatalouden ja yhteiskunnan muokkaavan meistä näköisiään, Gary Beckerin kaltaiset ekonomistit ajattelevat omaa hyötyä tavoittelevan käyttäytymisen antropologiseksi universaaliksi.

Tämän vuoksi kaupan ja markkinoiden (korkeimman tarjouksen) pitäisi antaa ratkaista hankalat moraaliset kysymykset - maahanmuutto, vapautus asepalveluksesta, seksi, adoptiolapset ja elinkauppa. Alan Wolfe sanoo, että tässä on jokin ydin. Jos moderneilla liberaaleilla ei ole yhteistä moraalista kieltä, niin olisiko itse-intressi se moraalikoodi, jota modernit yksilöt ymmärtävät?

Alan Wolfe kysyy, miksi tämä herättää meissä varauksia ja miksi haluamme edelleen asettaa moraalisia rajoja. Hän vastaa, että tunnemme kokemuksen kautta markkinoiden uhkaavan sekä läheisyden että oikeudenmukaisuuden alueita, rahaa pilaavan sekä rakkauden että politiikan. Yritämme osastoida yhteiskuntaelämän eri alueita niin ettei markkinoiden moraalikoodi valtaisi niitä kaikkia. Luomme sääntöjä, joilla estämme joitakuita myymästä ja ostamasta halunsa mukaan suojaantuaksemme siltä, että kaikki muutkin olisivat pakotettuja myymään ja ostamaan - että kaikki yhteiskunnalliset suhteet miellettäisiin vain yksilöllisen kuluttajan suhteena maailmaan (Julkunen 1992).

Markkinatalouden ja -yhteiskunnan uusi kierros, nousu uudelle tasolle tai tunkeutuminen yhä syvemmälle sosiaaliin huokosiin, pakottaa meitä taas katsomaan silmiin talouden moraalista dimensiota. Tulisiko meidän edelleen osastoida ja lokeroida vai antaa markkinoiden valloitata lisää alueita, vaihtaa taloudellisen ja yhteisöllisen järjestysten paikkaa?

Tunnetulla tavalla viime vuosikymmenten uusliberalismi ja *new public management* - uuden julkisjohtamisen ideaali - ovat katsoneet, että markkinavalinnat tuottavat poliittisia, byrokraattisia ja profesionaalisia valintoja parempia lopputuloksia, tehokkaampia ja kuluttajien preferenssien mukaisia.

Hyvinvointivaltio sulautumassa talouteen

Hyvinvointivaltio on moderni moraalitaloudellinen instanssi. Se on taloutta ja se luo edellytyksiä - kulutuskysyntää, tervettä ja osaavaa työvoimaa, riskivakuutusta, sosiaalista eheyttä ja vakautta, se vapauttaa työvoimaa läheisten ihmisten kokoaikaisesta huolenpidosta taloudelle, mutta samalla se on moraalinen, "osastoitu" elementti. Valtioiden interventioin taloudelle asetetaan sääntöjä ja korjataan markkinoiden tuottamia tiloja esimerkiksi uudelleenjakamalla tulosta. Hyvinvointivaltiolle asetetaan suoraan moraalisia kysymyksiä tarpeista, oikeuksista ja velvollisuksista.

Mutta markkinayhteiskunnan uusi kierros näkyy siinä, että (hyvinvointi)valtion on yhä selvemmin palveltava talouskasvun ja kilpailukyvyn logiikkaa, aina siinä määrin, että voi Nikolas Rosen (1998, 1999) tavoin sanoa sosiaalisen sulautuvan talouteen (Julkunen 2003). Markkinatalous etsii uusia kohteita, jotka se voisi alistaa liiketoiminnan ja voiton tuotannon alustaksi - yksityistettäväksi ja siirrettäväksi lisääntyvästi yhteisöllisestä ja moraalisesta taloudelliseen järjestykseen. Tähän tarkoitukseen käyvät vesi, ilma, rautatiet, sodat, vankilat, yleinen turvalisuuus - sosiaali-, terveys- ja koulutussektoreista puhumattakaan. Nämä ovat "viimeisiä valloittajiaan odottavia linnakkeita" (Ball 2004, 12). Valloitusprosessia pohjustaa se, että hyvinvointivaltiosta vastuussa olevalle politiikalle tarjotaan, lobataan ja painostetaan hyvinvointipoliikan rahoitusongelmien ratkaisuksi markkinoita. Idealiset oppikirjamarkkinat kun sisältävät lupauksen kustannustehokkuudesta, innovatiivisuudesta ja kuluttajien preferensseihin vastaamisesta.

Makrotasolla sosiaalisen sulautuminen taloudelliseen näkyy siinä, että koulutus- ja sosiaalipoliikan oikeutus tulee niiden kyvystä tukea taloutta, kasvua ja palkkatyötä, toimia investoivana ja tuottavana tekijänä. Hyvinvointivaltion instituutioista muokataan ajatuksellisesti ja tosiasiallisesti kilpailukyvyn infrastruktuuria, ja hyvinvointivaltiota siis merkityksellistetään osana kilpailukyky-yhteisöä. "Meidän" on osoitettava houkuttelevuutemme niiden ylikansallisten päätösten edessä, jotka ohjaavat rahavirtoja, investointeja ja työpaikkojen sijaintia. Hyvinvointivaltion tuotokset, korkea koulutustaso, toimiva terveydenhuolto, sosiaalinen ja

poliittinen eheys, voidaan tulkita kilpailueduksi ja tiivistää ihmilliseksi, sosiaaliseksi ja osaamispääomaksi.

Organisaatoiden ja ammattien mikrotasolla sulautuminen näkyy ensinnä siinä, että sosialisten asioiden hallinnassa käytetään enemmän ja enemmän taloustheorian ajattelumuotoja, kielitä ja argumentteja. Markkinoita tai niiden jäljitelmiä sovelletaan uusille alueille julkiseen hallintoon, julkisiin palveluihin ja sosiaalivakuutukseen. Hyvinointipalveluja tuottaviin organisaatioihin on luotu ja tuotu suorituskeskeinen kulttuuri. Professionalien ammattikohtaiset spesiaalikielet ovat alistuneet yleiselle tulosoijtamisen ja kustannustehokkuuden kielelle. Tulosyksiköt ominte budjetteinneen, keskinäisine neuvotteluineen ja kilpailuineen, suoritteet ja tulokset, tulospalkkaus, budgettikurin eetos, arvointi ja auditointi luovat palvelujen toimintakehyksen. Laskemisen ja läpinäkyvyyden ilmapiiri, jossa pääntäytyväät budjetit, tulot, menot, mitattavat tulokset ja laadunvarmennuksen indikaattorit syrjäytävät vanhoja ammatillisia eetoksia, moraalisia järjestyskiä.

Rose sanoo, että menossa on siirtymä julkisen palvelun etiikasta yksityisen johtamisen etiikkaan. Ball (2004) kutsuu palvelutoiminnan arvojen ja professionalien etiikkojen sulautumista liike-elämän arvoihin yhtiöittämisen ja markkinoistamisen "oheisvahingoksi" tai osaksi kapitalismin luovaa tuhoa. Kriittisimmät arviot väittävät, että palveluemisen idea ja oman toiminnan arvointi professionalisen etiikan valossa tulee vähitellen mahdottomaksi. Jäljelle jää kestävyyss, hardness (kuten tätä ominaisuutta kutsutaan amerikkalaisessa hoitotieteessä) suoritus- ja tulospaineissa.

Markkinalogiikasta tuodut johtamis- ja ajattelumuodot ovat valmisteleet tietä seuraaville askelille, sosiaali-, terveys- ja koulutusmarkkinoille sekä kilpailutukselle. Periaatteessa on kahdenlaista markkinakilpailua. Puhtaissa markkinoissa ostovoimainen markkinakysyntä määräät sen mitä tuotetaan - kauneuskirurgiaa vai vanhusten lonkka- ja kaihileikkausia. Osittaismarkkinoissa virkamiehet tai poliitikot määrittelevät mitä tuotetaan ja vain tuottajat kilpailutetaan. Tämä ei lisää kuluttaja-asiakkaan valinnanvapautta, mutta tuo kuitenkin markkinat hyvinointipalvelujen sisään ja markkinainformaation ohjaamaan valintoja. Talouden osaamisesta onkin tullut osa koulutus-, sosiaali- ja terveysalan osaamista, kilpailutamisesta kriittinen osaamisalue. Sosiaali- ja terveysalan ammattilaiset joutuvat yhä enemmän neuvottelemaan kirjanpitäjien, laki- ja konsulttien kanssa.

Kilpailun säännöt ja mekanismit siirtävät edelleen syrjään moraalista

tai yhteisöllistä järjestystä taloudellisen tieltä. Kilpailusäännöt hankaloittavat paikallisuteen, jatkuvuuteen ja luottamukseen perustuva tuottajavalintaa ja suosivat ylikansallisia ketjuja, kun ”yhteisöä” ja luottamus ta on vaikea mitata, vertailla ja verbalisoida kilpailun ehdaksi. Tunteista ja välittämisestä on vaikea tehdä tarjouskilpailun kriteerejä ja sopimuksia. Ketjut ja konsernit juristeineen ovat aina paremmin perillä sopimusteksteistä kuin kunnat ja täten ne ovat kovia kumppaneita.

Sally Tomlinson (2001) väittää Britanniasta - ja olisiko Suomi täysin erilainen? - että nykyisen koulutuksen ensisijaisena tavoitteena on opettaa kilpailemaan. Koulutusjärjestelmä pyrkii tuottamaan mahdollisimman paljon korkeasti koulutettuja opportunisteja, jotka mahdolistavat jatkuvan taloudellisen kasvun, siis ovat ”nälkäisiä”, suostuvat kilpailuun ja oman kilpailukykynsä viljelemiseen. Kilpailun ohella uusi piilo-opetus-suunnitelma opettaa tekemään valintoja. Koulutuksessa on osattava tehdä valintoja ja otettava vastuu omista valinnoista.

Aikaisempien vuosikymmenten koulutuksellinen optimismi, luottamus tasa-arvoon sekä koulutukseen kykyyn poistaa köhyyttä ja huono-osaisuutta, ovat antaneet tilaa huippujen seulonnalle. Tavoitteena on keskiluokka, jolle koulutus muodostaa ”elämänmittaisen maaistoradan, jossa juostessa on jatkuvasti tehtävä tärkeitä valintoja parhaiden eteenpäin vievien reittien valinnassa” (Rinne 2004, 117).

Nykyisen hyvinvointireformin tavoitteena ei ole ainoastaan tuoda ”kustannustehokkuutta” koulutus-, terveys- ja sosiaalipalveluihin vaan tehdä meistä toisenlaisia subjekteja, neoklassisen ideaalin mukaisia rationaalisia valitsijoita, omaan itseensä eikä yhteisöllisiin siteisiin luottavia toimijoita. Tässä hengessä uusliberalismin suurimpia vihollisia onkin ollut riippuvuus ja riippuvuuskulttuuri (Sennett 2004). Hyvinvointireformin tavoitteena ovat omavaraiset, itsensä riippumattomiksi käsitteväät yksilöt, jotka eivät enää ”seiso yhdessä” ja ”nojaa toisiinsa” - kuten hyvinvointivaltiolliset subjektit - vaan varautuvat yksilöllisesti, kantavat omaa vastuuta, ovat kiinnostuneita omasta pätevyydestään, työllistyyvyydestään, kilpailukyvystään ja sijoituksistaan, siis varautuvat riskeihin pikemmin maksimoimalla omaa kompetenssiaan kuin yhteisöllisiä siteitään.

Yhtäläisiä mahdollisuksia?

Taloudellinen liberalismin sisar, poliittinen liberalismi, vakuuttaa, että jo kainen voi asettaa omat arvonsa ja päämäärsä. Tätä lupausta se ei tosin realisoi, sillä köyhiin ja huono-osaisiin liberalismi kohdistaa suoraa kuria ja kontrollia ja meihin kaikkiin ja sen mukana myös julkiseen talouteen

yhä tihenevää markkinakuria (Julkunen 2001 ja 2004, Kantola 2002). Lisäksi poliittinen liberalismi vakuuttaa meille, että kaikki ihmiset ovat samanarvoisia tai ainakin syntyvätkin samanarvoisina.

Vaikka liberalistinen ideologia kaikkien samanarvoisuudesta vastaisikin huonosti realiteetteja, sillä on tietysti ollut erittäin tärkeä rooli oikeuttamassa ja perustelemassa erilaisia tasa-arvoliikkeitä, esimerkiksi naisliikettä. Mutta mitä muuta liberaali tasa-arvoideologia oikeuttaa ja mikä sen rooli on tihenevässä markkina- ja kilpailuyhteiskunnissa?

Moderneissä yhteiskunnissa on karkeasti kahdenlaisia tasa-arvo- ja oikeudenmukaisuusideologioita. Toinen on pohjaltaan sosialidemokraattinen, toinen liberaali. Sosialidemokraattinen ideologia (tämä ei tarkoita että tämän päivän sosialidemokraattiset puolueet tekisivät niin) tavoittelee egalitarismia, hyvien asioiden kuten tulojen tai sisistyksen mahdollisimman tasaista jakautumista (equal outcomes). Perusteluna tälle ovat tasa-arvoideaali, hyvinvointierojen epäoikeudenmukaisuus sekä koheesio, ajatus suurten erojen yhteisöjä hajottavasta voimasta.

Liberaali samanarvoisuusideologia vannoo yhtäläisten mahdollisuksien (equal opportunities) nimeen. Se hyväksyy erot lopputuloksessa. Ne käsitetään omiksi ansioiksi sen jälkeen kun yhtäläisiä mahdollisuksia rajoittava syrjintä on poistettu ja mahdollisesti alioikeutettuja ryhmiä vielä erikseen on kompensoitu. Maailmankuva on portaikkomainen, ei tasainen. Ideologiaan nojaava poliittikka pyrkii auttamaan huono-osaisetkin mahdollisuksien portaille tai tikkaille, niiden alimmissille askelmille, minkä jälkeen yksilön omista kyvyistä ja ponnisteluista riippuu mille askelmille hän yltää. Tätä liberaalia tasa-arvoideologiaa voi kutsua myös meritokratiaksi, saavutusten ja ansioiden palkitsemiseksi.

Palkkiot eivät ole vain rahaa ja asemaa vaan myös toisilta ihmisiiltä saatua hyväksyntää ja arvostusta. Modernissa maailmassa kunnioitusta saadaan kolmesta syystä, sanoo Sennett (2004). Ensimmäinen on lahjakkuus ja taipumukset aina virtuositeettiin saakka, omien mahdollisuksien käyttäminen ja kykyjen kehittäminen. Toinen on riippumattomuus ja itsestään huolehtiminen, se ettei ole toisille taakaksi. Kolmas on *giving back* eli jokin yhteisön arvostama panos. Tietystä mielessä nämä modernit arvonannon lähteet ovat demokraattisia. Kiitos ”chydeniusten” ne eivät rajoitu perityihin ja suljettuihin asemiin, vaan meitä kehotetaan tekemään *jotain itsestämme omilla ansioillamme*.

Silti ja samalla ne kaikki toimivat eriarvoisuuden ja meritokratian lähteenä. Kaikki eivät ole samalla viivalla tekemään itsestään virtuooseja tai

menestyjiä. Moderni kilpailuyhteiskunta, missä mahdollisuudet ovat avoimet mutta vain harvat voivat päästää huipulle, on haavoittavien vertailujen tyssija. Samalla kun jotkut jäävät vaille minimiä eli työtä, jolla voisi elättää itsensä kunniallisesti, erinomaisuuden ja huippujen palkitseminen saa uusia muotoja, kykyjen ja potentiaalien kaivaminen esiin, testaus ja seulonta valuvat yhä aikaisemmaksi elämänkaarella ja tekevät lapsuuden takin eriarvoisuuden näyttämön. Kuten Sennett (2004) osoittaa, liberaali yhteiskunta luo niukkuutta myös kunnioituksesta ja arvostuksesta, ikään kuin sitäkin riittäisi vain harvoille huipulle, vaikka toistemme arvostamien ja kunnioittamien on periaatteessa rajatonta.

Tämän ajan liberalismi tuottaa yhtäläisten mahdollisuuksien ja eriarvoistuvien tuloksienvaihtoehtojen kombinaation. Tätä on kuvattu usein ”voittaja ottaa kaiken” dynamiikaksi. Siinä marginaliset erot suorituksissa voivat aiheuttaa suuria eroja palkkioissa (Giddens 1998). Puhdas meritokratia luo myös suuren alaluokan, joka ei ainoastaan ole ”pohjalla” vaan joutuu itsekin uskomaan, että osattomuus on oikeutettua, itse ansaittua. Toisaalta hyväosaisilla on intressi siirtää hyväosaisuutta lapsilleen, estää heidän liikkuvuutensa alas päin ja rikkoo yhtäläisten mahdollisuuksien ideaa ja itse meritokraattista periaatetta vastaan. Yhä aikaisemmin alkava maistorata tarkoittaa alituista huolestumista ja varuillaan olla siitä, mihin päivähöitoon, mihin kouluun, mihin harrastuksiin ja mihin yliopistoon lapset laitetaan. Jokainen siirto on ratkaiseva askel elämänkulussa.

Parin viime vuosikymmenen vahvistuneen liberalismin ja markkinayhteiskunnan myötä yhtäläisten mahdollisuuksien ideologia on siirtänyt sivuun yhtäläisenä loppituloksena käsitetyn tasa-arvon ideologian. Sen enempää yhtäläisten tuloksienvaihtoehtojen kuin yhtäläisten mahdollisuuksienkaan yhteiskunta eivät sellaisenaan ole mahdollisia. Yhtäläiset tulokset ovat mahdottomat, koska sellaista diktatuuria ei voi olla, joka jakaisi moderneissa yhteiskunnissa kaikille saman. Sellaisten kokeilujen jäljetkin peilottavat. Yhtäläiset mahdollisuudet taas eivät voi toteutua, koska mikään yksilöitää vahvistava tai suoysiva politiikka ei voi tehdä heistä yhtä vahvoja kilpailijoita.

Markkinayhteiskuntakin tarvitsee oikeuttavia ideoloioita, ja tähän yhtäläisten mahdollisuuksien oppi sopii. Mahdollisuudet eivät ole säätyrajojen ja yhä vähemmän myöskään sukupuolirajojen takana. Näennäisesti ne ovat vain ponnistelun, oikeiden valintojen ja kilpailun takana. Nämä yhtäläisten mahdollisuuksien illusio on riittävän vakuuttava haastamaan egalitarismia ja oikeuttamaan kilpailuyhteiskuntaa.

Markkina- ja kilpailuyhteiskunnassa kehitystä ei pane liikkeelle utopia hyvästä - siis mikään eettinen ideaali tai moraalinen järjestys - vaan niukkuuden tuotannon kiihyttäminen ja eriarvoisuuden vettelevyyden valjastaminen kehityksen dynamiikaksi.

Vastaliikettä?

Polanyin renessanssi ei varmaankaan johdu vain "saatanallisen myllyn" kolahtamisesta eikä kiinnostuksesta toimintaamme ohjaaviin instituutioihin. Näiden lisäksi ovat puhuttaneet Polanyiltä löytyvät vastaliikkeen ja yhteiskunnan itsesuojelun ideat. Näitä vastaliikkeen pisteitä on varmasti tänäänkin, ja oletan niitä löytyvän myös kilpailuyhteiskunnan tarjoaman työn ja menestyksen maailmasta (Julkunen ym. 2004).

Kun Anders Chydenius taisteli työntekijöiden vapauden, säätyihin sidotujen etuoikeuksien juurimisen ja yhtäläisten mahdollisuksien puolesta, nämä eivät olleet vain välineitä elinkeinojen kasvulle vaan ne olivat edistystä ja kehitystä. Nyt kasvun yhteys edistykseen ja kehitykseen on tullut paljon hämärämmäksi ja kyseenalaismemmaksi. Kaikki kasvu on hyvästä, kaikki kasvua ja kilpailukykyä palveleva työ on hyvästä riippumatta niiden moraalisesta sisällöstä. Menestykseen on kiinnitettävä itsensä mihin tahansa työhön, mitä markkinat kysyvät. Samalla on pidettävä riittävää etäisyyttä, sillä markkinat alkoivat ja sijoittavat resursseja tiheään tahtiin uudelleen. Jussi Vähämäki (2003) onkin tiivistänyt "uuden työn" tilan kysymällä: kuinka olla kiinnostunut kaikesta välittämättä mistään.

Kapitalismiin kuuluu olla indifferentti sisältöjen suhteen - siis tuottaa sitä, mistä saa voittoa eikä sitä, mitä yhteisesti päättämme tarvitsevamme. Mutta tuntuu kuin tämä indifferenssikin olisi noussut uuteen potensiiliin ja voittoa tehtäisiin alueilla ja aloilla, jotka panevat yhä useamman kyselemään myös oman työnsä moraalista mieltä. Aivan kuin tuo indifferenssi moraalisia ulottuvuuksia ja sisältöjä kohtaan olisi tullut eläväksi vasta tämän pään työelämässä, ikään kuin työ tähän saakka olisi kuitenkin ollut kiinnittynyttyä työtä, siis paremmin kiinnittynyttyä yhteisesti tunnistettuihin tarpeisiin ja nyt alkanut irrota tällaisista kiinnikkeistä, transformoituutnut eräänlaiseksi "kiinnittymättömäksi työksi".

Ainakin aikalaisanalyysi tuntuu suorastaan kilpailevan sillä, kuka voisi mehevimmin kuvata "uuden työn" moraalista tyhjyyttä, mielen kaatoamista, "oikean työn" kaipuuta (kaunokirjallisuudessa Beigbeder 2004), ja tällöin on usein kyseessä nimenomaan sellainen uusi työ, jolla tullaan tämän ajan menestyjiksi (työ uusmediassa, kännykkäbisneksessä, rahastosijoittamisessa, konsulttoinnissa, kulttuuriteollisuudessa, mainonnassa,

mediajulkisuudessa, selvittämisessä ja kehittämisessä). Mutta syntyykö tästä vastaliikeksi vai onko liberalismin pitkä historia opettanut meidät - paitsi omaa intressiä tavoitteleviksi taloussubjekteiksi - myös ironiseen refleksiivisyyteen, jonka avulla elämme päivittää kaiken sellaisen kanssa, jonka mielekkyyttä samalla epäilemme?

LÄHTEET

Ball, Stephen J.: Suorituskeskeisyys ja yksityistäminen jälkihyvinvointivaltion koulutuspolitiikassa. *Kasvatus* 2004, 90, 1, 6-20.

Beigbeder, Frederic: *24.99 E. Like*, Helsinki 2004.

Booth, William James: Moraalitalouden ideasta. Teoksessa Kauppinen, Ilkka (toim.): *Moraalitalous*. Vastapaino, Tampere 2004.

Giddens, Anthony: *The Third Way*. Polity Press, Cambridge 1998.

Julkunen, Raija: *Hyvinvointivaltio käännekohdassa*. Vastapaino, Tampere 1992.

Julkunen, Raija: *Suunnanmuutos. 1990-luvun sosiaalipoliittinen reformi Suomessa*. Vastapaino, Tampere 2001.

Julkunen, Raija: *Hiipivä ja ryömivä - pääoma valtaamassa hyvinvointivaltiota?* Teoksessa Harri Melin & Jouko Nikula (toim.): *Yhteiskunnallinen muutos*. Vastapaino, Tampere 2003.

Julkunen, Raija: *Suunnanmuutoksen moraalitalous*. Teoksessa Ilkka Kauppinen (toim.): *Moraalitalous*. Vastapaino; Tampere 2004.

Julkunen, Raija, Nätti, Jouko & Anttila, Timo: *Aikanyrjähdyks*. Keski-luokka tietotyön puristuksessa. Vastapaino, Tampere 2004.

Kantola, Anu: *Markkinakuri ja managerivalta. Poliittinen hallinta 1900-luvun talouskriisissä*. Loki-kirjat, Helsinki.

Polanyi, Karl: *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Beacon Press, Boston 1957 (alunperin 1944).

Rinne, Risto: *Keskiluokan murheet ja huolet koulutusmarkkinoilla*. *Kasvatus* 2004, 90, 1, 117-118.

Rose, Nikolas: The crisis of the ‘social’: beyond the social question. Teoksessa Sakari Hänninen (ed.) Displacement of Social Policies. SoPhi, Jyväskylä 1998.

Rose, Nikolas: Powers of Freedom. Reframing Political Thought. Cambridge University Press, Cambridge 1999.

Sennett, Richard: Kunnioitus eriarvoisessa maailmassa. Vastapaino, Tampere 2004.

Tomlison, Sally: Education in a post-welfare society. Open University Press, Buckingham 2001.

Vähämäki, Jussi: Kuhnurien kerho. Tutkijaliitto, Helsinki 2003.

Wolfe, Alan: Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation. University of California Press, Berkeley 1989.

John Vikström

Vapaus ja vastuu

Anders Chydeniksen filosofia tässä ajassa

"Anders Chydeniksen filosofia tässä ajassa". Esitelmäni alaotsikko on maalannut kuvan silmieni eteen. Kuvassa näen leveän, vuolaan joen. Siinä purjehtii myötävirtaan 1700-luvun pieni kauppalaiva. Laivan keulassa seisoo tähystämässä pappispukuun pukeutunut mies. Löytöretkeilijän uteliailla silmillä hän tarkkailee rantojaa ja maisemia. Hänen huulillaan on pieni salaperäinen hymy – samanlainen kuin hänen muotokuvassaan Alavetelin kirkossa ja täällä Kaarlelan kirkossa sekä hänen laajaa ja kuu-luisaksi tullutta elämäntyötään käsittelevien kirjojen kansikuvissa.

Jokaisella laivalla on nimi, niin tälläkin. Sen uljas nimi on *Libertas*, Vapaus. Joellakin on tietysti oma nimensä. Sen nimi on *Valistus*. Nimen pitempi muoto on *Valistuksen perintö*. Viime vuosina sille on annettu toinenkin nimi, *Moderniteetti*.

Tämä joki ei ole vain leveä ja mahtava, se on myös hyvin pitkä. Se virtaa lukuisien maiden, jopa maanosienkin läpi. Sen pituutta ei mitata metreissä vaan vuosissa. Se on yli 250 vuotta pitkä.

Sen alkulähteet ovat Englannissa – tai oikeastaan Ateenan ja Jerusalemin seuduilla, mutta Englannissa antiikin ja kristinuskon eräät lähdesuo-net yhdistyivät ja pulpusivat esille. Muodostui joki, joka yhä leveämpänä alkoi virrata kohti Manner-Eurooppaa, ensin Ranskaan, sitten muihinkin maihin kastellen niiden henkisiä, sosiaalisia, poliittisia ja uskonnollisia maisemia. Hyvin pian tämä voimakas virta tunkeutui Pohjolaankin. Suomeen se tuli lähinnä Turun Akatemian kautta. Siellä laivassa seisova mies sai nuorena, valppana ja tiedonjanoisena ylioppilaana ensikosketuksen tähän uuteen ja voimakkaaseen virtaan.

Pian virta oli tempaissut hänet mukaansa. Tämä virta oli hänestä niin kirkas, niin raikas, niin jännittävä ja lupauksia täynnä, ettei hän voinut jäädä rannalle seisomaan ja katselemaan. Mutta ei hän heittäytynyt houkuttelevaan virtaan miksiän ajopuksi. Hän lähti hyvin pian ohjaamaan täitä virtaa sellaisiin uomiin, että se voisi elävöittää, puhdistaa,

rikastuttaa ja onnellistuttaa koko Ruotsi-Suomen valtakuntaa.

Ja nyt tämä mies lähestyy meitä valistuksen virran kantamana, mies jota on kutsuttu ruotsalaisen ja suomalaisen liberalismin isäksi ja jota talous- ja oppihistorian suuri ja maineikas auktoriteetti professori Eli F. Heckscher on nimittänyt ”taloudellisen liberalismin ja sosiaalisen paatoksen loistavimmaksi edustajaksi Ruotsissa ja Suomessa”. Tämä taloushistorian edelläkävijä ja suurmies tulee katsomaan, mitä valistuksen ja edistyksen virta on kuluneina vuosisatoina tuonut rannoillemme ja millä tavoin hänen työtään on jatkettu meidän oloissamme ja meidän aikanamme.

Mitä hän tulee näkemään? Tuleeko hän olemaan tyytyväinen näkemäänsä? Tuleeko hän olemaan yllättynyt, ilahtunut vai pettynyt?

Miten kaikki toimii?

Ymmärtää hyvin, ettei *Anders Chydenius* aikoinaan jänyt rannalle katselemaan valistuksen virtaa. Tämän uuden suuntauksen hengessä ja sen yleisessä asenteessa asioihin oli paljon, joka puhutteli ja viehätti nuorta Chydeniusta. Harvoin tapaa ihmisen, jolla on sellainen parantamisen, korjaamisen ja muuttamisen halu ja vimma kuin tällä miehellä oli. Näytti siltä, että kaikkea, mitä hän kohtasi ja mihin hän kosketti, hän halusi korjata ja tehdä paremmaksi. Ja hänen mielenkiintonsa ja parantamishalunsa kohteet olivat mitä moninaisimpia: kärryt ja lampaat, sammaloituneet niityt, sairaudet ja lääkkeet, maastamuutto, Suomen maatalouden kehittäminen, Lapin kehittäminen, kauppa- ja purjehdusoikeudet, elinkeinovapaus, paino- ja sananvapaus, uskonnontarpeiden, rahapolitiikka - puhumattakaan piikojen ja renkien ja koko maatalousväestön asemasta, joka oli hänelle varsinaisen sydämenasia.

Sen, joka tahtoo parantaa ja korjata, pitää tietysti saada selville miten kyseinen laite toimii. Pitää löytää se sisäinen mekanismi, se lainalaisuus, josta sen toiminta on riippuvainen. Muuten ei voi löytää ongelman syytä eikä valita niitä toimenpiteitä millä vika korjataan.

Anders Chydenius oli mitä suurimmassa määrin juuri tällainen korjausmies, tällainen mekaanikko ja teknikko. Ja valistus antoi hänelle kaiken, mitä hän tarvitsi. Siltä hän sai tarvittavat piirustukset ja käsikirjat, niin että hän saattoi oivaltaa, miten asiat luonnossa ja yhteiskunnassa toimivat - ja miksi ne eivät aina toimi. Siltä hän sai myös ideat ja vinkit tarvittavien työkalujen ja korjausvälineiden kehittämiseen. ”Niin pian kuin sairaus oikein tunnistetaan, paranuskeino löytyy helposti ja luotettavasti”, Chydenius itse totesi. Hän oli ihmisten, eläinten, kasvien,

TAPIO RUOTSALAINEN

talouden ja koko yhteiskunnan tohtori, jolle oikea diagnoosi oli kaiken A ja O. Chydenius etsi yksinkertaisia selityksiä kaikille ilmiöille, edellä mainitsemani Heckscher toteaa.

Kaikki on kohennettavissa

Chydenius oli ennen kaikkea tekohenkiainen mies. Kaikki mitä hän pohti ja ajatteli tähtäsi käytäntöön, soveltuksen. Filosofia ei hänelle ollut mikään itsetarkoitus vaan väline todellisuuden ymmärtämiseksi ja muuttamiseksi. Hän oli eklektikko, joka keräsi eri filosofien kirjoituksista ja opeista sellaiset ainekset, jotka näyttivät oikeilta, hyödyllisiltä ja käyttökelpoisilta. Mitään filosofista järjestelmää hän ei siis pyrkinyt rakentamaan. Nämä olivat Anders Chydeniuksen laajimman ja perusteellisimman – ja esitelmänkirjoittajalle hyödyllisimmän - elämänkerran kirjoittaja Pentti Virrankoski ymmärrettävästi toteaa, että hän on esittänyt poliittiset ja filosofiset ajatuksensa ”ärsyttävän epätieteellisesti” ja epäsystemaattisesti.

Mutta tämä tieteellisyden ja systemaattisuuden puute ei vähimmäs-säkään määrin häirinnyt Chydeniusta itseään, eikä tämä puute johtunut ajatuskyvyn puutteesta. Ruotsi-Suomen valtakunnassa hyvin harva oivalsi niin nopeasti ja niin syväällisesti kuin Alavetelin kappalainen mistä valistuksen hengessä ja filosofiassa varsinaisesti oli kyse. Tämä oivallus ja

tämä tietoisuus yhdistetynä harvinaisen vahvaan sosiaaliseen paatokseen loivat toisenlaista yhtenäisyyttä ja jatkuvutta hänen ajatuksiinsa sekä rohkeutta, määräätietoisuutta ja sitkeyttä hänen toimintaansa. Itseluottamusta näytti hänellä olevan vaikka muille jakaa sekä tietoisuus siitä, että hän ajoi oikeitaasioita.

Tässä ei ollut kyse vain kappalaisen, sittemmin kirkkoherran, luonteenpiirteistä vaan sellaisesta, mikä keskeisesti ilmaisi valistuksen uljasta ja rohkeaa henkeä. Tähän henkeen kuului vahva usko maailman järkiperäisyyteen ja vastaavasti luottamus omaan järkeen ja ymmärrykseen sekä omiin havaintoihin asioita tutkittaessa ja arvioitaessa. Tämä horjutti tie-tysti kunnioituksen vanhoja auktoriteetteja kohtaan ja loi vastaavasti perustan ihmisyyden, tasa-arvon ja vapauden kunnioittamiselle. Valistuksen henkeen kuului siten radikaali, suorastaan vallankumouksellinen asenne annettuja sosiaalisia oloja, lakeja ja instituutioita kohtaan. Valistuksen henkeen kuului myös optimistinen edistys- ja tulevaisuudenusko. Kun todellisuuden olemus, sen lainsäädäntö ja mekanismit nyt oli löydetty ja paljastettu uuden luonnontieteen ansiosta, katsottiin olevan mahdollista rakentaa niiden mukaista yhteiskuntaa ja maailmaa. Newtonilaisen mekanistisen luonnonkäsityksen periaatteet sovellettiin myös ihmiseen ja yhteiskuntaan. Kaikki on korjattavissa, kun tietää, miten se toimii. Ei tarvitse alistua sairauksien, köyhyyden eikä muittenkaan puutteiden ja ongelmien edessä. On vihdoinkin mahdollista rakentaa onnellista yhteiskuntaa. Tällainen oli valistuksen yleinen asenne ja henki.

Pienessä Alavetelin seurakunnassa kävi tuulahdus tästä valistukse-najan hengestä, kun kappalainen rupesi harjoittamaan rokotusta isorokko-vastaan – jota epäluuloiset seurakuntalaiset pitivät ”sopimattomana puuttumisena meidän Herramme hallitukseen” -, suorittamaan silmä- ja muita leikkauksia, harjoittamaan kemiallista kokeilutoimintaa ja tuomaan kokeiluja ja uudistuksia maa- ja karjatalouteen. Tukholman valtiopäivillä oli jo kyse enemmästä kuin lempeästä tuulahduksesta, kun Alavetelin kappalainen ryhtyi tuuletus- ja siivoustöihin Ruotsi-Suomen valtakunnassa ajaessaan tarmokkaasti ja taitavasti köyhien ja sorrettujen ihmisten sekä Pohjanmaan kaupunkien ja kauppiaiden ja koko maan asioita raivaten vanhoja etuoikeuksia ja sääntelyjä pois tieltä kohti tasa-arvoa, oikeudenmukaisuutta ja vapautta.

Luomakunnan tasapaino

Chydenioksen toimiessa määräätietoisena yhteiskunnallisena uudistajana oli periaatteessa kyse samanlaisesta asennoitumisesta ja ajattelutavasta

kuin silloin, kun hän Alavetelissä toimi lääkärinä, lääkkeiden valmistajana, työvälineiden parantajana tai maa- ja karjatalouden kehittäjänä. Siellä olivat luonnon lainalaisuudet paljastuneet hänenille niin, että hän tiesi, miten puuttua luonnon prosesseihin ja luontokappaleisiin. Nyt hän oli vastavasti päässyt ei vain luonnon vaan myös yhteiskunnan lainalaisuuksien jäljille. Hän oli omasta mielestään saanut selville, *miten* yhteiskunta toimii, *mitä varten* se toimii ja minkä *voiman* varassa se toimii.

Tämän hän oli oppinut valistukselle tyyppilliseltä deistiseltä luonnonkäsitykseltä. Sen hän oli kohdannut erityisesti *Carl von Linnén* omalaatuissa opissa luonnontaloudesta ja filosofi *Samuel Pufendorfin* luonnonkeusaatteissa.

Linnén mukaan kaikki luonnossa tähtää Jumalan kunniaan ja ihmisen onnellisuuteen. Siinä ei mikään ole olemassa ainoastaan itseään varten vaan myös toisten hyväksi ikään kuin renkaana ketjussa. Luonnossa valitsee Jumalan luoma järjestys ja tasapaino. Tätä luonnon omaa järjestystä pitää Linnén mukaan noudattaa myös talouden puolella. Jotta talous pääsee toimimaan luonnonmukaisesti, sen pitää olla mahdollisimman vapaa kaikesta poliittisesta ohjailusta ja säätylystä. Tällä tavoin Linnén oppi luonnontaloudesta johti johdonmukaisesti taloudelliseen liberalismiin.

Linnén ja eräitten muiten ajattelijoiden vaikutuksesta Chydenius vakuutti siitä, että talouselämässä pitää uskaltaa antautua luonnonmukaisen talouden ohjaukseen. Tämä ohjaus onnistuu parhaiten, kun annetaan ihmisten toimia vapaasti tavoitellessaan omaa onnea ja omaa etua. Kun päästetään kaikki elinkeinot ja työntekijät toimimaan vapaasti ilman holhousta ja ohjailua, päästetään myös irti ne taloutta liikuttavat voimat jotka piilevät ihmisten oman edun ja onnen tavoittelussa. Tämä tavoittelu on siis Chydeniuksen mukaan itse luontoon kuuluva dynaaminen tekijä, jota on käytettävä hyväksi. Taloudellisen liberalismin kaikkien edustajien tapaan Chydenius kiinnitti siis erityistä huomiota taloudellisen toiminnan vaikuttimiin.

Aikalaisensa ja hengenheimolaisensa *Adam Smithin* tavoin Chydenius katsoi, että tällainen vapaus, jossa kysynnän ja tarjonnan vuorovaikutus muodostaa ainoan säätelyn, ei johda sekasortoon vaan luonnolliseen tasapainoon. Smith puhui tässä yhteydessä näkymättömästä kädestä, joka ohjaa kaikki parhain päin. Chydenius käytti vertausta merestä, jonka pinta aina lopulta asettuu tasaiseksi ja vaakasuoraksi.

Tähän Chydeniuksen perusnäkemykseen kuului olennaisena osana mm. *John Locken* edustama käsitys siitä, että jokainen ihminen omistaa

itsensä ja työvoimansa, jota hänen tulee saada vapaasti myydä eniten tarjoavalle. Nämä Chydenius puolusti sopimusvapautta pioille ja rengeille vanhan palkollislainsäädännön asemesta.

Chydenius luotti itsesäätelyn mahdollisuuteen ja ylivoimaisuuteen myös julkisen hallinnon puolella. Valtion hallinnon ja kaiken julkisen vallankäytön pitää olla vapaiden kansalaisten kontrollin alaisina. Tämä edellyttää Chydeniuksen mukaan yhtäältä, että hallinnon asiakirjat ovat julkisia ja toisaalta, että kansalaisilla on mahdollisuus saada monipuolista informaatiota asioista sekä ilmaista mielipiteensä julkisesti. Tämä puolestaan vaatii kirjoitus- ja painovapauden toteuttamista.

Käytännöllisesti katsoen kaikki, mitä Chydenius käsitteili ja ajoii yhteiskunnan uudistajana liittyi vapauden aatteeseen ja arvoon. Kansojen historia oli hänen käsityksensä mukaan jatkuva kamppailua vapauden ja pakon välillä. Tätä pakkoa edustivat Ruotsi-Suomen valtakunnassa hänen näkemyksensä mukaan kaikki ne lait ja asetukset ja erioikeudet, jotka rajoittivat tavallisten kansalaisten oikeutta edistää omaa onnellisuuttaan, ilmaista mielipiteensä, liikkua, valita työtä, käydä kauppaan jne. Ne, joiden vapaudesta hän kantoi erityistä huolta, olivat maaseudun piaat ja rengit ja muut tilattomat. Heidän vaikeaa asemaansa ja tilannettansa hän kuvasi usein sanalla orjuus. Nämä ollen palava sosiaalinen paatos ja ehdoton oikeudenmukaisuusvaatimus olivat ne tekijät, jotka ensisijaisesti vaikuttivat siihen, että Anders Chydeniuksesta tuli vapauden suuri ja näkyvä esitaistelija.

Chydenius ja vastuuntunto

Yleensä katsotaan, että vapaus ja vastuu kuuluvat yhteen. Ei vapautta ilman vastuuta! Nämä kaksi yhdistetään myös tämän esitelmän otsikossa: *Vapaus ja vastuu*. Mutta sopiiko vastuun käsite ollenkaan Chydeniuksen yhteiskunnalliseen näkemykseen ja filosofiaan? Nämä voidaan aiheellisesti kysyä.

Kaikesta individualismista huolimatta oli yhteisöllinen näkökulma kuitenkin mukana Chydeniuksen yhteiskuntafilosofiassa. Hän korosti ihmisen sosialista luonnetta ja hän katsoi, että ”Kaikkivalta on itse tehnyt sukukuntamme sellaiseksi, että meidän tulee auttaa toisiamme.” Hän oli myös valmis hyväksymään periaatteen, jonka mukaan ”yhteinen hyvä pysyy korkeimpana lakina”, mutta sitä hän ei voinut hyväksyä, että köyhiä sorrettiin viittaamalla yhteiseen hyväan, joka tällöin käytännössä tarkoitti ylempien yhteiskuntaluokkien etua ja niiden itsekkäitä pyyteitä.

Chydenius katsoi myös, että luonnollinen oikeus velvoittaa kansalaista uhrauksiin yhteisen hyvän puolesta. Mutta määritellessään yhteistä hyvää Chydenius kuitenkin pysyi uskollisena individualistiselle näkemykselleen. Hän ymmärsi sen nimittäin olevan ”kaikkien alamaisten suurin mahdollinen onnellisuus, joka tekee sen hallitsijasta menestyvä ja suuren ja saa valtakunnan mahdin ja arvovallan kasvamaan.”

On keskusteltu siitä, oliko Chydeniuksesta mitään varsinaista sosiaalipoliittista ohjelmaa vai ei. Tässä pitää mielestäni ottaa huomioon, että hän liberaalin näkemyksensä mukaisesti oli valmis supistamaan valtion roolia lähinnä ulkonaisen järjestysten sekä kansalaisten omistus- ja sopimusoikeuksien ja heidän siveytensä vaalimiseen. Radikaalin näkemyksensä ja uudistusohjelman mukaisesti hän ei lähtenyt paikkaamaan yhteiskunnan puutteita eikä tasoittamaan sen ristiriitoja, vaan hän halusi poistaa ne kaikki, jotta voisi syntyä vapauteen perustuva yhteiskunnallinen harmonia, jossa jokainen pääsee huolehtimaan itsestään ja omaisistaan ja siten samalla antamaan panoksensa yhteisen hyvän edistämiseen.

Mutta Chydeniushan oli teologi ja kirkonomies. Eikö hänen olisi pitänyt siinä ominaisuudessa painottaa rakkauden ja vastuun merkitystä myös yhteiskunnassa eikä ainoastaan henkilökohtaisissa suhteissa? Harva poliittinen ajattelija ja vaikuttaja on kantanut niin suurta huolta ja vastuuta yhteiskunnan köyhistä ja pienimmistä kuin Anders Chydenius. Mutta hän halusi ratkaista heidän ongelmansa oikeudenmukaisuudella eikä valtiollisella hyväntekeväisyydellä. Tällöin hän luterilaisen sosiaalietiikan tavoin kiinnitti päähuomion yhteiskunnan rakenteisiin, eikä niissä toimivien ihmisten sydämiin ja mahdolliseen hyväntahtoisuuteen. ”On yleensäkin hyvin arveluttavaa perustaa poliittinen säädös jonkin hyveeseen”, Chydenius totesi pessimistisen ihmiskäsityksensä pohjalta. Yhtä paljon kuin Chydenius vastusti järjen ylivaltaa uskonasioissa hän puolusti sitä yhteiskunnallisia kysymyksiä ratkaistaessa. Siinä ei mikään usko tai uudestisyntyminen auta, jos ja kun vika on itse systeemissä.

Chydenius piti siis maallista ja hengellistä regimenttiä erillään. Mutta näiden välillä näytti hänellä olevan mielenkiintoinen liittymäkohta ja vastaavuus. Edellä mainitsemani suhde filosofian ja käytännön välillä Chydeniuksen persoonassa ja elämäntyössä auttaa mielestäni ymmärtämään, miten hänessä saattoi yhdistyä liberaali valistus- ja uudistusmies ja teologisesti konservatiivinen kirkonomies. Pitää nimittäin ottaa huomioon, millä tavoin hän yhdisti pietismi ja konservatiivisen luterilaisen ortodoksi. Pietismi, valistuksen sukulainen, painotti kristinuskon käytännöllistä puolta, ortodoksia sen opillista puolta. Pietismistä vaikutteita saaneena Chydenius kiinnitti omien sanojensa mukaan aina päähuomion

uskon käytännölliseen puoleen, itse elämään. Tällöin ortodoksia ilmeisesti tarjosi hänelle sen käsikirjan, joka auttoi häntä ymmärtämään hengellisen elämän lainalaisuudet hänen toimissaan sielunhoitajana, hengellisen elämän remonttimiehenä.

Tämän tulkinnan pohjalta vain omalta osaltani hyvin pitkälle yhtyää *Tor Krookin* näkemykseen siitä, ettei Chydeniuksen persoonassa kuitenkaan ollut mitään varsinaista ristiriitaa yhteiskuntauudistajan ja seurakuntapaimenen välillä.

Chydenius tänään

Esitelessäni laivan keulassa seisonutta miestä ja hänen ajatteluaan tämä on ehtinyt nousta maihin ja saapua tänne Kirkonmäelle. Täällä hän näkee ja tunnistaa vanhan pappilansa.

Hän näkee myös tämän udestaan rakentamansa ja laajentamansa kirkon, hänen rakentamis-, korjaamis- ja uudistamisintonsa pysyvän monumentin. Nykymuodossaan tämä kirkko on myös koko valistusajan monumentti ja symboli täällä Kirkonmäellä. Se nimittäin ilmaisee valistuksen uudistamisinnon suhtautumisen kaikkeen vanhaan ja epäkäytännölliseen. Ilman 1700-luvun muutostöitä tässä seisoisi nyt tyyppillinen keskiaikainen harmaakivikirkko korkeine päättyineen ja jyrkkine paanukattoineen, sellainen kuin esim. Kemin ja Isonkyrön vanhat kirkot tai Porvoon tuomiokirkko. Kirjassaan Anders Chydeniuksesta Tor Krook antaa varovasti ymmärtää, että Chydenius taisi tehdä kohtalokkaan erehdyksen siinä radikaalissa korjaustyössä, jonka tulos tämä kirkko nyt on. Olisi pitänyt rakentaa kokonaan uusi kirkko liian pieneksi käyneen keskiaikaisen kirkon läheisyyteen. Mutta Chydenius oli remonttimies, joka valistuksen hengen mukaisesti halusi enemmän tilaa ja valoa.

Tultuaan tänne sisälle Chydenius näkee mm. alaveteliläisen *Johan Backmanin* vuonna 1749 entisöimän barokkityylisen saarnatuolin, josta hän on niin monta kertaa julistanut Jumalan sanaa seurakuntalaisilleen. Täällä hän on opettaen, kuulustellen ja usein myös vakavasti nuhdellen kantanut huolta seurakuntansa tilasta.

Tällä kertaa hän on kiinnostunut suuremman yhteisön tilasta:

- Oletteko te pohjalaiset ja muut Suomen kansalaiset ymmärtäneet mitä me silloin 1700-luvulla ajattelimme, unelmoimme ja teimme? Minkälaiset jäljet ovat meidän ajatuksemme ja pyrkimyksemme jättäneet näihin seutuihin, yhteiskuntaan, kulttuuriin ja kirkon elämään?

Kun Chydenius tässä kirkossa aikoinaan kuulusteli rippikoululaisia ja muita seurakuntalaisia, yksi ja toinen varmasti rupesi katsomaan kengänkärkiään. Mutta nyt me voimme rohkeasti katsoa häntä silmiin ja kertoa, miten paljon meillä on, josta saamme kiittää valistuksen aatteeen- ja soihdunkantajia, erityisesti häntä itseään.

Voimme kertoa hänelle, miten ne vapaudet ja oikeudet, joiden puolesta hän niin urhoollisesti ja väsymättömästi taisteli, ovat meillä nyttemmin kaikki toteutuneet: elinkeinovapaus, puhe- ja painovapaus, uskonnonvapaus, demokratia, työntekijöiden sopimusoikeus jne.

Eräitten oikeuksien osalta kesti kuitenkin kauan, ennen kuin hänen aatteensa ja unelmansa toteutuivat. Esimerkiksi työntekijöiden sopimusoikeuden kohdalla jouduttiin odottamaan melkein 150 vuotta. Siitä kerroo ammattiyhdistysliikkeemme historia. Ja julkisuusperiaate, jonka hän ajoi läpi valtiopäivillä pian 250 vuotta sitten, ollaan vasta nyt Ruotsin ja Suomen sekä suomalaisen oikeusasiamiehen *Jakob Södermanin* toimesta toteuttamassa Euroopan unionissa.

Lisäksi voimme kertoa hänelle, että myös rahajärjestelmän ja -politiikan puolella on tapahtunut paljon. Jos hän olisi tullut pari vuotta aikaisemmin, olisimme voineet näyttää hänen setelin, jossa on hänen kuvansa, mutta nyt se on jo museotavaraa.

Hänen entiset harrastuksensa huomioon ottaen voimme kertoa hänelle, että terveydenhoito rokotuksineen, karjanhoito ja maatalous on valistuksen hengen ja hyötyajattelun mukaisesti kehitetty ja rationalisoitu – jopa niin paljon että olemme pian rationalisoineet pois suurimman osan siitä maatalousväestöstä, josta hän kantoi niin paljon huolta.

Voimme myös antaa hänen tietää, että hänen alaveteliläisten talonpoikien kanssa aloittamaansa tupakanviljelyä harrastamme enää vain sota-aikana, eikä meillä ole ollut sotaa nyt kuuteenkymmenen vuoden. Kärryistä ja tuohiveneistä voimme kertoa hänen sen verran, että hevosvetoisia kärryjä näkee meillä enää oikeastaan vain raviradoilla ja ettei tuohiveneitä rakenneta meillä enää juuri ollenkaan, paitsi jos joku luonnon- tai kotiseutuystävä sattuu innostumaan.

Mutta palatkaamme kärryistä ja tuohiveneistä Chydeniuksen yhteiskunnallisen uudistustyön keskeiseen asiaan, taloudelliseen liberalismiin ja sen taustalla olevaan filosofiaan. Mitä kerromme hänen siitä?

Asia on kieltämättä vähän arkaluontoinen. Parasta on aloittaa myönteisistä puolista. Tällöin voimme kertoa, että 1900-luvulla joutui hänen

ja hänen hengenheimolaisensa *Adam Smithin* talousoppiin pohjautuva markkinatalous kovaan kilpailuun *Karl Marxin* ajatuksiin pohjautuvan suunnitelma- ja pakkotalouden kanssa. Siinä kävi kuitenkin niin, että Glasgowin professorin ja Alavetelin kappalaisen opin sovellutus voitti. Berliinissä eräs muuri kaatui tämän voiton – tai oikeastaan vastustajan häviön – merkiksi ja symboliksi. Nyt Chydeniuksen ja Smithin talousfilosofian mukaisen markkinatalouden voittokulku jatkuu yli koko maapallon, jopa Kiinassakin, vaikka muuri siellä vielä seisoo.

Tämän ilosanoman jälkeen meidän on heti perään kerrottava Chydeniukselle, ettei tämä voittokulku ihan ongelmaton ole, liberalismin taloudellisesta ylivoimaisudesta huolimatta.

Totuuden nimessä meidän pitää kertoa, että sama vapauden idea, jolla Chydenius oman aikansa yhteiskunnassa ajoit köyhien ja sorrettujen asiaa, näyttää tämän päivänoloissa tuottavan ei vain rikkautta vaan myös köyhyyttä sekä kansallisella että kansainvälisellä tasolla. Ja sama idea, jolla hän halusi luoda tasa-arvoa ihmisten välille, näyttää nyt tuottavan eriarvoisuutta. Ihmisetkin saavat nimittäin nyt markkina-arvon ja ne joita on liikaa – vanhukset, sairaat, työttömät – joutuvat luonnollisesti kokeamaan, ettei heillä ole samaa arvoa kuin muilla. Säätelyn jatkuva poistaminen ei vain talouden puolella vaan myös muilla yhteiskunnan sektoreilla on myös johtanut siihen, etteivät heikommassa asemassa olevat ihmiset, ryhmät ja alueet pärjää vahvojen rinnalla.

Ongelmista puheen ollen kerromme myös, että valistuksen henkeen ja filosofiaan kuuluneet tehokkuusajattelu ja halu käyttää luontoa ihmisen hyödyksi ovat näinä vuosina aiheuttamassa vakavia ympäristöongelmia kaikilla puolilla maapalloa. Jotain on näköjään mennyt toisin järjen ja vapauden toteuttamisessa, kuin mitä valistuksen miehet ajattelivat. Kuvaavaa on että maailmankuulu filosofimme *Georg Henrik von Wright* on kirjoittanut kirjan, jossa hän puhuu järjen kriisistä. Vakavinta nykyisessä tilanteessa on se, että alkuperäisen valistuksen valoisa ja optimistinen tulevaisuudenisko on horjumassa.

Näin kerromme vieraalleemme – tai isännällemme täällä hänen kirkossaan.

Lopuksi tahdomme vielä kertoa Chydeniukselle, että olemme tässä tilanteessa joutuneet pohtimaan vastuun kysymystä enemmän kuin mitä hän ja muut 1700-luvun liberaalit pitivät tarpeellisena – ajatellen juuri niitä heikommassa asemassa olevia, joista hän ja eräät muutkin kantovat erityistä huolta. Niin kutsutun hyvinvointiyhteiskunnan ja –valtion

puitteissa olemme jo pitkään yrittäneet löytää tasapainoa liberalistisen markkina-talouden ja sosiaalisen vastuun välillä. Tästä me jatkuvasti keskustelemme, erityisesti nyt eduskuntavaalien edellä. Meillekin vapaus on tärkeä. Mutta nykytilanteessa joudumme tarkkaan pohtimaan vapauden rajoja, kun näyttää siltä, etteivät vapaat markkinavoimat ainakaan näissä oloissa pysty ottamaan mitään sosiaalista vastuuta. Tämän teemme juuri sen yhteiskunnallisen tasapainon takia, joka oli myös Chydeniuksen tavoitteena.

Chydenius on ehkä vähän ymmällään kaiken tämän kuultuaan. Tässä näyttää olevan paljon sellaista, jota hän ei silloin yli kaksi sataa vuotta sitten tullut ajatelleeksi. Mutta Chydenius rauhoittuu, kun hän muistuttaa itselleen, että nämähän pyrkivät samaan päämäärään kuin hän aikoinaan - siihen, että kaikilla olisi hyvä olla. Ja samalla tavoin kuin hän, he pyrkivät samanaikaisesti saada vauhtia talouteen ja parannusta yhteiskunnan uhanalaisimpien ja heikoimpien asemaan. Ja varmasti hän on mielissään siitä, että pohdimme näitä asioita juuri täällä hänen rakkaassa kirkossaan. Koska sen minkä hän teki, sen hän teki Jumalan ja ihmisten palvelijana, Jeesuksen velvoittavaa esimerkkiä noudattaen.

Chydenius hyvästelee meitä ja palaa laivan. Ristiriitaiset ajatuksset pyörivät jatkuvasti hänen päässään. Hyvinhän on tässä moni asia mennyt, hän miettii. Hänen elämäntöönsä vapauden, oikeudenmukaisuuden ja kansan syvien rivien hyvinvoinnin puolesta on kantanut hedelmää. Hänen työnsä ei ole ollut turha. Mutta vähän sekavalta maailma nyt kielтämättä näyttää. Hän rupeaa aavistamaan, miksi valistuksen ennen niin kirkas virta on viime aikoina ruvennut samentumaan ja miksi sen alajuoksusta on ruvettu käyttämään uutta nimeä, *Postmoderniteetti*.

Perustuu Anders Chydeniuksen juhlavuoden pääjuhlapäivänä 1.3.2003 Kaarlelan kirkossa pidettyyn esitelmään.

Julkaistu aikaisemmin:

Vikström, John, Vapaus ja vakaumus. Suom. Laura Voipio. Helsinki: Kirjapaja, 2004

Kirjoittajat

Anders Björck toimii Uppsalan läänin maaherrana Ruotsissa. Hän toimi kansanedustajana vuosina 1969-2002. Vuosina 1989-91 hän oli Euroopan neuvoston puheenjohtaja ja vuosina 1991-94 puolustusministeri. Vuosina 1994-2002 hän toimi valtiopäivien varapuhemiehenä.

Gustav Björkstrand on Åbo Akademin rehtori ja käytännöllisen teologian professori. Tiede- ja kulttuuriministeri 1983-87, kansanedustaja 1987-1991. Anders Chydenius -säätiön puheenjohtaja 2001-.

Tarja Halonen on Suomen tasavallan presidentti (2000-). Hän on toiminut kansanedustajana 1979-2000. Sosiaali- ja terveysministeri 1987-90, oikeusministeri 1990-91, ulkoministeri 1995-2000.

Raija Julkunen on dosentti, Jyväskylän yliopiston yhteiskuntapolitiikan lehtori (vv.), Suomen Akatemian tutkija. Hänen erityisalojaan ovat hyvinvointivaltion, työelämän ja sukupuolijakojen tutkimus.

Pauli Kettunen on Helsingin yliopiston poliittisen historian professori. Hän on tutkimustyössään käsitellyt mm. yhteiskunnan käsitehistoriaa, työelämän suhteita hyvinvointivaltiossa ja pohjoismaista yhteiskuntamallia.

Juha Manninen on Oulun yliopiston aate- ja oppihistorian professori. Hän on perehtynyt mm. valistuksen ajan ja 1800-luvun filosofiaan. Manninen kuului J.V.Snellmanin koottujen teosten toimituskuntaan.

Ilkka Niiniluoto on Helsingin yliopiston rehtori. Hän on toiminut yliopiston teoreettisen filosofian professorina vuodesta 1981 alkaen. Hänen erityisalojaan ovat mm. tieteenfilosofia, tieto-oppi, logiikka ja kulttuurifilosofia. Niiniluodolle luovutettiin vuonna 1990 Kokkolan kaupungin myöntämä Anders Chydenius-palkinto, joka on tähän mennessä jaettu neljä kertaa.

John Vikström on teologian tohtori ja arkipiispa emeritus. Hän on toiminut mm. Åbo Akademin systemaattisen teologian lehtorina, Porvoon piispana sekä arkipiispuna 1982-1998. Vikström sai Anders Chydenius -palkinnon 1995.

Anders Chydenius -säätiö

Säätiön tarkoituksena on Anders Chydeniuksen ajatusten ja perintein pohjalta edistää talouden vapautumisesta ja sen seurauksista käytävää keskustelua, tukea siihen kohdistuvaa tieteellistä tutkimusta sekä vaikuttaa sitä koskevan päätöksentekoon eettisiä arvoja korostaen.

Anders Chydenius puhui talouden vapauttamisesta ja erivapauksien poistosta mutta oli vahvasti sitä mieltä, että talous oli olemassa ihmistä varten eikä pääinvastoin. Hänen poliittinen linjansa perustui demokratiaan, tasa-arvoon ja ihmisoikeuksien kunnioittamiseen. Näihin arvoihin perustuvan eettisen yhteiskuntakeskustelun tarve ei näytä vähenevän.

Säätiö on toiminnassaan keskustelun herättäjä ja käytännön vaiuttaja. Se voi koota yhteen tutkijoita, ajattelijoita, päättäjiä ja muita vaikuttajia pohtimaan vaikkapa maailmanlaajuistuvan talouden tai tietoyhteiskunnan kehityksen piirteitä. Chydenius itse osoitti, että aloitteet kansainvälistessä keskustelussa voivat tulla myös suurten keskusten ulkopuolelta.

Säätiön puheenjohtajana toimii Åbo Akademin rehtori Gustav Björkstrand. Hallituksen kuuluvat lisäksi Osuuskauppa KPO:n toimitusjohtaja Martti Eurola, Uppsalan yliopiston valtio-opin professori Sverker Gustavsson, tohtori Sirkka Hämäläinen, Kokkolan kaupunginjohtaja Antti Isotalus, Tapiola-yhtymän pääjohtaja Asmo Kalpala, Konstsamfundetin toimitusjohtaja Lasse Koivu, Ihmisoikeusliiton pääsihteeri Kristiina Kouros sekä valtiovarainministeriön valtiosihteeri Raimo Sailas.

Anders Chydenius -säätiön ovat vuonna 2001 perustaneet Kokkolan kaupunki ja Chydenius-instituutin kannatusyhdistys ry, ja sen kotipaikka on Kokkola. Ensimmäisen lahjoituksen perustettavalle säätiölle teki marraskuussa 2000 presidentti Mauno Koivisto.

Säätiön varsinaisen toiminta käynnistyi Chydeniuksen juhlavuonna 2003, jolloin säätiö osallistui mm. Suomen ja Ruotsin valtiopäivillä järjestettyjen seminaarien järjestämiseen sekä toteutti yhteistyössä Elinkeinoelämän valtuuskunta EVA:n kanssa "Hyve ja markkinatalous"-hankkeen.

Seppeleenlasku Anders Chydeniukseen muistomerkille 1.2.2003. Vas. kap-palainen Juhani Tornikoski, toimitusjohtaja Martti Eurola, kaupunginjohtaja Antti Isotalus ja Chydenius-instituutin johtaja Mikko Viitasalo.

Hedersuppvaktning vid Anders Chydenius staty 1.2.2003. Från vänster: kap-plan Juhani Tornikoski, direktör Martti Eurola, stadsdirektör Antti Isotalus och direktör Mikko Viitasalo från Chydenius-institutet.

TAPIO RUOTSALAINEN

Pääjuhlapäivä 1.3.2003: John Vikströmin juhlapuhe Kaarlelan kirkossa...
Huvudfestdagen 1.3.2003: John Vikström festtalar i Karleby kyrka...

TAPIO RUOTSALAINEN

...ja iltajuhla Kokkola-salissa.
...och kvällsfesten i Karleby-salen.

Chydenius -säätiön puheenjohtaja Gustav Björkstrand, maaherra Anders Björck ja kaupunginjohtaja Antti Isotalus luovuttivat presidentti Haloselle Chydeniuksen muistorahan ensimmäisen kappaleen.

Chydenius stiftelsens ordförande Gustav Björkstrand, landshövding Anders Björck och stadsdirektör Antti Isotalus överlät det första exemplaret av Chydenius jubileumssmynt åt president Halonen.

Presidentti Halonen tapasi Kokkolassa myös itse kirkkoherra Chydeniuksen (näyttelijä Mats Holmqvist).

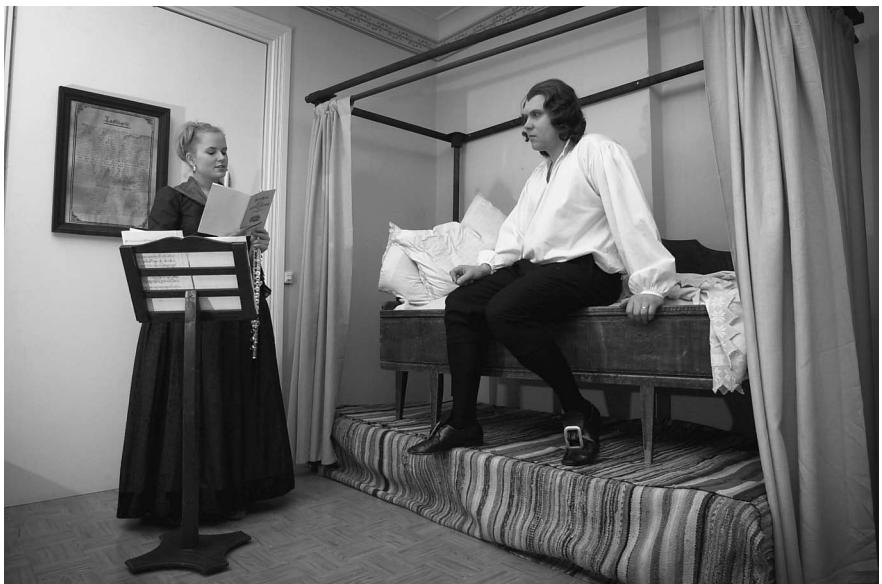
President Halonen mötte i Karleby även kyrkoherde Chydenius (skådespelaren Mats Holmqvist).

Timo Täus

Juhlavuoden ohjelmaan kuului myös monologiesitys Chydeniksen vanhassa pappilassa Kirkomäellä. Chydeniksen roolissa Mats Holmqvist ja huilioppilaana Maria Pihlajaniemi.

Till jubileumsårets program hörde även en monologföreställning i Chydenius gamla prästgård på Kyrkbacken i Karleby. I rollen som Chydenius var Mats Holmqvist, och flötisten Maria Pihlajaniemi uppträdde som hans elev.

Timo Täus

HEIKKI RAJALA/EDUSKUNTA

Kansanedustaja Irja Tulonen ja kaupunginvaltuoston puheenjohtaja Stefan Andersson avasivat Chydenius-näyttelyn Eduskunnan kirjastossa 1.9.2003.
Riksdagsledamot Irja Tulonen och stadstyrelsens ordförande Stefan Andersson öppnade Chydenius-utställningen i Riksdagsbiblioteket 1.9.2003.

MATTI KALLIOKOSKI

Kokkola-kvartetti esitti näyttelyn avajaisissa musiikkia Chydeniuksen nuottikokoelmansta.

Kokkola-kvartetten spelade musik ur Chydenius notsamling vid vernissagen.

PERTTI HYTTINEN

Chydenius-seminaari Eduskunnan auditoriossa 13.10.2003.
Chydenius seminariet i Riksdagens auditorium 13.10.2003.

VESA LINDQVIST/EDUSKUNTA

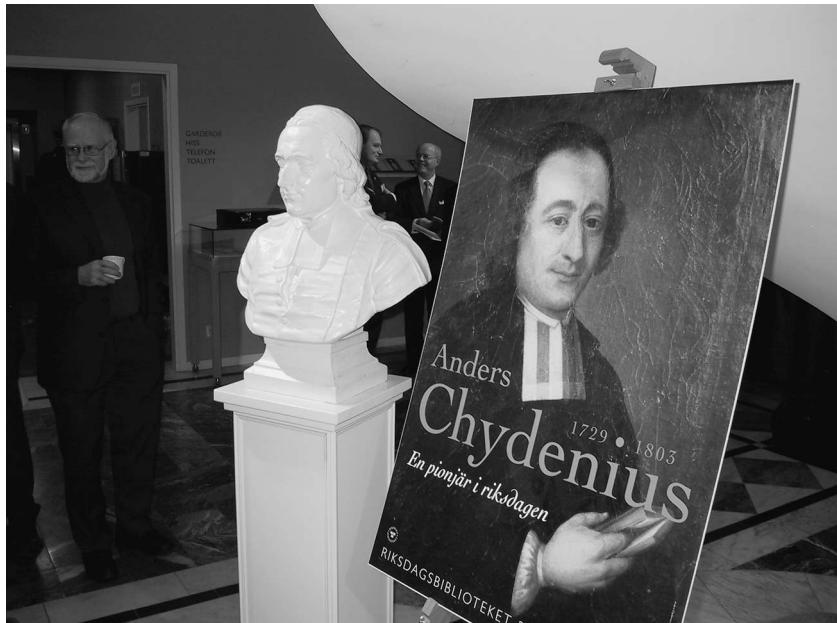
Presidentti Koivisto Kokkolan kaupungin johdon seurassa.
President Koivisto diskuterar med Karleby stads ledning.

PERTTI HYTTINEN

Myös Tukholmassa järjestettiin Chydenius-seminaari ja -näyttely marraskuussa 2003 valtiopäivien kirjastossa.

Även i Stockholm ordnades i november ett seminarium och en utställning kring Chydenius i Riksdagsbiblioteket.

PERTTI HYTTINEN

Maria Pihlajaniemi (huilu) ja Päivi Luhtala (cembalo) esittivät Tukholmassa musiikkia Chydeniksen nuottikirjastosta.

Maria Pihlajaniemi (flöjt) och Päivi Luhtala (cembalo) uppförde musik ur Chydenius notsamling i Riksdagsbiblioteket i Stockholm.

PERTTI HYTTINEN

Chydenius-näyttely Kokkolan kaupunginkirjastossa helmikuussa 2003...
Chydenius-utställningen i Karleby stadsbibliotek i februari 2003...

PERTTI HYTTINEN

...ja Eduskunnan kirjastossa syyskuussa 2003.
...och i Riksdagens bibliotek i september 2003.

Tal hållet vid huvudfesten under Anders Chydenius -jubiléet i Karleby 1.3.2003

Enligt många internationella jämförelser hör Finland till vinnarna i dena vår globaliserade värld. Det frågas gång på gång hur detta varit möjligt. Trots att finländaren har svårt att skryta med sig själv är det verkligen sant att vårt land på relativt kort tid har utvecklats från ett fattigt jordbruksdöminerat samhälle till ett av världens mest välmående länder.

De karga naturförhållandena i vår kalla nord har säkert för sin del lärt oss att vi för att hållas vid liv måste arbeta flitigt och ta hand om varandra.

Jag är själv övertygad om att den modell som kallas det nordiska välfärdssamhället har bidragit till framgången. Grundelementet i denna välbekanta modell är ett politiskt stabilt samhälle byggt på demokrati, mänskliga rättigheter och rättsstatsprincipen, ett samhälle där god förvaltning garanterar effektiva funktioner. Öppenheten i systemet inger förtroende och förebygger korruption. Det är ett samhälle som sporrar till företagsamhet, men som också värdesätter arbetstagaren.

Med moderna termer kunde man säga att vi strävar efter att förena marknadsekonomins effektivitet med social rättvisa. Med gemensamma krafter kan vi, generation efter generation, erbjuda varje individ en trygg start och en bra utbildning. Inför det stundande riksdagsvalet är vi oense om många detaljer i systemet, men vi är fortfarande överens om att det behövs såväl individuell företagsamhet som gemensamt ansvar för att vi skal kunna upprätthålla detta Team Finlandia.

Det intressant att notera hur länge detta tänkesätt har hängt med. Den framstående person som vi i dag firar, Anders Chydenius, är en förvånansvärt modern man.

Denna person, kaplan i Nedervetil och kyrkoherde i Karleby, en betydande riksdagsman och en skarptungad talare och skribent under senare

hälften av 1700-talet, ägnade många djupa tankar åt förhållandet mellan ekonomin och samhället. Han är känd i rollen som främjare av den fria handeln. Chydenius sändes ju till riksdagen i Stockholm uttryckligen för att tala för de österbottniska kuststädernas rätt till direkt handel med utlandet, förbi Stockholms borgare. Chydenius kom, då han funderade på grunderna för detta beslut, som var av så stor vikt för människorna i hans hembygd, att på ett nästan universellt och tidlöst sätt ställa upp motiveringar för en fri handel och ett slopande av privilegierna.

Eftervärlden skulle dock göra Chydenius orätt om han ihågkoms enbart som en främjare av fri handel. Chydenius hade en förmåga att se människan och samhället som en helhet, där friheter, rättigheter och ansvar oskiljaktigt länkas samman. Han var en av de mest brinnande förespråkarna för yttrandefriheten. Han talade för att människorna skulle ha rätt till en egen tro, trots att den kanske avvek från majoritetsbefolkningens.

Han ville främja demokratin. Han ansåg att riksdagen borde ha möjlighet att övervaka statens medelsförvaltning; på modernt språk skulle vi säga att han främjade öppenhet och god förvaltning.

Och inte nog med det. Chydenius nyttjade också sin vassa penna till att försvara tjänstefolkets rättigheter. Om man ännu noterar att det i hans skrifter finns avsnitt där han bekymrat nämner till och med ursprungsbefolkningens ställning i kolonierna och djurens rättigheter, kan man inte

annat än förvåna sig över hans radikalism. Å andra sidan behöver man egentligen inte vara så förvånad: det nordiska samhället bygger i grund och botten på radikala principer om frihet, jämlikhet och gemensamt ansvar. Anders Chydenius är en personifiering av dessa principer, och därför firar vi honom nu med all rätt.

I slutet av 1700-talet talade man inte om globalisering. Det fanns fortfarande vita fläckar på kartan och informationsgången var långsam. Sjöfarten förenade dock städerna vid kusten och förmedlade intryck från ett land till ett annat, men man behövde inte gå långt in i landet förrän de tidsmässiga och mentala avstånden ökade. Det fanns ingen enhetlig värld.

Å andra sidan tycker många mäniskor i u-länderna att globaliseringen bara är en direkt fortsättning på kolonialväldet. Intrycket är ensidigt, men historiskt sett förståeligt. Jag vågar nämligen påstå att globaliseringen inte bara rymmer möjligheter till eliminering av fattigdomen, utan också till att ge mäniskorna och nationerna ökat välfärd och bidra till utveckling.

Tekniken, ekonomin och informationsförmedlingen har en gång för alla förenat jordens invånare. Frukterna av arbetet har inte fördelats jämnt. Det är i synnerhet invånarna i u-länderna som fallit offer för denna orättvisa. I en värld av fritt informationsutbyte kan man inte undgå att se utvecklingens avigsidor. Ekonomiskt trångmål och en känsla av marginalisering har resulterat i oroligheter i många länder, och även här i det välmående Norden har vi fått bevitna kraftiga åsiktsuttringar.

Det är alldeles tydligt dags för förändring, och nu finns möjligheter till förändring. Det är tillfälle att övergå från tvära motsatsförhållanden till dialog. Vi är i allt högre grad eniga om att den rådande utvecklingstendensen måste brytas: nu behöver vi en mänskligare globalisering som ger bättre social rättvisa.

Förenta Nationerna och dess specialorganisationer, Världsbanken, Internationella Valutafonden, världshandelsorganisationen, Europeiska unionen och ett flertal medborgarorganisationer står eniga bakom målsättningen. Vi kan lära oss att styra globaliseringen så, att allt flera kan få nytta av den och allt färre blir lidande.

För att u-länderna på ett bättre och mer rättvist sätt skall kunna delta i globaliseringen krävs på kort sikt att industrielländerna går med på eftergifter. Detta gynnar på längre sikt alla.

I syfte att uppnå dessa mål tillsatte Internationella arbetsorganisationen ILO i februari förra året en kommission med uppgift att undersöka globaliseringens sociala dimension. Jag har tillsammans med Tanzanias president Benjamin Mkapa äran att vara ordförande för kommissionen.

ILO konstaterade att det fanns behov av att tillsätta en separat kommission som självständigt skulle kunna väva samman olika parters synsätt och upptäcka eventuella överlappningar och luckor. Kommissionen måste kunna gestalta helheten så brett som möjligt, men framför allt koncentrera sig på globaliseringens inverkan på människan, hennes familj och liv.

Sammanlagt 24 andra personer har kallats till kommissionsmedlemmar, kvinnor och män som enligt min åsikt på ett ypperligt sätt representerar olika politiska, ekonomiska och kulturella utgångslägen och syner på globaliseringen.

Kommissionens rapport skall föreligga färdig i höst. Utan att närmare gå in på innehållet i den vill jag gärna säga att det ser ut som om rapporten åtminstone kommer att ta fasta på u-ländernas skuldproblem, rättvisan inom den internationella handeln och de finansiella strukturerna, exportstöden till jordbruket, människans rörlighet mellan olika länder samt frågan om god förvaltning. På den här festen kan vi konstatera att dessa teman känns mycket chydenianska.

För Anders Chydenius var det viktigt att granska olika fenomen ur den "lilla människans" synvinkel. Jag tycker också det är viktigt att vi har ett människocentrerat synsätt när vi analyserar globaliseringens effekter eller när vi tänker på hur globaliseringen skall hanteras. Människorna är objekt för globaliseringen, och samtidigt dess subjekt. Härav följer logiskt sett också att globaliseringen inte är en naturlag, utan en process som människor har åstadkommit.

Skapandet av en bättre och rättvisare värld börjar hos oss själva. Det är svårt att tro på ett rättvisare internationellt system om inte de tydliga brister i fråga om demokratin, de mänskliga rättigheterna och rättsstatsprincipen som många länder kämpar med kan åtgärdas. I vår kommission har betonats nationalstatens betydelse när det gäller att hantera globaliseringen och skapa ett rättvisare samhälle.

Allt tal om globalisering och ekonomiska och samhälleliga förändringar ger ofta intrycket att vi står inför enbart faror och hot. I så fall ser vi inte förändringen som en helhet.

Med hjälp av ekonomin kan människorna öka sitt eget och det ge-

mensamma välmåendet. I avregleringen av ekonomin måste vi se till att ekonomin tjänar människorna, inte att människorna tjänar ekonomin. Likaså måste alla garanteras rätten att upprätthålla och utveckla en nationell och lokal kultur.

Jag ber att få gratulera Karlebyborna och alla de andra aktiva männskor som deltar i arrangemangen under jubileumsåret Anders Chydenius till ära. Det finns all orsak att fira, för bilden av Chydenius som en nationell monumentalfigur har under historiens gång sakta men säkert blivit allt tydligare. Hans tankar känns också i dag mycket aktuella, nästan förbluffande aktuella. Jag önskar också Anders Chydenius-stiftelsen all framgång då den nu inleder sitt arbete i syfte att föra fram Anders Chydenius tankar i vår egen tid.

Det vore nu tillfälle att överväga om en vetenskaplig utgåva av Anders Chydenius skrifter borde sammanställas, både på originalspråket och i finsk översättning, såsom man gjort i fråga om J.V. Snellman. Ett urval texter översatta till internationella språk kunde också väcka intresse.

Det öppna samhället – ett arv efter upplysningstänkaren Anders Chydenius

I Sverige brukar man anse att det moderna samhället tog form på 1700-talet och då betona betydelsen av den s.k. frihetstiden (1719–1772). På finska är det knappast någon som uttrycker sig så. Hela ”frihetstiden” är för många ett ovant begrepp. Finskspråkiga historiker undviker ordet och talar hellre om ”stånderväldets tid” (säätyvallan aika).

Finnländarnas bidrag till det gemensamma svenska riket var emellertid just vid denna tid särskilt stort. Man kan säga att det kulminerade i Anders Chydenius arbete under 1765–1766 års riksdag i Stockholm. Den dåvarande kaplanen i Nedervetil hade en viktig roll när det gällde att formulera de reformkrav som sedan förverkligades.

Idag har många av dessa reformer i stora delar av vår värld för länge sedan förvandlats till självklarheter. På andra håll har förflytten skett senare. Men samtidigt som man varken ska förringa redan uppnådda mål eller för den delen Chydenius som historisk person, har ämnet en dimension som inte bara är högaktuellt, utan snarast tidlös. Vissa av Chydenius reformer ter sig fortfarande ytterst utmanande särskilt för stater som befinner sig mitt i en pågående moderniseringprocess, oberoende av vilken världsdel de befinner sig i.

Om Chydenius, som redan för över tvåhundra år sedan avslutade sin jordevandring (han levde mellan åren 1729 och 1803), gavs en chans att delta i de möten där man idag dryftar Europeiska unionens och dess medlemsländers framtid, skulle han till sin förväntning märka att diskussionen kring åtminstone ett av hans initiativ fortsätter även på hemmaplan. I dagens Sverige är offentlighetsprincipen en orsak till nationell stolthet. Ta till exempel ett uttalande av den svenska liberala politikern Cecilia Malmström: ”Den svenska offentlighetsprincipen och tryckfrihetsförordningen är den äldsta i världen och har sitt ursprung i liberalen Anders Chydenius lagförslag från 1766. Den är verkligen något att vara stolt över och en fin exportprodukt. Vi svenskar i Europaparlamentet skryter gärna

om vår lagstiftning i det här avseendet.”

Internet vore för Chydenius ett visserligen märkvärdigt men samtidigt oändligt glädjande verktyg – en drömmarnas uppfyllelse, som man på 1700-talet knappt kunde föreställa sig. Med hjälp av Internet skulle Chydenius idag snabbt finna bl.a. den australiensiske journalisten Stephen Lambles artikel ‘Freedom of Information, a Finnish Clergyman’s Gift to Democracy’ i tidskriften *Freedom of Information Review* från 2002. Enligt denna artikel, som är ett gott exempel på Lambles ibland något kuriösa internetjournalistik, skulle Chydenius ha beundrat Tangdynastin i Kina och särskilt kejsar Taizongs ”gyllene” regeringstid 627–649. Trots att Chydenius inte tog modell av det gamla Kina när han utformade sina krav på tryckfrihet, råder det enligt artikelförfattaren ”inte det minsta tvivel om att han inspirerades av censoratet i det kejserliga Kina och av dess förhållande till mänskliga rättigheter, individens friheter och administrationens transparens”.

Det är inte möjligt att här gå närmare in på Chydenius uppgifter om Tangdynastin eller behandla den Kina-vurm som på 1700-talet var vida utbredd. Historien håller streck såtillvida, att Chydenius faktiskt översatte en skrift om Kina från danskan. I övrigt är artikelns sanningshalt tveklaktig och citatet får stå som ett exempel på det intresse för Chydenius som fortfarande finns runtom i världen. Samma fenomen återspeglas i den träffande användningen av ett Chydenius-citat i indiern Swati Singhs artikel *Freedom of Information Imperative for Freedom of Press* på Media South Asias webbsidor. Det är ett motto som lyder: ”Det bästa sättet att finna sanningen är det fria meningsutbytet, medan den enda orsaken att förbjuda detsamma är rädsan för att sanningen ska komma fram. – Anders Chydenius”. Det må nämnas att Indien fick sin egen FOIA 2002.

En tysk FOIA-kämpe sammanfattar informationsfrihetens utveckling i en kort krönika: ”Informationsfriheten – även känd som transparens eller allmänhetens rätt till kunskap – ger medborgarna tillträde till officiell information som innehålls av en regering eller andra offentliga organ. År 1766 instiftades i Sverige-Finland *lagen om informationsfrihet* (Tryckfrihetsförordningen) tack vare en viss *finne* vid namn Anders Chydenius. Han lärde ut demokrati, jämlikhet och respekt för mänskliga rättigheter. År 1888 var Colombia i turen, 1919 *Finland* (självständigt 1917) och 1966 Förenta Staterna. Sedermera har *mer än 50 länder* infört liknande lagar. Många länder säkrar informationsfriheten i *sin grundlag*. Informationsfriheten håller på att erkännas som en mänsklig rättighet överallt i världen...”

Eftersom Tyskland inte har någon lagstadgad offentlighetsprincip på

förbundsstatsnivå, utan bara i vissa delstater som i Brandenburg, illustreras redogörelsen av en världskarta utformad av David Banisar: där framstår Tyskland som en skamfläck i sällskap av Vitryssland, Ryssland och några av staterna på det forna Jugoslaviens område samt många länder i Afrika och Latinamerika. I Tyskland gäller fortfarande *Aktengeheimnis* och *Vertraulichkeit der Verwaltung*, med undantag endast för den östtyska statliga polisen Stasis dokument och sådana uppgifter om miljön som förutsätts av EU. Kartan tenderar att överdriva Tysklands specialställning; också andra europeiska länder har sina traditioner när det gäller smussel i förvaltningen. Genom att godkänna FOIA har man lyckats frigöra sig från dem bara till en del.

Det amerikanska "Freedom of information", i ordagrann översättning "informationsfrihet", men mera tilltalande uttryckt "frihet till kunskap" eller "vetandets frihet", är en beteckning som världen över fått stå för det man här kallar offentlighetsprincipen. Det handlar om människors rätt att få kunskap om och ha tillgång till myndighetsdokument. De mest initierade vet att hänvisa till begreppets svenska ursprungsform. I Schweiz har man nyligen infört det motsvarande begreppet *Öffentlichkeitsgesetz*, medan man i Tyskland enligt amerikansk modell talar om FOIA eller *Informationsfreiheit*. Jag misstänker att vi i framtiden också i vårt språkbruk får lov att vänja oss vid ordet "informationsfrihet", som kanske faktiskt har en ståtligare klang än det något gåtfulla begreppet "offentlighetsprincip". I så fall måste vi komma ihåg att det rör sig om en företeelse som är betydligt mer vidsträckt än forskningsfriheten och berör de mest varierande livsområden. "Vetandets frihet" är en allmän medborgerlig rättighet, som i allt högre grad börjar anses som en av de grundläggande mänskliga rättigheterna.

Så mycket om transparensens segertåg i den stora världen. Här i Norden föreligger dock mot risken att uppnådda förbättringar uppfattas som självlörliga och att man glömmer bort Chydenius globala betydelse som symbol för öppenhet och tryckfrihet.

Förstår vi att tillräckligt respektera detta vårt unika arv? I USA har man infört en särskild högtidsdag för informationsfriheten, Freedom of Information Day. Den firas på James Madisons, USA:s i ordningen fjärde presidents födelsedag. Madison betonade vikten av öppenhet och konstaterade å propos informationsförhållandet mellan de styrande och folket: "[a] popular Government without popular information, or the means of acquiring it, is but a Prologue to Farce or Tragedy – or perhaps both". Enligt honom måste ett folk som vill härska över sig självt förse sig med den makt kunskapen erbjuder. Frågan är om man i Sverige eller Finland ens

diskuterat en liknande minnesdag med Chydenius i centrum? Lagen som han skisserade upp är ju äldre än Förenta Staterna i sig, och det hade gått tvåhundra år sedan den kom till då USA godkände sin egen FOIA.

I framtiden kommer man säkert att tillägna informationsfriheten en världsomfattande bemärkelsedag i stil med FN-dagen. Då kommer själva idén och dess tryggande genom lagstiftning att erkännas som något mer omvälvande än blotta uppmuntran till informationsfrihet.

Kalevala-dagen och den finska kulturens dag som firas samtidigt kunde hos oss kompletteras med informationsfrihetens dag på Chydenius födelsedag den 26 februari. Tidmässigt infaller dagarna i varandras omedelbara närhet, vilket passar bra även om flagghissarna får slita lite extra. Pressen skulle få ett utmärkt tillfälle att påminna om allt det man uppnått med hjälp av FOIA-förordningarna och att redogöra för offentlighetsprincipens innebörd i praktiken, såsom det är brukligt i USA. Dagen skulle också lämpa sig väl för utdelning av priser oberoende av land och världsdel. Det behöver inte handla om stora penningsummor – men kanske om en och annan Chydenius-medalj?

Likväl är den exakta innebördén i Chydenius arbete liksom dess idé-historiska bakgrund fortfarande bristfälligt kända. Det i Karleby belägna Chydenius-institutets Internetsidor har en viktig roll när det gäller att göra Chydenius känd världen över, men vill man förhindra att han på internationell nivå förvandlas till en mytisk figur – och de första tecknen på detta kan redan skönjas – behövs en större insats. Skrifter av Chydenius och andra som under frihetstiden medverkade till uppkomsten av offentlighetsprincipen är otillgängliga på världsspråken. En vetenskaplig utgåva baserad på tillbörligt forskningsarbete saknas också, trots att en sådan nuförtiden anses vara en självklarhet i samband med dylika källor.

Arbetsbördan ska inte underskattas, men saken är mödan värd. Republikens president Tarja Halonen tog med allt skäl upp frågan i sitt tal vid det jubileum som firades i Karleby till 200-årsminnet av Chydenius bortgång.

Ett aktuellt behov av Chydeniusforskning och dokumentation

Offentlighetsprincipen eller FOIA har under senaste årtionden godkänts som en väsentlig del av lagstiftningen i över femtio länder, precis som den ovan citerade snabbkrönikan konstaterar. I 35 av dem har utvecklingen skett till en följd av en aldrig förut skådad öppenhetsboom på 1990-talet. På den här sidan om millenniumstrecket har redan över 15 länder anslutit

sig till gruppen och antalet kommer säkert att växa ytterligare.

Offentlighetsprincipen ser ut att ha fått en större spridning än den finska bastun – om än inte fullt så stor som Nokias mobiltelefoner. Jämför man antalet länder som godkänt principen med antalet Kalevalaöversättningar, tävlar den i samma klass som vårt finska nationalepos: här kan man t.o.m. tala om ett hårfint försprång.

Statistiken berättar förstås bara halva sanningen. Kvaliteten hos de godkända offentlighetsprinciperna på olika håll varierar lika mycket som nivån på Kalevalaöversättningarna och deras diverse förkortade billighetsupplagor. FOIA i Zimbabwe hjälper snarast till att kontrollera pressen och gynnar alltså inte alls de mål som Chydenius satte upp. I Sydafrika ändemot har Nelson Mandelas styre skapat en av världens starkaste FOIA-lagar. Man kunde t.o.m. säga att sanningskommissionerna var ett slags fri tillämpning av offentlighetsprincipen – visserligen en extrem sådan, men lyckad i egenskap av garant för samhällsfreden. I Nya Zeeland, slutligen, är inte bara myndighetshandlingar offentliga, utan också de diskussioner som lett fram till dessa. Här går man längre än i Sverige och Finland: hos oss gäller offentlighetskravet själva handlingarna och deras beredning.

I Finland förnyades offentlighetslagstiftningen i slutet av 1999. Den begränsar sig inte längre till att göra endast fattade beslut med tillhörande motiveringar offentliga. Även lagberedningsmaterial, särskilt sådant som beskriver de alternativ, följer och motiveringar som föreligger i allmänt betydelsefulla avgöranden eller planer, skall vara offentligt. Endast sådan information som enligt lagen är hemlig skall sekretessbeläggas, men i övrigt är alltså även beredningsdokument offentliga.

Den nya lagen har dessvärre inte helt nått fram med sitt budskap, eller som professor Teuvo Pohjolainen påpekar i sin artikel 'Julkisuuslakia ei vielä tunneta' (Offentlighetslagen är ännu inte allmänt känd, HS 21.2.2005): "Den felaktiga uppfattningen om att en myndighet eller en enskild tjänsteman skulle ha rätt att överväga, huruvida ett beredningsdokument ska överlätas till påseende eller inte, tycks vara seglivad."

Det vore alltså viktigt att dokumentera originalkällor och genom ökad forskning få fram mera fakta om offentlighetsprincipens tidiga skeden. Det utgör ett stycke häpnadsväckande livskraftig historia och fungerar som en intressant påminnelse om hur viktig saken är än idag.

Professor Pentti Virrankoskis biografi *Anders Chydenius. Demokratisk politiker i upplysningens tid från 1986* (svensk översättning av Jan-Ivar Lindén och Joachim Mickwitz 1995) ger en grundläggande introduktion

till Chydenius verksamhet, men fortfarande saknas en kortfattad, engelskspråkig framställning riktad till en internationell publik och med tyngdpunkt på informationsfrihetens tidiga historia.

Att döma av FOIA:s världssuccé kommer Anders Chydenius i framtiden tveklöst att tillhöra klassikerna inom undervisningen i politisk historia och rätshistoria. Men det vore fel att vänta sig att förutsättningarna för en sådan situation skulle kunna skapas någon annanstans än i Chydenius hemland, i dagens läge alltså Sverige och Finland.

De som ställer sig skeptiska till "folket" har också ifrågasatt vikten av Chydenius arbete. Hur som helst kommer vi inte ifrån det faktum att just Chydenius stod bakom de formuleringar som resulterade i 1766 års tryckfrihetslag. Med sin offentlighetsprincip för myndighetshandlingar gick lagen längre än någon annan lag i hela världen hade gjort tidigare. I Sverige hade det dittills varit förbjudet att skriva om allt som hade att göra med statligt beslutsfattande, och förbudet gällde inte bara det tryckta ordet. Att helt enkelt skriva något i den vägen med penna på ett papper var inte heller tillåtet. Den högsta makten i Sverige var den lagstiftande makten, precis i enlighet med John Locke, men i Sverige gick man ännu längre. Ständernas beslut befann sig ovanför all kritik. Åkte man fast för otillåtna skriverier, hjälpte det inte att påstå att det man skrivit var ämnat bara för eget bruk eller, på sin höjd, för ett brev till en vän. Därför kom vår tryckfrihetslag att innehålla det märkliga dubbelbegreppet "skrif- och tryckfrihet".

Tryckfrihetslagen i dess ursprungliga form blev inte långvarig. Men under de sex år den var i kraft kom den att lämna bestående spår i det allmänna rättsmedvetandet. Senare skulle den återupptas i ständigt nya former. Sist och slutligen kan man säga att det tänkesätt som det svenska rikets tryckfrihetslag gav uttryck för kom att utgöra grunden för det man idag kallar den nordiska offentlighetsprincipen.

I Europeiska unionens grundläggande fördrag lyckades man få igenom principen i form av artikel 225 gällande handlingars offentlighet, och den ingår också i stadgan om de grundläggande rättigheterna. Parlamentets, ministerrådets och kommissionens handlingar skall i enlighet med principen finnas till allmänhetens påseende. Artikeln godkändes slutligen under Sveriges ordförandeperiod 2001.

Tony Bunyan, som varit med om att kämpa för öppenhet i EU-institutionerna, har på Internet publicerat sin krönika *Secrecy and Openness in the European Union – the ongoing Struggle for Freedom of Information* (2002).

Han utdelar poäng enligt följande: "En handfull regeringar har genom sin medverkan i EU:s ministerråd haft en avgörande roll i sammanhanget. Denna grupp har letts av Danmark och Sverige och fått sporadiskt flankstöd från Nederländerna, Finland och England. Hemlighetsmakeriets högsäte har varit Frankrike, som haft stöd av Spanien och Tyskland. I bland har nio medlemsländer i EU offentligt förespråkat sekretess – Frankrike, Spanien, Belgien, Luxemburg, Tyskland, Portugal, Italien, Österrike och Grekland..."

Chydenius skulle förstås uppfatta allt detta som en viktig etapp på vägen. Samtidigt skulle han nog bli tvungen att anmärka att en hel del arbete fortfarande är ogjort. I den förra justitieombudsmannen Jacob Söderman, som arbetade för en öppen, "god förvaltningssed", hade Chydenius säkert funnit en själsfrände.

Informationsfriheten har inte upptagits som en särskild princip i unionens grundlag, i motsats till yttrandefriheten i artikel II-71. Många anser informationsfriheten vara en förutsättning för yttrandefriheten, men detta är ingen ursäkt. T.ex. dataskyddet har beaktats. I bland har offentlighetsprincipen också i Finland setts som ett hinder för dataskyddet. Sekretessen, som här visserligen tjänstgör som ett skydd för individen, har då getts högre prioritet än tillgången till information. Unionens sekretessdoktriner är långtgående och öppnenheten gäller ingalunda alla unionens instanser. Efter att vissa initiativ togs i offentlighetsfrågan på 1990-talet har man sett till att EU:s sekretesspraxis överensstämmer med Natos spelregler. I länder där man vant sig vid offentlighetsprincipen har denna utveckling lett till att man föredrar att inte ens försöka få den införd i EU:s grundlag: under rådande omständigheter skulle principen sannolikt bli så urvattnad, att det verkar klokare att näja sig med redan uppnådda friheter särskilt i de enskilda länderna. Det är ännu oklart hur detta kommer att lyckas i ett enat Europa.

Offentlighetsprincipen tycks också hotad av vissa tendenser i vår samtid. Det räcker med att nämna den synligaste. Ett enda datum, den 11 september 2001, innebar säkerligen en vändpunkt. Ändå finns det ingen anledning att instämma med dem som tycker att man nu av säkerhets-skäl borde ge avkall på förvaltningens offentlighet eller, på ett allmännare plan, avstå från det öppna samhällets ideal. Man kan inte skylla precis allt på de hoprasade dubbeltornen. I själva verket stoppades informationsfrihetens frammarsch i USA och Europa redan tidigare.

Chefen för George Washington-universitetets nationella säkerhetsarkiv Thomas S. Blanton har i sin seriösa och upplysande studie på Internet

'National Security and Open Government in the United States: Beyond the Balancing Test' (2003) träffande konstaterat:

"Den nationella säkerheten är inte ett självändamål, utan snarare en förutsättning, som gör det möjligt för nationen att upprätthålla sina värderingar. Ett öppet styrelsesätt däremot innebär för ett demokratiskt samhälle både en förutsättning och ett värde i sig. Då dessa två begrepp behandlas parallellt som om det rådde någon sorts balans mellan dem, gör man orätt mot idén om en öppen förvaltning. Därmed stillar man också den misstänksamhet, som med nödvändighet borde infinna sig vid varje försök att ge avkall på öppenheten med hänvisning till medborgarnas säkerhet. Istället för balansgång behöver vi ett nytt paradigm för att aktuella säkerhetsbehov inte ska fortsätta att undergräva fundamentala värden."

Med ett sådant nytt paradigm avser Blanton öppenheten betraktad som en säkerhetsfrämjande faktor och t.o.m. som en garanti för säkerhet. Öppenhet har en förmåga att mobilisera befolkningen till sådana gärningar som maktapparaten inte förmår frammana och samtidigt till vardagliga men betydelsefulla handlingar. Det är ur sådana handlingar som den nationella säkerheten växer fram. Öppenhetens väg är inte problemfri, men i motsats till stela, byråkratiska hierarkier som döljer och hemlighåller sina misstag, förfogar den över en egenskap framom andra: självregleringen.

Det finns alltså gott om utmaningar för det öppna samhället, som med all rätt förknippas med namnet Anders Chydenius. Har vårt arv någon chans i en värld som helt gått upp i "kriget mot terrorismen"? Blev Chydenius ett av dess första offer – eller kommer han att klara sig trots allt?

Upplysningstänkaren Anders Chydenius

Låt oss fortsätta där vi började: i det fjärran 1700-talet och frihetstiden. Jag påstår att det var många finländare som hade en viktig andel i offentlighetsprincipens genombrott i det svenska riket. Bertolt Brecht har sagt att finländarna är ett folk som tiger på två språk, men på 1700-talet var situationen en annan.

En viktig impuls fick informationsfrihetens utveckling då Anders Chydenius, den unge kaplanen från Nedervetil, blev politiskt aktiv och särskilt då han 1763 talade vid Gamlakarleby lantdag som hade sammankallats av den ställföreträdande landshövdingen i Österbotten, Johan Mathesius. Konflikten kring det bottniska handelstvånget hade pågått

länge och var den främsta orsaken till att kaplanen gjorde entré i riksågen. De politiska vindarna höll på att vända efter årtionden av hattstyre. Oppositionspartiet mössorna och dess radikalaste medlemmar, bland dem Chydenius, uppnådde nu framstående positioner.

Någon vanlig brödpräst var Chydenius inte, trots att han ägnade sig åt frågor om utkomst och uppehälle. Han idkade jordbruk och höll sig å jour med de nyaste odlingsmetoderna; han födde upp merinofår, odlade tobak till försäljning och hann haka på potatisodlingen som spritt sig i hela landet som en följd av pommerska kriget. Han var också verksam som hälsorådgivare, smittkoppsvaccinatör och kirurg och skrev dessutom en studie om orsakerna till och förebyggandet av mossväxt på ängar. Då det inte fanns något apotek i näheten, lärde han sig att tillverka mediciner och beskrev det i sina memoarer så här:

” Jag fattade resolution, föreskref mig instrumenter, och rå ämnen, och inrättade et litet Chymiskt Laboratorium, hvaruti jag småningom avancerade så långt at jag sielf tilredde Mercurius sublimatus corrosivus Merc: Dulcis, calomel, och flera Mercurialer, spiritus nitri fumans, spiritus salis och spiritus salis ammoniaci liqv: Hoffmanni med flere och gjorde af dem hvarje slags medicamenter. Icke mindre arbetade jag mig upp i kännedomen och nyttjandet af hvarjehanda Resinarum solutioner, anstälte rön med dem i olika menstruis och hade nog Patienter at använda mina medicamenter på, och köpte och sällan från Apoteken annat än simplicia.”

Man blir frestad att fråga vad den utbildning gick ut på som Anders Chydenius hade fått vid akademien i Åbo (en kortare tid studerade han också vid Uppsala universitet). Det var inte bara Chydenius själv som var exceptionellt företagsam. också hans samtid skiljde sig från den tid som senare skulle komma. För att erhålla magisters grad skulle man idka mångsidiga studier i alla de ämnen som undervisades vid det lilla universitetet. Men den för prästyrket behövliga fromheten hade Chydenius nog i första hand från sin far Jacob Chydenius, kyrkoherde i Gamlakarleby.

I enlighet med upplysningsprojektet skulle framstegsprocesserna på alla livsområden basera sig på det mänskliga, individuella förnuftet. Tankarna om humanism, frihet, jämlikhet och lycka var inget nytt eller unikt i sig. Men tilltron till möjligheten att kombinera dem med det förnuftstänkande som tog sig uttryck i den moderna vetenskapen, tekniken och ekonomin var revolutionerande, såsom idéhistorikern Sven-Eric Liedman från Göteborg påpekar i sin uppskattade bok *I skuggan av framtiden* (1997).

Det är möjligt att se upplysningen som något som väsentligen be-

gränsar sig till Frankrike efter 1700-talets mitt, till det encyklopedibygge som var tänkt som ett uppsamlande av allt mänskligt vetande och till den grupp av intellektuella som stod bakom arbetet och publicerade sitt program. Å andra sidan kan upplysningen uppfattas som ett allmäneuropeiskt fenomen som dessutom fått spridning också utanför Europa. Enligt en ännu generösare definition är upplysningen ett projekt som sträcker sig ända fram till vår samtid. Jag utgår från att vi måste acceptera det faktum, att upplysningen som fenomen är vida utbredd och att de filosofiska, vetenskapliga, ekonomiska, politiska, kulturella och religiösa förhållanden som inverkat på dess uppkomst och utformning varierar stort från land till land. På olika håll tog sig upplysningen vitt skilda uttryck. Det går inte heller att utpeka en enda källa, ett enda centrum för upplysningen – åtminstone inte före 1750-talet.

Upplysningstanken kan anses ha uppstått efter den turbulentas begynnelsen av 1700-talet. Nu övergick Europa till en period av fred och återuppbryggnad. Man restaurerade ekonomierna och återknöt kontakter stater emellan. Nu var man i tillfälle att under fredstid göra jämförelser mellan de olika länderna, vilket ledde till ett kritischt förhållningssätt och en reformvilja, som småningom utmynnade i upplysningens olika program. Efter sin ärorika revolution kom England i många länder att framstå som ett föredöme för den tidiga upplysningen. Holland, staten som byggde på en mångfald av synsätt och tillät tryckfrihet, hade här en förmedlarroll. I Tyskland hade Hannover ingått en personalunion med England och kom med sitt nya universitet i Göttingen att på motsvarande sätt fungera som en förmedlare av upplysningens idéer. Också Voltaire blev en upplysningsman först efter att ha vistats i landsflykt i England.

Enligt vetenskapshistorikern Tore Frängsmyr i Uppsala förekom det ingen egentlig upplysningsrörelse i det svenska riket. Några enstaka program i slutet av 1700-talet, och så var allt över. Två upplysningsfilosoffer hittar han i alla fall: Peter Forsskål och Anders Chydenius, båda från Finland. Frängsmyrs slutsats kan förklaras med att han som måttstock använder Paris i mitten av 1700-talet och utesluter därmed en tolkning av upplysningen som ett brett ideellt fenomen som omfattade många länder. Det blir problematiskt att bedöma Chydenius enligt franska kriterier. Till skillnad från fransmännen motsatte han sig inte religionen – han var ju präst.

Varken Forsskål eller Chydenius dök upp ur tomma intet. Bland finländarna verkade från 1730-talet t.o.m. två upplysningsfilosofiska riktningar: å ena sidan den akademiska upplysning som fått sin början inom universitetskretsarna i Åbo – den var långlivad och allmänt utbredd

– och å andra sidan den radikala upplysning, som gav sig tillkänna i rikets centra: det politiska i Stockholm och det akademiska i Uppsala. De två tänkare och kämpar Frängsmyr nämner var de bäst kända representanterna för den radikala upplysningen. De arbetade i stort sett för samma mål, men där Forsskål höll sig till idéerna handlade Chydenius i praktiken.

Några skriftliga bevis på att de två skulle ha påverkats av varandra har inte kunnat påvisas trots likheten i tänkesätt. Bägge två trivdes framför allt i mössornas politiska läger i motsats till den akademiska upplysningens företrädare, som sällade sig till hattarna. Chydenius var lärling hos den akademiska upplysningen i Åbo, men upptäckte snart att han kämpade på mössornas sida. Att man i Sverige inte opponerade sig mot statsmakten med något helhetsbetonat upplysningsprogram i stil med det franska – som förresten under den enhetliga ytan också omfattade vitt skilda element – berodde helt enkelt på att Sverige som det andra landet i världen efter England hade anammat en tidig parlamentarism med tillhörande partiväsen.

Därför var det svenska upplysningstänkandet tadelat. Upplysningsidéer förekom bland både mössor och hattar, men förståeligt nog tog de sig olika uttryck. Övergången till parlamentarism innebar också att det blev möjligt att förändra samhället på andra sätt än genom våld och övermakt. Förändringarna förutsatte fri tillgång till information om samhällets angelägenheter och rätt att uttrycka sina åsikter om dem. Detta samband var de radikala mössorna i Finland och deras anhängare de första att inse. De kom från periferin men hade också hunnit skaffa sig erfarenhet av maktens centra, och de upplevde ett starkt behov av förnyelse.

Att tala om nationalitet är inte ohistoriskt i detta sammanhang, åtminstone inte sedan man bestrött ordet med en nypa salt. Daniel Juslenius, som under det stora nordiska kriget utgav sin avhandling *De vindicæ Fennorum* (1703), ansåg att nationaliteten berodde av var man var född och uppväxten. Givetvis var han Sveriges kung trogen – Finland hörde ju till det svenska riket – men det hindrade honom ingalunda från att göra klar skillnad mellan finnar och svenskar. Att anse Juslenius nationalitetsbegrepp vara baserat på det talade språket hade däremot varit ohistoriskt. En sådan uppfattning uppstod först på 1800-talet då Finland redan hade skilts från Sverige. I Juslenius Finland fanns det två folkspråk och båda förtjänade att bli uppmärksammade som sådana. Dessutom fanns latinet, de lärdas språk som bildade en länk till världen utanför.

Utgående från en sådan uppfattning utarbetade Juslenius den första ordboken över det finska språket. Den utkom i Stockholm 1745 under

namnet *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus/Fennici lexici tentamen/Finsk Orda-Boks Försök* och bestod alltså inte endast av förklaringar av finska ord på finska för finskspråkiga läsare, utan var uppbyggd kring Finlands tre språk. Då Samuel Johnson ett decennium senare utgav den första engelska ord-boken i London, hade han tillgång till assistenter, medan Juslenius hade gjort sitt arbete utan vare sig officiellt uppdrag eller kontinuerlig hjälp. I Frankrike hörde frågan om folkspråk överhuvudtaget inte till upplysningens teman. *Le dictionnaire de l'Académie française* (1694) hade ju, med hjälp av fyrtio lärda män och efter femtiofem års arbete, uppställt ramarna för språkfrågan i god tid innan upplysningens agenda hann få sin utformning.

Chydenius förstod saken så, att patria fanns där det var gott att vara, och i sina pamfletter talade han om ”oss svenskar”. Inget annat hade förresten kommit på fråga i riksdagssammanhang. Ändå vore det fel att avfärdा ordvalet som enbart ett utslag av officiell retorik. Chydenius inställning till nationalitet var i själva verket världsmedborgarens. Av de personer som kommer att behandlas i denna artikel var det bara Johan Arckenholtz, vida mer berest än de andra, som i likhet med Juslenius uppfattade sig som uttryckligen finsk. Chydenius, Arckenholtz och Forsskål kom alla från avsides orter, och ett annat gemensamt drag var rörligheten: antingen hade familjerna varit bosatta på annat håll innan de slagit sig ned på orten eller också skulle de själva byta vistelseort senare. Alla tre kom också att avancera på den sociala stegen, inte alltid utan motgångar. Chydenius var född i det extremt perifera Sotkamo, Arckenholtz och Peter Forsskål i den avsides belägna och på den tiden alldelens obetydliga småstaden Helsingfors. Sådana finska avkrokar inom det svenska riket kunde i vissa undantagsfall också ge möjlighet – eller tvinga – till uppbrott och rörlighet.

Arckenholtz far var landssekreterare i Nylands och Tavastehus län, medan Forsskål och Chydenius var prästsöner. Allas fäder hade alltså tjänster som krävde kunskaper i de språk som talades i Finland och som gav en god inblick i de olika folklagrens levnadsförhållanden. Vem vet, kanske påverkades de också av böndernas rättframhet. Som ett minnesmärke över Forsskåhl den äldres arbete står än idag ”den finska nationens” kyrka på Slottsbacken i Stockholm. Just så mycket, inte mera, kan man alltså urskilja av finskhet i de tre djärva förnyarnas utgångspunkter.

Den akademiska upplysningen i Åbo

För upptakten till den akademiska upplysningen i Finland svarade den

åländskfödde professorn i retorik och vältalighet Henrik Hassel, som trots att han i sin tjänst odlade latinet banade väg för moderna attityder i bjärt kontrast till den samtida beundran av antiken, såsom idéhistorikern Bo Lindberg i Stockholm har påpekat.

Hassel var humanismens främsta förespråkare i Åbo under åren 1728–1775 och hans linje avvek från den hållning hans kolleger intog vid andra svenska universitet. Ändå avspeglade den inte enbart uppfatningar som var förhärskande vid Kungliga Vetenskapsakademien i Stockholm. Vetenskapsakademien hade grundats för att befrämja nyttan, naturvetenskaperna och ekonomin och utgjorde ett centrum för det nya nyttotänkandet i Sverige. Det avbrott i Åbo akademis verksamhet som hade föranletts av stora ofreden gjorde att man nu kunde börja om från början, utan att blicka bakåt. Att Hassel begagnade sig av tillfället kan man utläsa ur den disputationslitteratur som skrivits under hans handledning. Omsorgen om nyttan kom att hos hans studenter sträcka sig från ekonomin till både vetenskap och kultur.

Hassel ansåg att kunskapen baserar sig på sinnesintryck och deduktion och motsatte sig metafysiska spekulationer. Kunskapen skulle vara till omedelbar nyttा för mänskligt liv. Här är Francis Bacon lätt att känna igen som förebild. Enligt Hassel såg världen ut som den gjorde av en slump och inte av nödvändighet, eftersom Gud har skapat världen fritt och utan band. En fullständig kännedom om världen var inte möjlig och det gudomliga förnuftet stod utom räckhåll för människorna. De jordiska varelsernas användning för särskilda ändamål, alltså deras nyttा, bestämdes av Gud.

Även om det hos Hassel inte förekom någon allmän framstegstanke, ansåg han att vetenskaperna gick framåt. Den samtida vetenskapen var alltså inte ett resultat av att man återupplivat antiken, utan den var en skapelse av Bacon och hans efterföljare. I de av Hassel handledda avhandlingarna lade man, förvånansvärt nog, stor vikt vid att framhäva det svenska modersmålet som vetenskapsspråk. En motsvarande förskjutning av tonvikten var enligt honom en av orsakerna till Englands och Frankrikes framgång. Nu gällde det att lyfta upp modersmålet på samma nivå som de framgångsrika vetenskapsspråken i dessa länder. Trots allt fanns det något som Hassel värdesatte i det förgångna: vältaligheten och kulturen hade alltid blomstrat under perioder av politiskt fria förhållanden.

Hassel var också övertygad om att orsaken till nästan alla olyckor som drabbat fäderneslandet under pågående och föregående sekel stod att finna i krigen. Han behandlade både statliga och individuella relationer

i en fredlig anda som sammanföll med Samuel Pufendorfs tankar om en naturrätt, och i likhet med Pufendorf framhävde Hassel betydelsen av överenskommelser. Retorisk känslosamhet förekommer inte i avhandlingarna. Det var viktigt att tala till förfnuftet, så att människorna själva kunde bilda sig en uppfattning istället för att driva omkring förslavade av en främmande vilja.

Hassel, som lade stort värde på den empiriska naturvetenskapen, kom att få kolleger som inriktade sig på naturvetenskapens nytta. Johan Browallius var insatt i Bacons empiristiska nyttfilosofi och hade knutit ett värdefullt vänskapsband till Carl von Linné. Browallius publicerade två programmatiska skrifter, den ena om nyttaen av att ge undervisning i naturhistoria i skolan, den andra om ämnets nytta vid universiteten. Istället för att spekulera skulle man ägna sig åt att göra iaktagelser och samlar material från hela landet och för detta ändamål utnyttja skolväsendet. Prästerskapet var enligt Browallius särskilt lämpat för att undervisa bönderna i naturlära på deras eget språk. De skulle också föregå med gott exempel som jordbruksare. C. F. Mennander, mera humanistiskt inriktad än företrädaren Browallius, var liksom denne elev till Linné och hade följt Pufendorfs läror i sin undervisning. Båda två gjorde en framgångsrik universitetskarriär som övergick från naturvetenskaper till teologi och avslutades med en ledande ställning inom kyrkan. Mennander blev slutligen ärkebiskop. Han var också verksam som hattpolitiker i riksdagen – precis som Browallius, som t.o.m. profilerade sig som en framstående ideolog inom partiet i det han argumenterade för ständernas allmakt.

I Åbo omvandlades professuren i poesi till en professor i ekonomi – en av de första i sitt slag i världen. Efter en häftig tvist gick tjänsten till Linnés favoritelev Pehr Kalm, som hade studerat i Åbo och Uppsala och deltagit i expeditioner till Ryssland och Ukraina. Sedan han blivit professor reste han också till Nordamerika.

Genom att introducera ekonomin som vetenskapsgren lyckades man skapa tjänster för nyttovetenskaperna. I Uppsala drevs nyttoprojektet av personer verksamma utanför universitetet, medan det i Åbo redan fanns anhängare av nyttovetenskaperna bland universitetsläraryna. Samtidigt som undervisningen i ekonomi vid rikets främsta universitet i Uppsala kretsade kring frågor om statsförvaltning, statistik och handelslära i mercantilistisk anda, kom Åbo som enda universitet i Sverige att representera Linnés speciella syn på ekonomin som vetenskap. Enligt den skulle de som studerade ekonomi ges kunskaper i olika jordbruksmetoder, nyttoväxter och naturprodukter och dessutom skulle de ägna sig åt beskrivning av olika områden och orter.

Såsom många idéhistoriker har konstaterat var inget universitet i Sverige lika engagerat i nyttotänkandet som Åbo. Inget annat svenskt universitet lyckades heller utveckla en lika harmonisk kombination av nyuttosträvanden och humanism. Universitetet i Åbo skapade och förmédade synsätt, som man med fog kan kalla upplysta. Värderingar förknippade med humanism, frihet och strävan till lycka förenades med en tilltro till förnuftet hos vetenskapen, ekonomin och tekniken, och den senare beledsagades av de förgra. Man bör visserligen komma ihåg att Finland också i övrigt sågs som ett jord- och skogsbruksområde, medan utvecklingen av manufakturer och teknologi försiggick i rikets centrum.

Radikal upplysning

Den akademiska och den politisk-radikala upplysningen var inte helt oberoende av varandra. Riksdagen var en arena där de två kunde mötas. En gemensam utgångspunkt var Samuel Pufendorfs skrifter om historia, naturrätt och statsteori från 1600-talets andra hälft. Pufendorf, som länge hade varit verksam i Sverige, var under hela 1700-talet fortfarande aktuell både inom och utanför Europa.

En förutsättning för brytningen under denna tid var beslutet att överföra den högsta makten från kungen till ständerna som sammanträddes i riksdagen. Karl XII:s ständiga krig hade lett till allmän krigströtthet, Sverige hade förlorat sin stormaktsställning och nu ville man göra ett slut på det kungliga enväldet. Frihetstiden 1719–1772 innebar stevvis ett genombrott för upplysningen och härvid kom många finnar att vara särskilt aktiva. Arvid Horns utrikespolitik öppnade vägen till England, där nu många resenärer kunde bekanta sig med landets redan stabiliseringade parlamentarism: i fråga om den följde Sverige England faktiskt hack i häl. Johan Arckenholtz hade rest runt i Europa som guide för adelssöner och var djupt förtrogen med Europas historia och de europeiska ländernas samhällsförhållanden. Av finnarna var han år 1731 den första att bli stormförtjust i det engelska samhället.

Enligt Arckenholtz iakttagelser var stånden i England inte isolerade från varandra såsom de var i det övriga Europa. Samma lagar gällde för alla. Var och en betalade skatt, såväl den obetydligaste som den förnämsta. Hovet, underhuset och överhuset vägde upp varandras makt, men den ur folkets synpunkt avgörande makten innehades av parlamentets underhus. Alltmedan engelsmännen älskade sin frihet och förkovrade sin förmögenhet lyckades de samtidigt, effektivare än andra folk, befrämja det gemensamma välståndet. Arckenholtz konstaterade att de med sitt

beteende gav uttryck för den ”naturliga jämlikhet” som Pufendorf hade talat om, och därmed var de före sin tid.

Det var inte möjligt att förändra staten över en natt, och enväldet hade efter sitt upphävande lämnat efter sig både hemlighetsmakeri och yttrandeförbud. Arckenholtz ansåg att sådana principer var en kvarleva från Sveriges förflyttna och ett arv från det forna enväldet. Sedan han erhållit en tjänst vid kanslikollegium analyserade han Sveriges ställning i Europa. I Arvid Horns anda ansåg han fredspolitiken i kombination med en viss neutralitet överensstämma med landets intressen. Det dåvarande oppositionspartiet hattarna, som höll på att stärka sin ställning och stöddes av Frankrike, godkände inte Arckenholtz beundran av England och hans misstänksamhet mot Frankrike. Tillsammans med en annan finne, Johan Mathesius, som tjänstgjorde som översättare till finska vid kanslikollegium, opponerade sig Arckenholtz mot hattarnas krav på anfall mot Ryssland. På Stockholms kaffehus och krogar förde de överläggningar med riksdagsmän från Finland. Senare försökte Arckenholtz också påverka valet av riksdagsmän i Finland och Bottenviksområdet. En sådan utomstående aktivitet ansågs dock inkräkta på ständernas frihet.

När hattarna kom till makten fick Arckenholtz betala dyrt för sina åsikter. Först förlorade han sin tjänst och sedan, när kriget verkligen bröt ut, blev han och Mathesius inspärrade i fängelse. Men inte ens det lyckades kuva hans motstånd mot hattarna, och till slut blev han tvungen att lämna landet.

Både Mathesius och Arckenholtz kom senare i kontakt med Chydenius i samband med vändpunkterna i dennes karriär. De två erfarna mössorna kan knappast ha låtit bli att ge råd till partiets nya hopp, men man vet ingenting om innehållet i deras diskussioner. Det kan man bara gissa sig till utgående från annan information.

I början av frihetstiden hade kyrkoherden i finska församlingen Johannes Forsskåhl lyckats åstadkomma ett kyrkobygge på Slottbacken i Stockholm. Från att ha varit en kyrka för finska fiskare och pigor förvandlades den nu genom hans försorg till ”den finska nationens” kyrka – en förändring som godkändes av landets regering, riksrådet. Kyrkan blev en mötesplats för de finska riksdagsmännen. Där började man predika på Finlands båda språk – nu även på svenska. Johannes Forsskåhl kan inte räknas till upplysningsmännen, men hans son Peter Forsskål, som föddes i Helsingfors, kom otvivelaktigt att utvecklas till en sådan.

Peter inledde sina studier i Uppsala vid tio års ålder och sällade sig

snart till den krets av ivriga naturvetare som samlades kring Linné. Med hjälp av ett stipendium kunde han börja studera filosofi och orientaliska språk i Göttingen, vid det främsta av de universitet som omfattat upplysningens anda. Där disputerade han år 1756 med en avhandling som försvarade empirismens principer. Lärarna i Göttingen berömde sin elev för dennes fria sinnelag och djärva själv tillit. Forsskål svarade på den kritik hans arbete utsattes för i den andra upplagan av sin avhandling, som utgavs i Köpenhamn.

I och med boken och den därpå följande debatten kom Forsskål att bli den första finländare som konsekvent försvarat den vetenskapliga forskningens frihet. Vetenskapen fick enligt honom inte stagnera till ett omänskligt, oföränderligt system. Sökandet efter sanningen kräver ständig förnyelse och vägarna för denna sanningssträvan är många. Därför är vetenskapen till sitt väsen inte bara kritisk, utan nödvändigtvis också tolerant.

Åter hemkommen efter sin utlands vistelse anhöll Forsskål om att få disputera på en avhandling om medborgarfrihet, *De libertate civili*, vid Uppsala universitet. Hans anhållan avslogs, eftersom ämnet var delikat. Senare lyckades Forsskål få censors tillstånd för att låta trycka den svenska versionen av sin avhandling, *Tankar om borgerliga friheten*. Upplagan om femhundra exemplar delade han ut 1759 huvudsakligen till studenter vid universitetet i Uppsala. Där hade han uppnått en docentur i ekonomi, men sitt levebröd tjänade han som informator hos sin finskättade meningsfrände, greve Christer Horn, och var således under mössornas beskydd.

För hattarna innebar frihet den suveränitet som ständerna åtnjöt i riksdagen. Forsskål framförde ett radikalt alternativ till en sådan definition av frihetsbegreppet. Han sammanfattade upplysningens krav i ett tjugotal teser och argumenterade för sin skrift med att konstatera att ”friheten bör bevaras med frihet, nämligen rikets frihet med skrifvfrihet såsom det i England sker”. Olägenheter och missnöje kunde besvaras på två sätt, ”den ena kräver blod, den andra bläck”. Sveriges väg kunde enligt Forsskål vara endast den senare och det i sin tur förutsatte att man lyckades skapa ”ett upplyst publikum”. Målet var att förverkliga allmän medborgarfrihet.

Envälde var förvisso det allvarligaste hotet mot medborgarfriheten, men också i en stat som stoltserade med sin frihet kunde människorna i praktiken utöva förtryck på varandra. Sådant kunde förekomma så länge orättvisor hemlighölls. Därför var det av största vikt att var och en fick

rätt att i skrift offentligt uttala sig om sådant som stred mot det allmänna bästa. Hemligheten bakom den ”borgerliga frihetens liv och styrka” bestod i en begränsad regeringsmakt och en oinskränkt frihet att skriva.

Forsskål preciserade definitionen ytterligare genom att påminna om att hädelse, ärekränkning eller uppmaning till uppenbara laster dock inte borde tillåtas. På censorns befallning tvingades han komplettera listan med ytterligare en form av oacceptabla skrifter: angrepp riktade mot regeringen. En paragraf ville censorn avlägsna helt och hållit. I den hävdade Forsskål att skrivfriheten inte utgjorde något hot mot vare sig gudomliga uppenbarelser, förfuftiga grundlagar eller den enskildes heder; ”sanning segrar alltid, då den får med samma fördelar bestridas och försvaras”.

Forsskåls ställningstagande till förmån för religiös tolerans återfinns i den tryckta versionen. Också här ser han England som en god förebild. Försöker man bekämpa irrläror leder det bara till att de förstärks ytterligare, medan en viss flexibilitet i förhållande till avvikare befrämjar deras anpassning till samhället. I England behövde man inte heller frukta hemliga sammansvärjningar mot grundlagarna, eftersom olägenheterna tack vare skrivfriheten kunde åtgärdas i god tid.

Skrivfriheten garanterade vetenskapernas ohämmade blomstring, en kontroll av ämbetsmannakårens verksamhet och slutligen även regeringens stabilitet. Medborgarna skulle ges möjlighet att skaffa sig tillförlitlig information om samhället så att de med hjälp av den kunde bidra till det allmänna välvärde.

Medborgarfriheten skulle sträcka sig såväl till rikets ekonomi som till hela statsapparaten. Forsskål kritisade skräväsendet, som han ansåg vara trögt och ineffektivt. Istället krävde han att man skulle inrätta offentliga yrkesskolor. Hinder för jordköp skulle elimineras och också jordlösa skulle enligt tysk och engelsk modell ges tillfälle att vara herrar i eget hus. Under 1755–1756 års riksdag hade man redan tagit några steg i riktningen mot att godkänna personlig förtjänst som en principiell grund för tjänsteutnämningar och beförderingar. Forsskål fortsatte på samma linje: framom adlig härkomst, förmögenhet och kontakter skulle färdigheter och flit ges företräde.

Forsskål tyckte att medborgarna skulle få försvara sig offentligt i oavhängiga domstolar, men han skulle snart bli varse att någon sådan rätt inte existerade i hans egen sak. Sedan hans lilla skrift kommit ut, gav riksrådet order om att hela upplagan skulle konfiskeras. Rektor Linné fick i uppgift att samla ihop exemplaren men lyckades spåra upp bara ett

fatal. En lång och resultatlös skriftväxling med det byråkratiska maskineriets olika organ inleddes. Tack vare professor J. D. Michelis i Göttingen engagerades Forsskål för en vetenskaplig expedition till Arabien som anordnades på den danske kungens initiativ. Efter en intensiv tid av naturvetenskapliga iakttagelser och svåra motgångar avled Forsskål i Jemen. Men de tankar han dessförinnan hunnit lyfta fram i Sverige levde kvar och man återkom ofta till dem. Linné uppkallade en nässelart efter den styv nackade unge finnen.

Man kan gott hålla med den svenska författaren Thomas von Vege-sack, då han konstaterar: "Betydelsen av Forsskåls teser kan knappast överskattas. Hans bok utgör en sammanfattnings av de krav som man i upplysningstidens Europa kunde ställa på samhället."

Det avgörande anförandet i Gamlakarleby

Anders Chydenius var den mest framstående samhällsfilosofen i 1700-talets Finland. Som de flesta berömdheter inom filosofin i början av nya tiden skapade han sig ingen universitetskarriär. Först var han kaplan i Nedervetil och avancerade sedan till kyrkoherde i Gamlakarleby. Han blev, på ett mer utpräglat sätt än Forsskål, en upplysningsman med inflytande över hela rikets angelägenheter. Han spann vidare på de idéer Forsskål hade introducerat och formulerade – parallellt med Adam Smith – principerna för den ekonomiska liberalismen. Hans viktigaste historiska insats bestod dock i det arbete han gjorde för att utforma den svenska tryckfrihetslagen.

Chydenius häpnadsväckande politiska karriär blev möjlig tack vare den svenska riksdagen, där även periferin kunde försöka göra sin röst hörd. I stora städer kunde man utnyttja direkta och hemliga kontakter till maktens centra, men för människorna i periferin var det viktigt att utvidga friheterna, göra informationen offentlig och tillgänglig för allmänheten och därmed förbättra förutsättningarna för självständiga initiativ. Den upplysningsrörelse som hade England som förebild kom inte att kännetecknas av en antiklerikalism i fransk stil, utan snarare av en liberalism formulerad av en kyrkans man som Chydenius.

Länsmötet i Gamlakarleby för 240 år sedan blev en vändpunkt för Chydenius. Mötet var en dramatisk åtgärd som sammanfattade österbottningarnas långvariga kamp för sin handelsfrihet. Bakgrunden var 1617 års handelsordinantia som gav österbottningarna rätt att segla till endast två stapelstäder, nämligen Stockholm och Åbo. Köpmännen i de här städerna sålde sedan deras varor vidare till utlandet. Stockholms storköpmän hade

monopol på tjärexporten och samma gällde importartiklar. De österbottniska borgarna och bönderna ansåg systemet strida mot deras rättigheter och vara till oförtjänt gagn för huvudstaden. Inga förslag om ändring av situationen hade godkänts av ständerna, samtidigt som missnöjet växte i både Öster- och Västerbotten. Petter Niklas Mathesius föreslog i sin avhandling *De Ostrobotnia* att en ny stapelstad skulle grundas i hans eget län, och den österbottniske landshövdingen preciserade tanken till att gälla Kaskö – fortfarande utan resultat.

Avsaknaden av stapelrättigheter gällde praktiskt taget bara områdena kring Bottenviken och särskilt Österbotten. Förargelsen över handelstvåget bara växte och initiativen för att avskaffa det avlöste varandra. Utvecklingen kulminerade i den riksdag som inleddes 1760. Den innebar en veritabel styrkeprövning. De österbottniska bönderna föreslog att tre nya stapelstäder skulle grundas, och även norrländningarna krävde att få två. Rådmannen i Gamlakarleby Petter Stenhagen avfattade flera memorial för att uppmärksamma orättvisan i att Stockholm kunde dra nytta av exporthandeln på bekostnad av det övriga riket. Det är anmärkningsvärt, att Stenhagen framförde också allmängiltiga argument för sin ståndpunkt. Han påpekade att handelsfrihet, och t.o.m. allmän näringsfrihet, skulle gagna hela riket. I bondeståndet åtnjöt tanken om nya stapelstäder ett starkt stöd och även adeln och prästerskapet understödde förslaget. Bland borgerskapet i Stockholm möttes det dock av hårt motstånd. Man ansåg att frågan äventyrade borgerskapets ståndsprivilegier och krävde därför att förslagets godkännande skulle förutsätta samtliga ständers medhåll.

En systematisk och djupt rotad korruption hörde till tidens sed. Att muta riksdagsledamöter var en metod som vid upprepade tillfällen och med varierande framgång hade använts av främmande stater som ville få inflytande över den svenska riksdagen. Vasa, Gamlakarleby och Uleåborg förlitade sig nu till detta beprövade tillvägagångssätt, men summorna som erbjöds från Stockholm var givetvis ännu större. Bondeståndets positioner började vackla. Man lyckades skjuta upp ett beslut i frågan: den överlämnades nu för utredning till riksrådet, som flyttade över problemet till kammar- och kommerskollegierna, som i sin tur vände sig till landshövdingarna i Österbottens och Norrlands län.

I detta skede beslöt den segslitna mössan och ställföreträdande landshövdingen Johan Mathesius att i Gamlakarleby sammankalla ett särskilt möte. I sina memoarer kallar Chydenius mötet för "en allmän lantdag" mellan ordinarie riksmöten med syfte att "närmare förena Österbottns Städer med det omkring liggande landet" så att man vid följande riksdag

skulle kunna arbeta mot ett gemensamt mål samt ”på den förr begjärta Seglations friheten [...] och att bewäpna sig emot det motstånd, som af Stockholms och Åbo Handlande där emot kunde göras”.

Lantdagen i februari 1763 blev viktigt på två sätt. För det första om bads Chydenius av Mathesius att författa en skrift i enlighet med mötets syfte. Det blev början på Chydenius politiska karriär. För det andra var det anmärkningsvärt att ett dyligt möte överhuvudtaget anordnades. Dessa två omständigheter tangerar varandra på en punkt: från och med mötet i Gamlakarleby kan Chydenius anses ha antagit en politisk hållning som gjorde honom till en helgjuten mössa. Samtidigt kom själva mötet att avspeglas i Chydenius hela framtida verksamhet.

Själv kommenterar Chydenius resultatet av sitt arbete så här: ”Skriften war dristig, jag wille vara okänd, men ingen war på Landtdagen nog behjertad at producera den; därför måste jag sielf fram och upläste den i hela samlingens öfwerwaru med allmänhetens utmärkta bijfall...” Av talet har endast den version bevarats som Gamlakarleby stad utgav två år senare, inför den annalkande riksdagen. Trots att det här antagligen handlar om en reviderad utgåva är det tydligt att Chydenius redan före mötet hade satt sig in i materialet från föregående riksdag och grundligt förberett sig genom att diskutera med experter på de aktuella frågorna.

På så sätt blev Chydenius väl förtrogen med de argument han sedan skulle呈现出 på riksdagen och behövde knappast tillägga särskilt mycket. Sannolikt väjdade han dock till naturrätten för att motivera sin uppfattning om stockholmarens och österbottningarnas jämlighet. Pentti Virrankoski har ansett det vara ett faktum att Chydenius ville motbevisa stockholmarens påstående om att en ökning av stadelstädernas antal skulle innebära en kränkning av borgarståndets privilegier. Att jämma alla borgarna i en stad med borgarna i en annan skulle enligt honom inte komma att skada ståndet som helhet. Dessutom förutsatte ju själva regeringsformen att stadsprivilegierna anpassades efter rådande förhållanden. Det kravet kunde inte rimligtvis uppfyllas av ett system med 150 år på nacken.

Chydenius fortsätter sina hågkomster med att konstatera att hans tal hade väckt avund hos vissa och att han därför varit nära att bli häktad ännu samma kväll, vilket emellertid några sympatisörer utan hans vetskaps had lyckats förhindra. Virrankoski anser att Chydenius på den här punkten blivit förd bakom ljuset: med hjälp av påhittad och tendentiös politisk skräckpropaganda lyckades man förmå Chydenius att binda sig politiskt och dessutom att upprepa det felaktiga ryktet i sina egna memoarer.

Det torde inte finnas någon chans att få veta vad som verkligen var i görningen i Gamlakarleby den kvällen, men jag är benägen att visa större förståelse för Chydenius upplevelse av ett överhängande hot än Virrankoski gör. Redan över två årtionden tidigare hade Johan Mathesius fått betala dyrt för den hattfientliga värvningskampanj han ägnat sig åt tillsammans med Johan Arckenholtz. Sedan dess hade man börjat se på sådant med allt oblidare ögon. Att riksdagsmännen skulle bärta ett ansvar inför sina väljare ansågs vara en lära som stod i strid med Sveriges grundlag. I sin strängaste form innebar denna ”principalatlära” att väljarna skulle ha rätt att avskeda sin riksdagsman om denne handlade mot väljarnas vilja. Men också lärans motståndare var kategoriska. År 1752 hade biskop Browallius tillkännagett sin berömda princip, enligt vilken riksdagen var ofelbar. Då riksdagsmännen samlades i Stockholm skedde det visserligen under öppna former, men att propagera mot riksdagens beslut var rentav kriminellt och stod i strid med grundlagen.

Chydenius verkar ha varit för någon form av folkstyrd kontroll av riksdagsmännen och alltså förespråkat en syn som inte stod alltför långt ifrån principalatlären. Det här framgår av ett handskrivet utkast till tryckfrihetsmemorialet som senare hittades bland Chydenius papper: ”Friheten i en nation består intet deruti [at] alsmächtiga Ständer få handla efter godtycko utan deruti at Nations lius binder händerna på dem at de ei får sjelfvåldas.”

I den senare versionen som presenterades för tryckfrihetsutskottet är ordalydelsen något lindrigare: ”Friheten i en nation bevaras intet blott genom lagarne utan genom nationens ljus och kunskap derom, huru de handhafvas”. Man hade tydligen gjort klart för Chydenius att ett ifrågasättande av riksdagens maktfullkomlighet – med andra ord ett yrkande på folkets rätt att kontrollera ständerna – skulle väcka motstånd. Tanken kunde uttryckas på ett mindre uppseendeväckande sätt om man nöjde sig med ljusets metafor. Ordet ”folk” kunde i gängse språkbruk syfta på antingen ständerna som samlats till riksdagen, eller på ”de hemmavarande”. Virrankoski drar den helt riktiga slutsatsen att Chydenius krav på att folket skulle vaka över ständerna strängt taget var revolutionärt.

Vid 1752 års riksdag hade rätten till att hålla offentliga möten i ständerna begränsats betydligt. Frihetstidens grundlag kände överhuvudtaget inte till sådana lantdagar som i stil med Gamlakarlebymötet sammankalldes för att befrämja lokala intressen. Bland deltagarna fanns ju representanter från olika österbottniska städer, där fanns präster och bönder, befäl från Österbottens regemente och till och med några deltagare från östra Finland. Allt som allt handlade det om en ansenlig mängd före detta och

blivande riksdagsmän. Det var fråga om ett betydande ”lokalparlament” som trotsade den allsmäktiga riksdagens beslut. Under tiden mellan riks-mötena var det meningen att man bara skulle följa de beslut som tagits och inte mobilisera opinionen med hjälp av allsköns lokala sammankomster, må vara att sådant hade förekommit någon gång i det förflytta.

Chydenius tal omnämns inte i det mötesprotokoll som Johan Mathe-sius utarbetade för kollegierna. Man kan alltså anta att Mathesius med-vetet hemlighöll Gamlakarlebymörets verkliga karaktär och dess syfte att främja den bottniska handelsfriheten. Resultatet var icke desto mindre en uttalad målsättning. Tre nya städer skulle ges stapelrätt, ytterligare fyra städer skulle få andra ekonomiska lättmader och dessutom skulle bonde-seglationen säkerställas. Mathesius fick stå för de slutgiltiga formuleringarna. Det är inte underligt att just Mathesius – väl medveten om farorna – tog initiativet till ett dylikt möte, gav det en så oskyldig framtoning som möjligt och där till beskyddade Chydenius, vars tal alltså inte återgavs i officiella protokoll.

”Friheten söka alla”

Strax efter tilldragelsen i Gamlakarleby deltog Chydenius i en pristäv-ling som utlysts av Kungliga Vetenskapsakademien med en skrift om orsakerna till den svenska utvandringen och om vilka förordningar som skulle kunna förhindra densamma. I själva verket var det fråga om en utförlig och tämligen dystert politisk pamflett som redan nu ställde frågan om vilken art av kunskapens ljus den upplysta medborgare, som valdes till ständsriksdagen, borde besitta. Här sammanfattade Chydenius sin syn på historien från antiken till samtiden som en oavbruten kamp mellan tvång och frihet. Fosterlandet är där det är gott att vara, och måttet för det goda är friheten.

När Chydenius sedan övergår till att närmare definiera frihetsbegreppet i positiv bemärkelse visar det sig att han anammat en uppfattning som pekar på engelska förebilder. ”Friheten, som människan är född till, söka alla”, skriver Chydenius. I en ännu noggrannare definition kommer han fram till följande:

”Friheten är tvångets egentliga motgift, men [frihet] är ett ord af allt för vidsträckt bemärkelse, kan på oändliga sätt både brukas och missbru-kas och behöver derföre med all nog[grann]het användas, om den intet skall mera skada än gagna. Ty några personers frihet har varit i alla staters undergång och kan äfven blifva vår, om den intet motas i tid.

Vi behöfva intet nu uppehålla oss vid friheten i sjelfva regeringssättet. Den är ett dyrt byte, som vi aldrig vilja mista, så länge vi och våra efterkommande kallas svenska.

Med [den] frihet, om hvilken jag [nu] talar, förstår jag den förmån hvar medborgare bör genom ett rikes lagar och författningar ega, att befadora egen [sällhet] så långt, att han intet stöter sina medborgares eller hela samfundets sällhet.”

Här är det fråga om ett samhälleligt frihetsbegrepp av engelskt snitt som inte begränsar sig till ett fåtal individer eller ens till ett visst statsklick. Enligt Chydenius sökte människorna stöd och skydd hos varandra och hade därmed lämnat bakom sig det primitiva naturtillstånd där var och en endast ansvarar för sig själv. Alla hade med fritt sinne svurit trohet till den svenska kronan. Kärleken till den vilade på frihetens grund: ”Ingen bör derföre vara den andras herre, ingen den andras träl; alla ega lika rätt, alla lika företräde. När det sker, då eger en medborgare allt det han med skäl kan önska och något väl inrättadt samfund någonsin kan få; då blifver ock ingen orsak mera, hvarföre han skall flytta bort...”

Skaparen har gjort naturen perfekt och människan socialt lagd, ansåg Chydenius. Han har försett människorna med en sådan läggning, att ju större frihet de åtnjuter, desto mera bringar de styrka och trivsel såväl åt samhället i stort som åt varje enskild individ. Och inte är friheten något hinder för näringarna, tvärtom: den sätter fart och liv i dem alla.

Det är uppenbart att Chydenius här inte beskrev rådande förhållanden utan sin egen samhällsutopi. Utifrån den framförde han sträng kritik mot de olägenheter han ansåg råda. Eftersom bönderna enligt hans uppfattning försörjde hela det övriga samhället, försvarade han framför allt bönders, pigors, drängars och andra hårt arbetande människors fri- och rättigheter. Chydenius, som själv hade utfört ögonoperationer, tyckte att samhället skulle värna om sina produktiva medlemmar som sin ögonsten.

Chydenius åsikter var diametralt motsatta till de uppfattningar som samtidigt företräddes av Anders Berch, professor i ekonomi vid universitetet i Uppsala. Han var införstådd med den nyrika ”skeppsbroadeln” och ansåg att fattigdom utanför det ledande samhällsskiktet var en nödvändighet. Utan den skulle människorna bli lata och sluta arbeta. Chydenius i sin tur satte värde på fliten och ansåg att den var en naturligt betingad egenskap hos alla människor. För att blomstra krävde den inte annat än jämlika rättigheter och fördelar. Den skulle inte komma att förlamas av de medborgerliga friheterna, utan tvärtom stärkas av dem.

Denna motsättning kan enligt min mening inte förklaras enbart med den litteratur Chydenius tillfälligtvis råkat komma över. Snarare skall svaret sökas i hans akademiska bakgrund. Chydenius studietid i Åbo avvek från den stockholmsmiljö som hade inspirerat Berch. I Åbo hade Chydenius anslutit sig till såväl filosofins som naturvetenskapens traditioner.

Särskilt naturvetenskapen – sådan den tedde sig i Pehr Kalms ekonomiska lära – kom till en början att bestämma riktlinjerna för Chydenius intresse. Men då han insåg att praktiken också innebar politik, började vissa filosofiska tankeströmningar påverka hans ställningstaganden. Carl von Linnés märkliga lära om en naturens ekonomi förenade sig hos honom med Samuel Pufendorfs naturrätt liksom med John Lockes mera avlägsna idéer. Tvärtemot vad som ibland har antagits, drömde Chydenius inte om ett återgående till det naturtillstånd som rådde före det ordnade samhället. Hans dröm gällde ett samhälle där alla hade "gott att vara". Ett sådant tillstånd ansåg Chydenius uttryckligen höra ihop med frihet.

Den ekonomiska lära som fortfarande gällde framom andra har kallats mercantilism. Den förlitade sig till förordningar, stöd och satsningar som påbjudits ovanifrån, en statligt styrd näringsutveckling och en sträng reglering. I Linnés ekonomiska tänkande, som var djupt rotat i Åbo, innehade däremot den av Gud styrda "naturens ekonomi" en central roll. Enligt detta tänkesätt är den ordning och balans som råder i naturen skapad av Gud. Alla väsen har sin plats och uppgift i den stora gudomliga planen, och högst står människan, vars nytta hela den övriga skapelsen tjänar.

Sedd ur en sådan synvinkel skulle ekonomin som vetenskap ägna sig åt att undersöka naturen och den nytta den kunde erbjuda. Naturens egen ordning skulle följas, inte rubbas. En dylik teologiskt färgad naturuppfattning tenderade att ifrågasätta en politisk styrning av ekonomin och beredde följaktligen väg för ekonomisk liberalism.

I sin skrift om tjänstehjonens rättigheter liksom i senare skrifter motsatte sig Chydenius tvångsåtgärder. Precis som Pufendorf utgick han från att det mellan människorna existerar en naturlig jämlikhet. Liksom Locke ansåg han att människan äger sig själv och sin arbetsförmåga, vilken hon bör kunna sälja till högst bjudande. Framom den rådande tjänstehjonslagsstiftningen föredrog han därför avtalsfrihet även för pigor och drängar.

I samband med mössornas valseger blev Chydenius invald i 1765–1766 års riksdag. Där skulle han försvara Bottenvikens städer mot Stockholm i kampen om handelsfrihet. Det var med den ambitionen han studerade de gällande förordningarnas historia och författade pamfletter som väждade

till både riksdagsmän och allmänhet. Utgående från de rent praktiska frågorna övergick han snart till att behandla ämnet på ett mera generellt plan, för att till sist formulera sin teoretiska ståndpunkt i skriften *Den Nationnale Winsten*, en helhetsbetonad presentation av näringssfrihetens program.

Människans kännedom om den naturordning som Gud skapat var enligt Chydenius, liksom den varit enligt Hassel, bristfällig. De som stiftade lagar kunde omöjligtvis anföra tillräckliga grunder för att prioritera vissa näringar framom andra, styra arbetskraften eller erbjuda vissa folkgrupper särskilda privilegier. Den bästa regleringen var naturlig. Den bestod av efterfrågan.

Chydenius ansåg att det skulle råda balans mellan näringarna sedan de blivit fria: ”Människo-släget liknar i denna delen aldeles et Haf, hvarest den ena Vattu-column med oändliga tryck-krafter hvart ögnablick verkar uppå den andra; men en lika svår tryck kraft tilbaka åstadkommer, at dess yta likväl blifver jämn och horizontel, och det aldeles utan några särskilda stängsel eller bomar för hvarje Column, eller något konstigt arbete.”

Hos Chydenius sammanfaller Guds lag med naturens lag. Den teologisk-filosofiska bakgrundens till hans tänkessätt stöder en stark tilltro till den ekonomiska ”naturens” förmåga att styra samhället, som ändå är ett ordnat samhälle.

Redan i sin skrift om emigrationens orsaker betonade Chydenius att en fri stat förutsätter en bred kunskapsbas hos befolkningen, eftersom det är majoriteten som skall bestämma. Ett fritt folk kan inte överläta ansvaret för sina angelägenheter i händerna på ett fåtal personer. Ju flera de styrande är, menade Chydenius, desto bättre representerar de samhället. Desto svårare är de dessutom att tysta ned med hotelser och desto mindre mottagliga är de för mutor.

Av detta skulle i sin tur härledas: ”Skall det ske, måste nationen vara sjelf upplyst, men dertill fordras förfnuft; det uppfövas bést, då vi teckna våra tankar på papper. Men dertill gifves föga uppmuntran, om ej trycket gör det allmänt.”

Varifrån skulle en riksdagsman då lära sig förfnuft? Chydenius svarar: ”Af allehanda mot och med utkommande stridskrifter i mål, som röra vårt fäderneslands väl och ve, ty då uppdagas sanningen bést. Derföre är en loflig skrif- och tryckfrihet ett ibland de starkaste försvarsverken för vår frihet, som kunna påtänkas. Men då inga andra än ensidiga skäl och rättelser få se dagsljuset, torde höga vederbörande sjelfva stadna i mörkret.

Det tillkommer således den högsta magten att se äfven på denna del af vår frihet med ömt och vakande öga.”

Det ”ömma och vakande ögat” kunde ännu i det skedet gott anspela på censurmyndigheten, som ju representerade den högsta makten. Censor under denna tid var Niklas von Oelreich, som uppfattade sig själv snarast som en tryckfrihetens befrämjare. Anders Burius har med viss ironi gett sin avhandling om frihetstidens censurpolitik titeln *Ömhet om friheten* (1984). Senast under sin tid i riksdagen skulle Chydenius dock komma till slutsatsen att en politisk censur egentligen var helt onödig.

I riksdagen lade Chydenius ned särskilt stor möda på att försvara tryckfriheten och i sina senare skrifter betonar han just denna del av sitt arbete. I sina memoarer påstår han till och med att ”ingen ting arbetade jag wed denna Riksdag så trågit uti, som skrif- och tryck-friheten”. Vidare hänvisar han till Anders Nordencrantz böcker som fått honom att bli intresserad av frågan. Ändå gick Chydenius själv betydligt längre än mössornas tämligen kaotiska polemiker Nordencrantz.

Samtidigt som Chydenius förberedde sitt memorial om ämnet förde han diskussioner med Johan Arckenholtz. Denne hade en exceptionellt god insikt i europeiska förhållanden och hade redan tre decennier tidigare hävdat att sekretessen och hemlighetsmakeriet var en kvarleva från envälrets tid. Efter upprepade diskussioner och förhandlingar med Arckenholtz omarbetade Chydenius sin egen framställning. Till en början betraktade han England som förebilden framom andra, helt i överensstämmelse med Arckenholtz ideal.

I Sverige skulle tryckfriheten komma att genomföras i en mera avancerad form än någon annanstans. Dess bärande tanke stod Chydenius för. Enligt den är förutsättningen för folkets frihet en upplyst offentlighet, som binder ständerna och hindrar dem från att handla enväldigt.

På väg mot offentlighetsprincipen

Samtidigt som den politiska censuren avskaffades genom den nya tryckfrihetsförordningen, skapades förutsättningarna för att övervaka statliga beslut då man förklarade så gott som alla officiella handlingar offentliga. När Chydenius skrev sina historiskt detaljerade pamfletter för den bottniska handelsfriheten hade han tack vare sin riksdagsmannastatus fått tillstånd att undersöka gamla dokument. De innehöll ofta överraskande information som kunde tjäna som stoff för aktuella ställningstaganden. Också Chydenius egen arbetsmetod fanns alltså bakom det krav på handlingars

offentlighet som skulle bli kvar i historien under offentlighetsprincipens namn.

Då behandlingen av tryckfrihetsfrågan inleddes våren 1765 fick ständerna tre skrifter till påseende. De var författade av rikshistorikern Anders Schönberg, av underlöjtnanten i artilleriet Gustaf Cederström och av Anders Chydenius. Av de tre var det bara Chydenius som själv skulle komma att delta i beredningen av tryckfrihetsförordningen.

Trots sitt skenbara frisinne var Schönberg för censur medan Cederström föreslog en sorts frivillig, rådgivande censur. Det var bara Chydenius som krävde ett fullständigt avskaffande av censuren. Här avsåg Chydenius den politiska censuren i allmänhet – han blandade sig inte i kyrklig censur eller akademisk förhandsgranskning. Slutligen var det just Chydenius program som genomfördes i det betänkande som ledde till den berömda tryckfrihetsförordningen från år 1766.

Enligt Anders Burius var Chydenius ”den drivande ifråga om att ge det dess slutgiltiga form”, men i övrigt vill han tona ned Chydenius roll. Det är självklart att även andra medverkade till tryckfrihetsförordningens utformning och till att den överhuvudtaget kom till. Burius hävdar att den diskussion som följde efter 1760–1762 års riksdag bara hade handlat om rätten att publicera friare än dittills, inte om ett fullständigt avskaffande av den politiska censuren. Därför måste han förtvivlat deklarera: ”Det är omöjligt att ge några entydiga förklaringar till tryckfrihetens genomförande”, och hänvisa till kanslikollegiets svårigheter att bedriva censurverksamhet liksom till förändrade politiska konjunkturer. Att sådana kausala villkor påverkade händelseförloppet är uppenbart, men de räcker inte som förklaring. Det behövdes också en särskild idé, och den hade Chydenius. Idén var pennornas tävlan. Den kunde inte övervakas och stävjas; ingen kunde ställa sig ovanför en sådan process. Följaktligen, resonerade Chydenius, måste censuren avskaffas.

Speciellt anmärkningsvärt är att man i Sverige som enda land i världen förknippade skriv- och tryckfriheten med rätten att få information om myndighetshandlingar. Det var också av stor vikt att denna rätt gavs första prioritet medan begränsningarna hade en sekundär ställning.

Chydenius hade sin andel också i denna del av tryckfrihetsförordningen, trots att den ursprungliga idén inte var hans. Cederström framförde en förteckning över de dokument som i framtiden borde vara offentliga, men det var i sig inte något nytt. Det nya och speciella med hans memorial var förslaget om frivillig censur. Men Chydenius nöjde sig inte ens med en

sådan lindrad form av censur.

Efter att mössorna uppnått centrala ställningar var det många som föreslog att riksdagshandlingarna skulle publiceras. På det sättet ville man skingra misstankar och väcka allmänt förtroende. Det förekom oenighet om huruvida man skulle publicera protokollen i sin helhet – då skulle alla diskussioner råka i full dager – eller bara näja sig med att ge ut skrivelser om enskilda frågor. I Stora deputationen upprepade friherre G. G. Reuterholm det förslag han framfört redan under föregående riksdag men som då förfallit, nämligen att adelsståndets alla protokoll skulle publiceras. Bl.a. Schönberg hade då hört till dess motståndare. Ett argument mot en publicering av protokollen var att riksdagsmännen skulle uttrycka sig friare ifall de visste att protokollen inte skulle komma att tryckas.

I sitt anförande vid Stora deputationen den 3 april 1765 var Chydenius redan entydigt av den åsikten att såväl protokoll som memorial borde kunna publiceras fritt. Sitt krav försvarade han i många olika sammanhang. Det motsvarade hans uppfattning om att riksdagen, som enligt honom inte skulle vara ett allsmäktigt organ, måste övervakas. Denna gång blev slutresultatet inte helt tillfredsställande för Chydenius: bara memorial, inte protokoll, skulle offentliggöras.

Offentlighetsprincipens historia hade i själva verket fått sin början redan under den föregående, hattdominerade riksdagen. Det fanns följaktligen två helt motsatta sätt att argumentera för handlingarnas offentliggörande. Hattarna hade upptäckt ett betydande propagandavärde i att publicera handlingar som redogjorde för deras egna prestationer och framgångar. Chydenius å sin sida betonade vikten av att ge publicitet åt sinsemellan motstridiga åsikter och trodde att man genom diskussion och polemik skulle nå fram till optimala lösningar.

Både Schönberg och Cederström presenterade sina tryckfrihetsmemorial i mitten av maj 1765, Chydenius sitt en månad senare. Schönberg förde en detaljerad argumentation för en hel rad förbud, men huvudvikten låg i en upprepning av det han hade framlagt redan under 1761 års riksdag. Han behandlade offentliggörandet av myndighetshandlingarna vidlyftigt och i en positiv anda. Det var hattarna som hade varit först med att publicera riksdagsdokument, men inte i åsiktsfrihetens och den kritiska diskussionens namn. De ville sprida information om frukterna av sin maktutövning och på så sätt stärka sina positioner. En sådan praxis gällde redan vid riksdagen 1760–1762 och fick alltså inte sin början i och med 1766 års tryckfrihet. Tvärtom måste den ses som ett led i utvecklingen mot tryckfrihetslagen.

Trots att Schönberg var den som stod för det skriftliga utförandet av sitt memorial, var det inte fråga om en ung begåvnings privata initiativ. Det hade förbererets i ett utskott som var tillsatt av ständernas Stora deputation. Trots att skrivelsen förespråkade censur och räknade upp en mängd förbud, tog den ställning för en utbredd offentlighet för myndighetshandlingar. Schönbergs memorial är ett högst betydelsefullt idéhistoriskt dokument eftersom offentlighetsprincipen i den finns formulerad. En annan sak är att den kvistiga tryckfrihetsfrågan, inklusive det första utkastet till en offentlighetsprincip, förföll under 1760–1762 års riksdag.

Vad innehöll då Schönbergs memorial, dokumentet som förebådade det som senare komma skulle? Först behandlade den tryckning av rättegångshandlingar: ”Så snart några akter, domar eller handlingar, af hvad art de vara måge, antingen i äldre eller senare tider utgifna äro af några domstolar, kollegier, konsistorier eller andra publika verk, finner deputationen intet skäl att förbjuda deras tryckande sådane som de äro, utan annan pröfning, att den hos censor anmäles, (som derpå eger att skrifva sitt namn, så vida ingen censur kan förändra en lagligen utfärdad akt)…” Endast sådant kunde avlägsnas, som berörde ”grofva, mindre kända brottmål” eller ”något annat som med anständigheten mindre öfverensstämmmer”. Allt som hade behandlats i de olika rättsinstanserna behövde inte tryckas, men när det gällde korrespondens skulle man trycka båda parters skrivelser till domstolen.

I motsats till tidigare praxis som hade baserat sig på ett kungabrev från år 1735, betonade memorialet att det vore nyttigt ”om alla voteringar med voterandes namn blifva uppenbara, så väl då omröstningar ifrån kongl. hofrätten och de högre kollegier till konungen [...] aflemnas, som och då någon part eller ho den vara må, i hvar och en domstol, kollegier eller hvarjehanda publikt verk, äskar att få utlösa voteringen eller ämbetsmans betänkande rörande enskildes rättigheter, hvilket deputationen då finner tryggt kunna tryckas...” Begränsningar enligt gammal modell gällde endast den högsta makten: ”...dock undantager den riksens råds voteringar, som af riksens ständer allena igenomses...”

Man antog att offentligheten skulle ha en positiv inverkan på ämbetsmännens och domarnas uppmärksamhet vid voting och att den samtidigt skulle bidra till att skola dugliga ämbetsmän: ”...att härigenom vinnes den oskattbara förmån, det inga andra måtte söka de ämbeten, der medborgares rättigheter prövas, än mogne och skicklige män, då det icke blifver så lätt att låta inflyta ett obetäntsamt votum, som det kunnat vara, när det under en skadelig tysthet varit förvaradt...”

Och inte nog med det. Schönbergs memorial går ännu längre: "Jem-väl pröfvar deputationen nödigt att tillåta tryckning af alla konungens, hofräters, kollegiers och embetsmäns embetsbref, domar och utslag, resolutioner, reskripter, instruktioner, konstitutioner, reglementer och privilegier, af hvad art och beskaffenhet dessa alla vara måtte; äfvenledes alla enskilda personers eller enskilda societeters och verks till konungen eller riksens ständer, till hofrätten, kollegier och rikets embetsmän afgifna memorialer, ansökningar, projekter och förslag, med mera dyligt, så väl som alla hofräters, kollegiers och embetsmäns betänkanden, projekter, embets- och tjensteförslag, besvär deröver och svar derå, som ock alla af embetsmännen till konungen eller riksens ständer ingifna riksdagsrelatio-ner samt alla embetsmäns bevisliga, så lagliga som olagliga göromål och förrätningar med vad sig dervid tilldragit, nyttigt eller skadligt. Korteligen att säga, det hvad som ej strider mot ofvan fastställda grundregler för censuren, är tillåtet under vederbörlig censur att tryckas."

I samma andetag fortsätter förteckningen med riksdagshandlingarna: "...dock har deputationen icke kunnat styrka till att förhindra tryckning af de ifrån ständen utfärdade beslut och af deputationernas protokoller samt betänkanden; äfven finner deputationen intet hinder, att ju riksdags- memorialer måga tryckas, sedan sekreteraren i ständet med sitt namns underskrift intygar det i ständet vara uppläst, och att författaren till memorialet antingen fått sitt stårds tillåtelse att inlemlna memorialet till de andra ständen, eller memorialet genast blifvit bifallet eller till någon annan deputation remitteradt."

Här följer eniktig reservation: "Likaledes tillstyrker deputationen, att alla akter och handlingar, som vid riksdagar förekomma, och lända till nyttig upplysning, måge tryckas, enär de icke böra vara sekreta och hållas tyste, dock att censors påskrift vid allt detta fordras..." Även om en riksdagshandling alltså inte definierades som hemlig, skulle den tjäna "nyttig upplysning" och få censorns godkännande. Med andra ord tillföll det censorn att på basis av givna instruktioner avgöra vad som var nyttigt. I praktiken innebar det gränslösa möjligheter för censuren. Däremot säger memorialet ingenting om att det kunde vara nyttigt i sig att låta motstri-diga åsikter komma fram i offentligheten.

I Sverige hörde offentlighetsprincipen oskiljaktigt ihop med skriv- och tryckfriheten. Schönbergs memorial ansåg inte att dessa stod i konflikt med censorstjänstens fortbestånd. Efter den långa tiden av hattstyre tycktes de som stod bakom Schönbergs memorial inte ens kunna föreställa sig en situation där olika, sinsemellan motstridiga uppfattningar som fram-förts i riksdagen skulle tvingas att tävla om bifall av en allmän opinion.

Sådant avfärdades som meningslösa dispyter och kunde allra minst anses vara till någon ”nytta”.

Och om trots allt en sådan situation av öppenhet skulle bli aktuell, vad skulle den politiska censuren då ha för uppgift? Chydenius svar på frågan var entydigt: ingen alls. Hela censorstjänsten skulle avskaffas, precis som man hade gjort i England.

Varken tryckfriheten eller offentlighetsprincipen var Chydenius uppfinningar, men att reformerna faktiskt genomfördes var till stor del en följd av hans verksamhet i riksdagen. Särskilt viktig var hans insats i fråga om att ge idéerna deras slutliga, radikala utformning. Givetvis kunde resultatet inte bero på en enda person – särskilt inte på en tidigare fullständigt okänd kaplan, trots att denne visat sig vara en produktiv politisk författare. Processen handlade sist och slutligen om mycket mer än bara välgrundade försäkringar och deras positiva mottagande. Det positiva slutresultatet var också en följd av att kanslikollegium redan länge hade haft svårigheter med att upprätthålla censuren, liksom av en förändring i de politiska konjunkturerna, mössornas valseger, nya tänkesätt och nya konstellationer i mösspartiets led. Också lyckliga sammanträffanden hade sin andel i det för Chydenius gynnsamma resultatet. Alltnog kom Chydenius med ett enda slag riktat mot censuren att öppna den knut som bestod av arvet från föregående riksdagar.

I Chydenius första inlaga till tryckfriheten, det memorial som skrevs av Chydenius men framfördes av en annan finne, Anders Kraftman, behandlades offentlighetsprincipen inte alls. Här koncentrerade sig Chydenius på det som tycktes vara den senaste riksdagens svagaste punkt, nämligen avskaffandet av censuren.

Tryckfriheten som Chydenius såg den

Enligt Chydenius skulle folket ges möjlighet att övervaka riksdagen och sina invalda representanter. I en fri stat behövdes därför en bred kunskapsbas. För att folkets majoritet skulle vara i stånd att avgöra frågor som angick det, måste medborgarna vara upplysta. Det var inte fråga om endast ständermötenas frihet, utan om något djupare: medborgarnas frihet och upplysningen som en förutsättning för den. För att komma därhän, behövdes offentlighet, inte censorns godtycke.

I riksdagens Stora deputation tillsattes den 26 augusti 1765 ett sär-

skilt utskott för att göra en utredning av tryckfrihetsfrågan. Chydenius utnämndes till medlem av utskottet som utgående från tidigare memorial fördjupade sig i frågans historia. Senast vid det här laget blev det klart för Chydenius vad offentlighetsprincipen i hela sin bredd innebar. Den överensstämde fullständigt med det tänkessätt han redan omfattat. Den 9 december 1765, sedan tillbörliga begränsningar till tryckfriheten behandlats, tog utskottet ställning till handlingarnas offentlighet. Pentti Virrankoski sammanfattar:

”Alla beslut, förslag och tjänstebrev vid kollegierna och hovrätterna, för att inte tala om de lägre ämbetsverken, skulle fritt få publiceras och medborgarna skulle, om de så önskade, få tillträde till arkiven för att kopiera dem. Detsamma gällde protokollen vid alla ämbetsverk, ja, även från riksrådets sammanträden, vidare också domstolshandlingar, även om man här ville bibehålla ett visst integritetsskydd för privatpersoner. Dessutom ville man rentav stadga, att myndigheternas företrädare under hot om avsked skulle vara förpliktigade att vid begäran tillhandahålla dokumenten för publikation.”

”Det skulle också vara tillåtet att framlägga förslag och anmärkningar om alla lagar och förordningar, må de redan ha vunnit laga kraft eller enbart vara under planering. Även om utrikespolitiken skulle man få skriva och fördra den med utländska makter skulle vara offentliga, såvida de inte speciellt hemligförklarats. Såväl den allmänna politiska historien som den inhemska, skulle fritt få offentliggöras och kommenteras.”

Det blev utan vidare klart att offentligheten skulle komma i första hand och sekretess gälla endast i sekundära undantagsfall. Det är just det som offentlighetsprincipen handlar om. Inte ens riksrådet, alltså landets regering, ville man lämna utanför den allmänna offentligheten. Visserligen hade många av de aktuella kraven ställts – och fallts – redan vid föregående riksdag, men nu hade linjen skärpts ytterligare. Att den som hemlighöll information riskerade att bli avskedad var något sensationellt, och sensationellt var det också att göra intrång i det töcken av smussel och hemlighetsmakeri som i alla tider hade omgett diplomatins värld.

I de sammankomster som ännu följde under december månad var Chydenius utskottets sekreterare. Man kom fram till följande förslag – för att fortfarande citera Virrankoski: ”...memorial till riksdagen skulle kunna publiceras med tillstånd av ifrågavarande stånd och på memorialförfatartens ansvar. Utskottet ville dessutom offentliggöra deputationernas betänkanden och protokoll samt även ständernas plenarprotokoll.”

Det fanns inget annat sätt att kontrollera att riksdagsmännen arbetade för rikets och sina väljares väl, ”emedan intet ansvar annars kan supponeras på dem som utgöra högsta magten” (Chydenius). Englands exempel visade vidare, att offentligheten också behövdes för att skola nya riksdagsmän.

Det sistnämnda citatet visar att Chydenius lärt sig en läxa: det lönade sig inte att gå till direkt anfall mot förbudet av principalatlärnan. Trots det kunde man hålla fast vid att offentligheten var ett sätt att vaka över riksdagsmännens arbete.

Förslagen ingick i tryckfrihetsutskottets mellanrapport som behandlades först sent på vårsidan, den 7 april 1766. Det var naturligtvis många som oroade sig för att de skulle leda till att riksdagsmännen underkastades sina väljares kontroll på ett sätt som stred mot grundlagen. Chydenius lyckades dock skickligt försvara mellanrapporten och den godkändes som ett provisoriskt ställningstagande med få reservationer.

Den kamp Chydenius förde mot den politiska censuren, och som ledde till dess avskaffande, var komplicerad. Framgången hängde på ett hår. Ett betänkande avfattat av Chydenius och daterat den 21 april 1766 godkändes till slut av tryckfrihetsutskottet. Censor von Oelreich, som hördes i egenskap av sakkunnig, talade visserligen för att censuren skulle kvarstå i förnyad form i överensstämmelse med det som redan föreslagits i Cederströms memorial. Förslaget fick ingen större genklang. Chydenius själv tvingades lämna riksdagen på grund av sina uttalanden i en annan fråga – den penningpolitiska – men i censurfrågan kom det betänkande som i huvudsak formats av honom att presenteras för Stora deputationen och resultera i tryckfrihetsförordningen från den 2 december 1766.

Offentlighetsprincipen bör ses som ett ofullbordat arv från föregående riksdagar, vilka inte hade förmått lösa de konflikter och motstridiga tolkningar begreppet gav upphov till. Det var först nu man lyckades närmare sig problemet ur ett nytt perspektiv. Offentlighetsprincipen kunde vara effektiv bara ifall den förknippades med ett avskaffande av den politiska förhandscensuren. Så skedde 1765–1766. Anders Chydenius stora gärning består i att han förstod att kombinera dessa två åtgärder.

Först i slutskedet gavs tryckfrihetsförordningen grundlagens orubbliga status, eller som det slutligen hette: ”all then fullkomliga trygghet som en oryggelig Grundlag medfører”. I det handskrivna utkastet har orden ”all den” och ”som oryggelig grundlag medfører” tillagts i marginalen i efterhand.

Denna värdestegring kom några år senare att få ödesdigra följer, då Gustaf III efter sitt maktövertagande 1772 avskaffade de gamla grundlagen. Trots senare, försiktigare versioner – som med tiden åter blev allt strängare – kom 1766 års lag för alltid att inristas i nordiskt rättsmedvetande och offentlighetspraxis. Sin hedersstatus som grundlag återfick den senare.

Chydenius gåtfulla ateljékritiker

Då Anders Chydenius i sin självbiografi talar om sina tacksamhetsskulder nämner han bara två namn. Ingetdera tillhör någon av upphovsmännen till ovannämnda tryckfrihetsmemorial. Istället är det fråga om redan ålderstigna mössor: den rasande samhällsskribenten Anders Nordencrantz och den verkligt erfärne representanten för mösspartiet Johan Arckenholtz, som hade börjat sin bana redan i det av Arvid Horn ledda kanslikollegiet.

Nordencrantz skrifter påverkade säkert Chydenius, och denna påverkan har varit föremål för omfattande forskning. I sina memoarer skriver Chydenius: "Ingenting war jag mindre bewandrad uti än Politiken, då jag blef Präst, men de wed 1756 års Riksdag utkommande Riksdagstidningar öpnade mig först ögonen, at täンka något om Swänska Regerings sättet, och våra Politiska förfatningar, och då H:r Commerce Rådet Nordencrantz 1761 wed Riksdagen framgaf sitt omständeliga Memorial til Riksens Ständer och det straxt kom i min hand jemte andra hans skrifter, om Wexel Coursen, retades jag at gå längre i sådanna ämnen.". Här handlade det dels om ett gryende intresse för politiken – och särskilt, med Nordencrantz förmedling, för ekonomisk politik – men också om mera allmänna reflexioner.

Att Nordencrantz memorial så pass snabbt nådde Chydenius tyder på att han där uppe i Nedervetil inte var helt ensam om sitt tänkesätt. Någon likasinnad hade säkert levererat skriften åt honom. Spåren leder till släkten Mathesius, som var berömd för sitt engagemang i mösspartiet. Även Virrankoski anser det sannolikt att familjen Mathesius haft inflytande på Chydenius.

Trots allt sitt frihetsprat och sekretessmotstånd krävde Nordencrantz emellertid aldrig ett direkt avskaffande av censuren. I samband med tryckfrihetsfrågan nämner Chydenius honom bara i förbigående: "Nordencrantzes skrifter hade redan så öpnat mig ögonen, at jag ansåg den för ögnastenen i et fritt Rike." I samma veva belyser Chydenius tiden för den nya riksdagen som inletts år 1765. Saken var nu "...aldeles i smaken för

det partie, som legat så länge under, och nu för första gången satt i styret, som önskade att få öpna de hemlighets gömmor som blifvit tilskapade af det förra partiet under hwilkets Herrawälde dessa så länge blifwit tryckta”.

Han fortsätter: ”jag upsatte därföre et Memorial däröm, det jag comunicerade med afl:e H:r Biskop Serenius, som ledde mig i bekantskap med afl:e H:r Håff Rådet Arckenholtz, då nyligen inkommen til Stockholm, med anmodan, at härom conferera med honom. Efter flera discurser och öfverläggningar skref jag mitt Memorial å nyo...”

Enligt egen utsago förde Chydenius alltså samtal om sitt försvunna tryckfrihetsmemorial – som kanske hade kommit bort redan under pågående riksdag – med just Johan Arckenholtz. Diskussionerna resulterade i en ny skrift som blev känd som den av Georg Schauman utgivna, ännu icke slutgiltiga versionen.

Den gamle räven Jakob Serenius, en garvad mössa som hade upplevt den svenska politikens olika skeden ur den innersta kretsens perspektiv, blev en besvikelse för Chydenius. Serenius läste visserligen memorialet och gjorde några strykningar i den, men ”inrykte i slutet af frihetsprojec-tet, at man ej finge skrifwa något i det som rörde staten, hvaröfwer jag i mitt sinne högeligen förtörnades, emedan i dessa få ord redan war alt medgifwit, hwad twångets och hemlighetens wänner kunde begära, och afsade mig all befattning därmed. Han beklagade att saken var ganska öm, och fant motstånd, med bad mig då sielf skrifwa i egit namn, som jag tyckte, det jag och gjorde...”

Serenius hade inte mod att bli ett språkrör för de tankar som Chydenius förde fram i memorialets modifierade version. Det hade dock lektor Kraftman, i vars namn det till slut presenterades. Serenius hade alldelvis rätt i att det var förbjudet att skriva om statens beskaffenhet, och han tyckte att grundlagen skulle följas. Så pass uppskrämmd tycks Chydenius bli av det Serenius hade att invända, att han inte litade till sin egen anspråkslösa prestige utan gömde sig bakom en annan, solidare riksdagsledamot – ett faktum han senare glömde att omnämna i sin självbiografi.

Memorialets slutgiltiga version, den som sedan framfördes, har man givetvis bevarat. Den har förkortats något i jämförelse med den mellersta versionen. En förklaring kunde vara hänvisningen till Serenius ingrepp. Den slutgiltiga versionen saknar till exempel, för att citera Virrankoski: ”några giftiga kommentarer om ständernas allmakt och godtyckliga till-vägagångssätt samt om de medborgerliga rättigheter, som nedtrampats av magnaterna”.

Chydenius hade enligt egen utsago bara en viktig samtalspartner i tryckfrihetsfrågan, om man bortser från Serenius. På den här punkten är memoarerna dock fåordiga och avslöjar ingenting om innehållet i diskussionerna med Arckenholtz, utan näjer sig med att konstatera att de fick Chydenius att skriva om sitt memorial.

Ur Arckenholtz brevväxling har jag kunnat utläsa, att han under våren 1765 vistades i Stockholm från mitten av februari till slutet av maj. Diskussionerna med Chydenius måste alltså ha ägt rum under denna period. Det fanns gott om tillfällen till samtal. Med säkerhet kan man också säga, att Arckenholtz intresserade sig för riksdagen och statens angelägenheter överhuvudtaget. Virrankoski har antagit att Arckenholtz, likt Serenius, hade en dämpande inverkan på Chydenius. Samtidigt är det skäl att märka att Chydenius i sina memoarer inte förknippar Arckenholtz med någonting likt den djupa motsättning han anser råda mellan sig själv och Serenius.

Snarare än att fungera som censor framförde Arckenholtz antagligen både principiella förslag och synpunkter som hänförde sig till hans egna erfarenheter under hattväldet, då hans person hade råkat i onåd hos makthavarna. Tar man sig en närmare titt på hans personhistoria, finner man inget stöd för Virrankoskis antagande, även om något direkt bevis på motsatsen inte heller går att finna. Arckenholtz kände sin världssdel och hade i sitt manuskript om de europeiska staternas företräden redan år 1732, efter sin resa till England, kommit fram till att sekretessen var en kvarleva från envälrets tid. Ingenting tyder på att den principfaste och tjurskallige Arckenholtz heller i denna fråga hade ändrat åsikt.

Under beredningen av tryckfrihetsförordningen vädjade man ständigt till England som förebild. Den var nog idealiserad, om också befogad ifall man jämför de dåtida levnadsvillkoren i olika länder. Motsvarande referenser till England förekom för övrigt överallt i Europa. Också Voltaire hade blivit upplysningsfilosof efter en resa till England. Arckenholtz var bara en röst i en stor kör, en kör där förresten också Serenius fanns med på ett hörn. Men om Arckenholtz på något sätt påverkade Chydenius, så var det säkerligen just i detta hänseende.

Särskilt tydligt målas England upp som ett ideal i introduktionen till tryckfrihetsutskottets mellanrapport: "Den väsendtliga nyttan af en sådan frihet hafva alla stater nogsamt erfarit, och England, hvars tryckfrihet kostat blod att behålla,räknar den samma såsom en ibland de starkaste förmurar för sin konstitution."

Förutom att Arckenholtz kände till de europeiska ländernas förhållanden, kunde han antagligen också bistå med råd om var man kunde finna viktiga dokument. Han hade ju tidigare förestått kanslikollegiets handlingar och sedan tillbringat större delen av sitt senare liv med att söka, samla ihop, ordna och publicera sådana dokument. Då det i Sverige inte gick att publicera utrikespolitiska handlingar med anknytning till hemlandet, vände Arckenholtz till Holland – de förbjudna böckernas förlovade land under upplysningstiden – för att där anonymt utge sitt arbete. Naturligtvis hade Arckenholtz gärna sett sitt redigeringsarbete komma ut i Sverige, eftersom boken dokumenterade en anti-fransk hållning med sikte på svensk utrikespolitik, men det hade varit olagligt.

Arckenholtz var också bitter över att ha blivit ett offer för det första angreppet från motståndarna till Arvid Horn och hans jämkande utrikespolitik. Arckenholtz förlorade sin tjänst i kanslikollegium och hamnade slutligen i Kassel som politisk landsflykting. Där tjänstgjorde han visserligen som bibliotekarie hos lantgreve Adolf Fredrik, som samtidigt var kung i Sverige.

Han sökte upprättelse för sitt öde, och när det evinnerliga hattväldet äntligen bröt samman ingav det honom nytt hopp. Så djupt och ständigt tyngd var han av sin ”olycka”, som det hette, att det är otänkbart att han inte utgöt sig om den även för Chydenius i den nya situation som våren 1765 förde med sig. Allt tal om ständernas godtycke och medborgarnas nedtrampade rättigheter var helt förenligt med hans egna erfarenheter.

Jag ställer mig trots allt tveksam till att utnämna den självupptagne Arckenholtz, som reagerade så häftigt på den kritik han utsattes för, till källa för den allra viktigaste poängen i Chydenius tidigaste bevarade memorial, nämligen visionen om pennornas fria konkurrens som ett sätt att nå sanningen. Det var den här accentueringen som allra tydligast skilde Chydenius från den tidigare förhärskande uppfattningen, som satte likhetstecken mellan offentlighet och riksddspropaganda.

I många senare kommentarer råkade denna Chydenius bärande tanke i skymundan då man istället ägnade sig åt att diskutera vem som bar ansvaret för brott mot tryckfrihetslagen, bokens förläggare eller dess författare? Under loppet av frågans behandling ändrade sig Chydenius från att ha framhävt den förstnämndes roll till att föra över ansvaret till den senare, och redan från första början beaktade han båda möjligheterna.

Tryckfrihetens huvudsakliga målsättning handlade emellertid om något annat. Enligt Chydenius förde friheten med sig en ”pennornas

tävlan”, som skulle uppmuntras. Verkningarna av en sådan konkurrens var högst värdefulla: ”Och ingen fästning kan prisas högre än den som uthärdat de svåraste belägringar. År målet tvetydigt, så måste sanningen utletas genom skrift växlingar. [...] Lögnskrifter skämma ut sin upphofsman men gagna nation i det att sanningen grundas och får fästa bättre rötter.”

Chydenius lyfte fram sanningssökandet ”genom skrift växlingar” till ett program. De starkaste argumenten var de som hade klarat sig igenom den strängaste kritiken.

Det var en anmärkningsvärd upptäckt, som enligt många fortfarande håller streck inom vetenskapen. När det gäller politik är vi idag medvetna om att den inte kan reduceras till blott vetande, utan förutsätter dessutom olika värderingar och målsättningar.

Alltnog kan man hålla med dem som försvarar friheten till kunskap: informationen är lika viktig för demokratin som syret för andningen. Utan informationsfrihet kan en genuin demokratisk politik inte existera. Detta faktum är fortfarande lika aktuellt som förrut.

Den ständiga balansgången mellan öppenhet och sekretess

I praktiken skulle 1766 års tryckfrihetslag inte innehära någon plötslig förändring. Skribenterna fortsatte att vara försiktiga, eftersom ansvaret nu låg hos dem. En hel del skuggboxning särskilt under pseudonym började förekomma, samtidigt som de akademiska skribenterna med sitt mera principiella förhållningssätt inte riktigt hann med i svängarna.

Boktryckarna däremot drog nytta av situationen. Tidningar och politiska pamfletter blomstrade. Det uppstod tidningar med politiskt innehåll. Sveriges första dagligen utkommande nyhetstidningar började ges ut. Chydenius lag banade väg för en ny sorts politisk publicitet.

Själva lagen blev med tiden starkt kringskuren, delvis tydligen först sedan Chydenius hade utestängts från riksdagen till följd av sina penningpolitiska uttalanden. De tre första paragraferna föreskrev vad som inte fick kritiseras, nämligen kyrkans lära, grundlagen och kungen, riksrådet och ständerna. I praktiken kunde man lätt råka ut för rättegång till exempel på grund av följande förbud: ”Så vare ock ingen tillåtet att i allmänna skrifter sig betjäna av smädeliga utlåtelser om krönta huvuden eller deras närmaste blodsförvanter och samtida regerande makter.” Något sådant hade Chydenius aldrig planerat och motsvarande reservationer står inte att finna i hans tidiga lagutkast. Men för att bli godkänd måste lagen

förstås vara en kompromiss.

Snart skulle man också lindra lagens verkningar. Några månader sedan lagen hade trätt i kraft utfärdades med hot om rättsliga åtgärder en kunglig ”Kungörelse och varning till förecommende av sanningslösa ryktens utspridande”. Så snart som i mars 1767 förbjöd riksrådet alltför frispråkiga skrivelser angående regeringen.

Att också muntliga uttalanden utsattes för begränsningar avslöjade en svag punkt i lagen. Man hade fått uppmärksamhet uteslutande vid handskriven eller tryckt text. Denna svaghet upprepades inte i Förenta Staternas grundlag, där det talade och tryckta ordet går hand i hand: ”the freedom of speech, or of the press”. Däremot blev den svenska specialiteten, handlingarnas offentlighet, förbisedd i USA.

Ett parallellt fenomen till den svenska erfarenheten – en radikalt genomförd informationsfrihet som sedan snabbt utsätts för nya begränsningar – finner vi nästan två och ett halvt århundrade senare, på 1990-talet. Då skedde det genom tiderna största språnget i offentlighetens utveckling.

Det går att dra paralleller till och med på detaljplanet. I Sverige opponerade man sig mot en publicering av riksdagsprotokollen med motiveringen att riksdagsmännen kunde tala friare om protokollen hölls hemliga. I Europeiska unionen utnyttjade offentlighetens motståndare samma argument: tjänstemännen behövde ”utrymme för sina tankar” i lä för offentligheten.

Hur som helst har informationsfriheten nu brett ut sig över hela världen. I vår tid berör den såväl det vardagliga livet som mera komplicerade sammanhang.

År 1998 vägrade en thailändsk mor tro att hennes intelligenta dotter inte hade klarat inträdesprovet till universitetet. Hon bad att själv få se provresultaten. Då hon fick ett nekande svar nöjde hon sig inte med det, utan förde sin sak vidare till landets högsta domstol med hänvisning till informationsfriheten. Till slut lät man henne ta del av resultaten, som visade att ett annat barn blivit antaget med precis samma poängantal. Det visade sig att det andra barnet kom från en mycket respekterad familj. Modern väjdade till landets grundlag, som förbjuder diskriminering. Universitetet tvingades anta dottern och i hela Thailands statliga undervisningssystem förbjöds nu prioritering på basis av penninggåvor eller släktband. Incidenten uppmärksammades i hela landet och ökade thailändarnas medvetenhet om sin rätt till kunskap om offentliga handlingar.

År 2003 förstördes rymdkapseln Columbia då den återvände till atmosfären och alla dess astronauter omkom. Rykten om rymdkapslarnas bristande säkerhet spred sig snabbt. Myndigheterna vid NASA reagerade som man gjorde i forna socialistiska länder: istället för att reda ut orsakerna till säkerhetsproblemen försökte de ta reda på vem som hade spritt de tråkiga ryktena som skadade projektets anseende och äventyrade framtida experiment. Men pressen gav inte upp, utan lyckades med stöd av Förenta Staternas FOIA föra fram ett stort antal dokument i offentligheten. Hela Columbia-programmet fick läggas på is.

I Japan lyckades man genast efter att offentlighetsprincipen trätt i kraft år 2001 avslöja osakliga penningtransaktioner till förmån för anställda vid olika institutioner och dokumentförfalskningshärvor som hade pågått i tiotals år.

I Kina var avsaknaden av en offentlighetsprincip en avgörande orsak till att SARS-epidemin nådde det allmänna medvetandet så sent och kampanjen mot sjukdomen kom i gång så trögt. De ekonomiska följderna för Kina och hela Asien liksom för många flygbolag lät inte vänta på sig. Shanghai har varit först med att efter epidemin börja arbeta sig fram mot någon form av offentlighet för statliga handlingar.

Listan på exempel från offertävlingar, byggnadsindustri, hälsovård osv. kunde göras hur lång som helst. Inte heller affärslivet på den privata sektorn är oberoende av offentlighetsprincipen. Det privata har sina beröringspunkter med det offentliga. För båda är det av största vikt att bekämpa korruptionen, och i det sammanhanget är offentlighetsprincipen det effektivaste vapnet. Det är just tack vare den som de nordiska länderna toppar listan som världens minst korrupta samhällen. I Transparency Internationals jämförelse har Finland stått på första plats upprepade gånger. Också Nya Zeeland har hållit sig i täten.

Internationellt sett är offentlighetsprincipen en konkurrensförmånen. Den garanterar den trygghet som företagen är ute efter både när det gäller information och allmän pålitlighet.

Upphovsmännen till 1766 års tryckfrihetsförordning hade England som förebild. Ändå var den långtgående offentlighetsprincipen inte någonting de kopierade utifrån, utan någonting helt nytt. Modellen för att avskaffa censorsämbetet tog man visserligen från England, men lagen om informationsfrihet har i England blivit godkänd först under vår tid och är i kraft fr.o.m. början av år 2005.

Då information om viktiga dokument inte varit tillgänglig trots att

ett reellt behov funnits, har det uppstått en särskild yrkesgrupp: informatörerna. De hör i och för sig till modern offentlighet, men tyvärr verkar det som om vissa bland dem såg som sin främsta uppgift att sätta fart på media. Denna speciella typ av informatörer har försetts med öknamnet "spinndoktorer". Varje gång de åker fast för att sprida halvsanningar eller för att föra allmänheten bakom ljuset ökar det vikten av sådan information som strävar till att avslöja sakernas verkliga tillstånd. Mycket trasel kunde undvikas om man helt enkelt ersatte informatörerna med en utvidgad offentlighetsprincip. I skrivande stund går brittiska journalister äntligen på kurs för att lära sig utnyttja landets FOIA.

Ett extremt prov på dessa informatörers verksamhet under krigstida undantagsförhållanden gavs av Iraks informationsminister, då han under sin sista presskonferens i tv-rutorna världen över försäkrade att irakierna var i full färd med att kasta ut de amerikanska soldaterna från Bagdad – samtidigt som USA:s pansarvagnar redan rullade fram bakom hans rygg. Tyvärr visade det sig att krigskoalitionens bedömningar om Iraks massförstörelsevapen och Al-Qaida-kontakter och om nigerianska leveranser av kärnvapenmaterial inte var ett dugg mera korrekta. En information som hemlighåller sin källa är en föga pålitlig vägledare, och då har vi att göra med mer än bara en akademisk fråga. Man kan väl säga att den av historiker omhuldade källkritiken knappast visat sig vara underrättelseorganisationernas starkaste sida.

På Internet finns det naturligtvis gott om material som behandlar informationsfriheten – allt från globala översikter till konkreta råd. Den världsberömde storinvesteraren och filantropen George Soros har anammat det öppna samhällets ideal ur Karl Poppers filosofi. Det är också han som finansierar den amerikanska webbplatsen *freedominfo.org* som tar upp den aktuella FOIA-utvecklingen i olika länder. En annan källa till den typen av information på Internet är David Banisars ständigt uppdaterade bok *Freedom of Information and Access to Government Records Around the World*. Kritiska nyheter kan man också hitta på brittiska *Statewatch*.

Medborgarrättsorganisationen Article 19 i London, som har fått sitt namn från deklarationen om de mänskliga rättigheterna, har utgivit en modell för kommande offentlighetslagar: *The Public's Right to Know* (1999). Toby Mendel, som är medlem i organisationen, har använt modellen som utgångspunkt för en bedömning av världsläget i den av Unesco likaså på Internet utgivna *Freedom of Information: A Comparative Legal Survey* (2003). I den behandlas förutom enstaka länder också Internationella utvecklingsfonden och Världsbankens offentlighetspolitik.

De modellprinciper som Mendel utvecklar avspeglar det aktuella läget i kampen för informationsfrihet. Ingen förnekar att det inom stater eller internationella organisationer finns sådant som behöver hemlighållas, men enligt modellprinciperna bör offentligheten sträcka sig så långt som möjligt och summariskt definierade sekretessbelagda områden undvikas. Offentliga organ skall vara skyldiga att publicera för dem viktig information och aktivt befrämja en öppen förvaltning. Undantag skall definieras tydligt och stramt och underkastas en jämförelse mellan den eventuella skada och den allmänna nytta som ett offentliggörande av informationen skulle medföra. Förfrågningar skall behandlas snabbt och rättvist och avslag på förfrågningar utsättas för opartisk granskning. Informationen skall inte belastas med överdimensionerade kostnader. Offentliga instansers möten bör vara öppna för alla. Lagar som står i strid med offentlighetsprincipen bör avskaffas. Individer som vittnar om miss bruk eller läcker viktig information av allmänt intresse skall beskyddas.

Offentlighetsprincipen förutsätter att informationens offentlighet går i första hand medan undantagen är sekundära. Svårigheten ligger i hur man skall definiera undantagen. Skall man göra upp en förteckning över dem? I så fall skulle stora områden hamna utanför offentlighetsprincipens verkningsfält. Det vore summariskt och alltså i konflikt med principen om största möjliga informationsfrihet.

Mendel föreslår ett tredelat test som en förutsättning för sekretessbeslut. För det första skall den information man vill hemlighålla vara förknippad med en legitim målsättning. För det andra skall målsättningen kunna antas ta väsentlig skada av ett offentliggörande, och för det tredje skall skadan vara större än den allmänna nytta som offentliggörandet av informationen skulle medföra. Med sådana kriterier skulle också Europeiska rådets förteckning över inskränkningar i handlingars offentlighet behöva granskas på nytt och varje enskilt fall behandlas skilt för sig.

Vad behöver hemlighållas inom säkerhetspolitiken?

Det finns ett summariskt definierat område som kan anses utgöra ett speciellfall överallt i världen: den nationella säkerheten. Många östeuropeiska länder godkände i början av 1990-talet lagar om informationsfrihet – för att sedan, i slutet av samma decennium, i stor hast stadfästa nya lagar om statshemligheter. Det hette att sådana lagar var ett villkor för medlemskap i Nato.

På Internet har ämnet behandlats förtjänstfullt i ett samlingsverk redigerat av professor Alasdair Roberts: National Security and Open

Governmnet: Striking the Right Balance (2003) Dessutom finns Roberts' talrika artiklar tillgängliga på adressen www.aroberts.us. Under så gott som hela Natos existens har sekretesspolitiken ingått i ett dokument som går under namnet C-M(55)15(Final). Det har aldrig offentliggjorts, men på basis av olika källor har man kunnat sluta sig till dess historia och innehåll.

Doktrinens utveckling går hand i hand med USA:s historia, där ofrentlighet och hemlighet i alla tider har konkurrerat. Redan Förenta Staternas födelse var sammankopplad med otaliga hemliga förfaranden, eftersom självständighetssträvandena ju innebar landsförräderi mot Storbritannien. Väldigt länge framstod USA som en mycket öppen stat. Thomas S. Blanton hävdar, tvärtemot en allmänt utbredd uppfattning, att inte ens första världskriget förde med sig någon ändring på den punkten.

Det var inte för intet som den österrikiske filosofen Karl Popper döpte sin bok, tänkt som ett försvar av väststaterna under andra världskriget, till *Det öppna samhället och dess fiender*. Den skrevs i landsflykt på Nya Zeeland och fick under kalla kriget tjänstgöra som väststaternas riktmärke – senare har man visserligen fått lov att korrigera de fiendebilder han målade upp. Västländerna var naturligtvis öppna samhällen i jämförelse med Sovjetunionen och dess maktfärs. Men Popper kunde inte ana vilka följer den senare utvecklingen i väst och särskilt det kalla kriget skulle ha för den öppenhet han så stolt lovsjöng.

År 1946 föreslog Förenta Staterna att ett särskilt utskott skulle underställas FN:s kommission för mänskliga rättigheter för att behandla frågan om informationsfrihet. Så skedde, och utskottet blev klart med sitt arbete år 1953. Det var början på otaliga internationella organisationers numera vedertagna vana att se på informationsfriheten som en självklar del av de mänskliga rättigheterna. I FN godkändes förslaget om informationsfrihet dock inte. Tiderna hade ändrats, och den hoppfullhet som rådde strax efter krigsslutet hade förbytts i ett starkt motsatsförhållande mellan de stora maktblocken. Det kalla kriget var inte bara en fras. Det stoppade utvecklingen mot en större öppenhet och gav den en ordentlig knuff bakåt.

I USA, som innehaft en nyckelposition, förändrades enligt Thomas S. Blanton sättet att behandla hemlig information under andra världskriget, då man inom det s.k. Manhattanprojektet började arbeta på att utveckla ett kärnvapen. Tyskarna hade all den teoretiska kunskap och målmedvetenhet som behövdes och konkurrensen gällde det praktiska utförandet. I våra dagar oroar man sig med all rätt över utvecklingsländernas kärnvapenrustning. Men samtidigt har man glömt att Manhattanprojektet spred

ett skadligt sekretessnedfall i den värld som brukar kalla sig fri – ett nedfall som inte ens de mest genomgripande omvälvningar lyckats skingra.

Enorma områden av den vetenskapliga forskningen har sedan Manhattanprojektets dagar förblivit hemliga, samtidigt som man högtidligt bedyrar att vetenskapen kännetecknas av offentlighet. Projektets betydelse låg inte enbart i att ett nytt vapen utvecklades och vetenskaplig information hemlighölls. Det innebar också att fysiker – ja, fysiker, inte generaler, som man kunde tro – till skydd för sitt projekt skapade ett hemlighetsmaskineri som utsträckte sina tentakler till samhällets olika sektorer och saknade motstycke i fråga om stränghet. Det var det här maskineriet som fick tjänstgöra som modell för Natos sekretesspolitik under det kalla krigets hetaste år på 1950-talet.

I början försökte Norge och Danmark lindra Natos sekretessklassificering, men det misslyckades. Av olika källor har man kunnat dra slutsatsen att det rigida och omfattande maskineri som skapades för kalla krigets behov fortfarande fungerar. Det upplöstes inte efter Sovjetunionens fall. Tvärtom inneslöt det nu även sådana länder i sin krets som tidigare hade hört till Sovjetunionens maktsfär eller rentav utgjort en del av Sovjetunionen. Friheten gjorde framsteg inom ekonomi och samhälle, men på säkerhetens område ersatte man bara ett hemlighetsmaskineri med ett annat.

Inte heller Europeiska unionen är oberoende av detta maskineri. Det är förmodligen just av den orsaken som unionens offentlighetsprincip är hemlig. Inte ens universitetsforskare har tillgång till den. Helsingin Sanomat publicerade den 13 februari 2003 en liten notis, enligt vilken EU:s justitieombudsman Jacob Söderman förundrade sig över att ministerrådet hade vägrat överläta ett offentlighetsdokument åt en studerande som anhållit om att få det till påseende.

Strax innan Euro-FOIA för unionens centrala organ var uppe för behandling, gjorde Europarådet under ledning av sin – och Natos före detta – generalsekreterare Javier Solana ett ensidigt beslut om att hemligförlära alla sådana dokument som ”klassats som topphemliga, hemliga eller konfidentiella inom utrikespolitikens eller den militära och icke-militära krishanteringens sfär”. Beslutet togs i augusti 2000 mitt under pågående semesterperiod utan att man hade hört varken Europaparlamentet, medlemsländernas parlament eller deras medborgarorganisationer. Förfarandet döptes av pressen till ”Solanas militärkupp” och gav upphov till Tony Bunyans, Deirdre Curtins och Aidan Whites läsvärda debattinlägg på Internet Essays for an Open Europe (2000). Sedermera har sekretessens

spindelnät brett ut sig ytterligare.

De Nato-länder som inte är medlemmar i EU utgör inget undantag. De är på många sätt bundna till Natos hemlighetsmaskineri, såsom Alasdair Roberts i sina undersökningar visar. För dem alla gäller t.ex. det krav på villkorslös hörsamhet som ställs på personer som behandlar sekretessbelagd information, liksom den princip som förbjuder omklassificering av sådan information som en gång klassificerats som hemlig, ifall den som står bakom informationen inte gett sitt medgivande.

Informationsfriheten i en värld stadd i förändring

Det är väl knappast någon som tycker att man borde offentliggöra de tekniska detaljerna i ett lands vapensystem. Men på en del andra punkter har villkoren för försvarssekretessen förändrats. Så länge Sovjetunionen och väststaterna befann sig i motsatta läger hemlighölls försvarsbudgetens storlek av förståeliga skäl. Nu, under en tid av krig mot internationella terroristnätverk, är det svårt att se varför budgeten fortfarande behöver hållas hemlig. Istället kunde det vara befogat att sekretessbelägga t.ex. uppgifter om ett lands infrastruktur eller sådan information som avslöjar förvaringsplatserna för farliga kemikalier.

Är en icke flexibel, vertikal kommandostruktur överhuvudtaget ändamålsenlig när man för en kamp mot horisontala nätverk?

Lärde man sig något av Vietnamkriget? Världens mäktigaste krigsmaskineri förlorade inte för att Nordvietnam med sitt stela politiska och ekonomiska system skulle ha varit överläget, utan för att amerikanerna underskattade vietnamesernas nationella medvetenhet.

Man kan också fråga sig om det var motståndarens krigs-, hemlighets- och underrättelsemaskineri som till slut besegrade Sovjetunionens ytterst vertikala system, eller om det sovjetiska systemet tvärtom mötte sin överman just i den öppenhet som kännetecknade samhällslivet i länderna på västsidan.

Vilka hemligheter kan vi avstå ifrån? Finns det uppgifter som tidigare ansetts harmlösa, men som nu borde hemligstämblas? Frågan är om det bästa sättet att få svar på sådana frågor är att helt utestänga försvarssektorn från offentlig debatt och överläta problemen åt invigda experter. Garanteras tryggheten på bästa möjliga sätt av att det i okända högvarter, helt oberoende av den offentliga debatten, fattas beslut om vilka hot medborgarna ska hållas omedvetna om och vilka de ska få ta del av?

Hemligheterna uppdelas i tre kategorier: uppgifter som får användas med vissa begränsningar, hemliga uppgifter och topphemliga uppgifter. Områden som höljs i dunkel tenderar att ge upphov till situationer som inte tål dagsljus, speciellt i så kallade krislägen. Förutom nödvändiga, finns det också onödiga hemligheter – de är onödiga eftersom ingen skulle ta skada av att de avslöjades. Varje gång offentlighetsprincipen blivit godkänd i ett nytt land upptäcker man dessutom hemligheter som varit till direkt skada för samhället genom att de täckt över ineffektivitet, misstag och maktmissbruk. Man frågar sig om säkerhetssektorn verkligen avviker från det övriga samhället i det här avseendet. Är det otänkbart att de två sistnämnda typerna av hemligheter – de som är onödiga och de som är rentav skadliga – också kunde förekomma inom denna sektor?

År 1948 störtade en s.k. flygande fästning i USA. Anhöriga till de omkomna försökte på juridisk väg få reda på vad som hade hänt. En representant för flygvapnet förklarade under edlig förpliktelse att rapporterna inte kunde offentliggöras, eftersom en olycksundersökning skulle avslöja sådana hemligheter om flygplanets elektroniska utrustning som var förbundna med den nationella säkerheten. Detta var motiveringen också då rapporterna hemligförklarades i rätten 1953. Beslutet blev ett prejudikat, som man senare hänvisade till i över sexhundra rättsfall där öppenheten hade förbigåtts i den nationella säkerhetens namn (ofta handlade det då om dataläckage). Ett halvt sekel senare hittade dottern till en av dem som dött i olyckan information om olycksrapporten på Internet. I den fanns inget omnämnde om hemlig elektronisk apparatur. Däremot visade det sig att man inom flygvapnet hade gjort sig skyldig till upprepat slarv, vilket ledde till att planets motorer fattade eld.

Bristande förtroende för det öppna samhället leder till att öppenheten betraktas som en svaghet. Men erfarenheten visar att öppenhet inte behöver betyda underkastelse inför anfall utifrån. Det finns många exempel på motsatsen. Ta t.ex. den amerikanska tulltjänsteman som lade märke till en chaufför som tog sig in i en färja på ovanliga vägar. Tulltjänstemanen hade läst i tidningen om att en man nyligen hade sprängt ett hus i Oklahoma. Hans misstankar väcktes, han undersökte saken och hittade faktiskt en bomb. Katastrofen kunde undvikas. Värre gick det nyligen i Ryssland. En kvinna bytte plan i sista minuten, tryckte en summa motsvarande några tiotals euro i biljettkontrollörens hand, blev insläppt och lyckades spränga passagerarplanet i luften. En jämförelse mellan de två fallen säger oss något om fördelarna med ett öppet samhälle ur ett säkerhetsperspektiv. Välinformerade medborgare utgör en viktig trygghetsfaktor i sig.

Informationsfriheten var i åratals beredning i Förenta Staternas kongress. Den var särskilt eftertraktad av demokraterna, som ville komma åt hemligstämplat material från Dwight D. Eisenhowers regeringsperiod. Men det var först Vietnamkriget och Watergateskandalen som skapade en grogrund för så starka krav på öppenhet att FOIA kunde godkännas också i praktiken. FBI konstaterade i en promemoria att det inte är någon idé att försöka ändra på en så usel lag som FOIA. President Gerald Ford gjorde ett försök att avvärja lagen men fick finna sig i att bli nerröstad av kongressen. Förenta Staternas FOIA blev en faktor att räkna med efter att den blivit kompletterad år 1974. Då förde den med sig avslöjanden om att CIA under sekretessens täckmantel planerade lönnmord och störtade demokratiskt valda regeringar. Men inte heller det räckte för att få tillstånd en helomvändning. Motståndarna till reformen ansåg – och anser fortfarande – att FOIA opåkallat begränsar presidentens maktbefogenheter, och under Ronald Reagan upplevde sekretessivern en ny blomstringstid. Sedan brast fördämningarna.

Sovjetunionens fall, de latinamerikanska militärdiktaturernas och den sydafrikanska apartheidregimens slut samt Förenta Staternas beslutsamma arbete för att förstärka sin informationsfrihet ledde till att 1990-talet gick till historien som en brytningstid, även kallad ”öppenhetens årtionde”. Då igångsattes en våg av offentlighetslagar som spred sig runtom i världen.

Under Bill Clintons presidentperiod deltog USA helhjärtat i denna utveckling. De experter som sedan länge hade hållit ett öga på anhopningarna av hemligstämplat material var övertygade om att sekretessbehovet var starkt överdrivet. I början av nittioåret bedömde de att en hemligförklaring var befogad för högst tio procent av det material som för stora kostnader förvarades utan räckhåll för allmänheten. Kongressen gav det officiella nya befogenheter. Clinton offentliggjorde år 1994 över fyrtio miljoner sidor hemliga dokument från tiden mellan första världskriget och Vietnamkriget. Enligt Information Security Oversight Office blev sammanlagt 800 miljoner sidor tidigare hemligstämplat material från administrationens olika områden tillgängliga för allmänheten under hans tid som president.

Det kan man kalla öppenhet – äntligen. Clinton offentliggjorde fler dokument än alla tidigare presidenter hade gjort sammanlagt.

Brytningen fick ett abrupt slut då Clinton-administrationen förlamades på grund av presidentens skandalomsusade privatliv. George W. Bushs styre var från första början inne på en helt annan linje. Nedgången fick alltså ingalunda sin början i och med den 11 september, också om Bush då

fick en god anledning att utvidga sekretessen till områden som dittills gått fria.

Den globala Chydenius

Under tiden har i alla fall någonting oåterkalleligen hunnit gå framåt på det globala planet. Ingenting kan längre upphäva de lagar om informationsfrihet som redan stiftats eller bromsa dem som är under beredning. Knappast går det heller att omintetgöra det arbete som medborgarorganisationer och forskare lagt ned på att utveckla informationsfriheten.

Trådarna som Chydenius lyckades väva samman har gått igenom ständigt nya perioder av förnyelse och restauration. Det ser ut att handla om en historisk process som i en viss, snäv bemärkelse har en riktning mot allt större öppenhet. Samtidigt saknar denna utveckling, precis som evolutionen överlag, ett klart definierat mål. I utgångsläget är stora områden sekretessbelagda. Småningom öppnar de sig och till slut blir de föremål för demokratiska processer. Ändå är ”en fullständig öppenhet” inte det som eftersträvas, och förresten är något sådant inte ens möjligt. Gränsdragningen pågår i oändlighet.

Öppnenheten kommer också alltid att ha motståndare. Nyheten om att det fullständigt öppna samhället i något hörn av jorden äntligen blivit verklighet måste därför, när den kommer, anses vara förhastad. Öppenhet är en fråga om ständig kamp.

I en global värld befinner vi oss snart alla i samma läge som kaplanen från Nedervetil. Makten finns någon annanstans, och dess centra försvinner bakom höljen av hemlighetsmakeri. Allt fler inser att de behöver den kunskap som redan Chydenius hade i åtanke, liksom den numera metaforsika ”pennornas tävlan” som denna kunskap växer ur.

Vi är skyldiga Anders Chydenius en vetenskaplig utgåva av de viktiga skrifter han och hans samtida efterlämnat. Förstoringsglaset har inte farit över dem tillräckligt noggrant och de har inte blivit föremål för den internationella uppmärksamhet de förtjänar. De innehåller fortfarande stoff för mångsidig forskning, nya hypoteser och fruktbar debatt, samtidigt som de med häpnadsväckande skärpa berättar om fenomen som upprepas i vår egen tid. Chydenius hör hemma i vår värld.

Översättning: Ulrika Enckell

LITTERATUR

De artiklar på Internet som här hänvisas till går lätt att hitta med hjälp av sökning. P. Virrankoskis bok om Chydenius från 1986 hör fortfarande till baslitteraturen (på svenska 1995: Anders Chydenius. Demokratisk politiker i upplysningens tid). Skillnaderna i Berchs och Chydenius ekonomiska tänkande behandlas i S.-E. Liedmans *Den synliga handen* (1986). I. Patoluoto och K. Sarje anlade ett nytt perspektiv på Chydenius i sin artikel som publicerades i boken *Aate ja maailmankuva*, red. S. Knuuttila et.al. (1979). På Chydenius-institutets webbsidor finns ytterligare hänvisningar till litteratur med anknytning till Anders Chydenius. Forsskåls tankar om medborgarfrihet såsom de nedskrevs i det ursprungliga manuskriptet jämte censors ändringar återfinns i boken *Gyllene äpplen* (1992) och de behandlas också i T. Steinbys *Peter Forsskål och Tankar om borgerliga friheten* (1970). Som en allmän presentation av frihetstiden fungerar M. Roberts *Sverige under Frihetstiden* (1995) medan ny forskning om den brytning som ägde rum under Chydenius tid ingår i *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur 1766-1772*, red. M.-C. Skuncke och H. Tandefelt (2003). T. von Vegesacks *Smak för frihet* (1995) är en journalistisk översikt, A. Burius avhandling *Ömhet om friheten* (1984) är grundlig i sin användning av källmaterial. M. Nymans *Press mot friheten* (1988) och *Upplysningsens spegel* (1994) redogör för tidningspressens roll under ifrågavarande tid. T. Frängsmyr framför sin uppfattning om frånvaron av en svensk upplysning i sin bok *Sökandet efter upplysningen* (1993), medan motsatta åsikter går att finna t.ex. i J. Christenssons *Lyckoriket* (1996), R. Ambjörnssons et.al. (red.) *Upplysningen i periferin* (1998) samt S. Sigmundssons (red.) *Norden och Europa 1700–1830* (2003). Frågan om upplysningen i Finland och den svenska upplysningens tadelning har jag behandlat mera ingående i min bok *Valistus ja kansallinen identiteetti* (2000) liksom i följande artiklar: 'Johan Arckenholtz Eurooppapolitiikan luonnostelijana vuonna 1732' i boken J. Kuusanmäki och K. Rumpunen (red.), *Snellmanin ja Mannerheimin välissä* (2000); 'Kirjallisten opintojen ja matkoilla koetun suhteesta varhaisvalistuksen Euroopassa' i boken E. Sundbäck (red.), "Muille maille vierahille..." (2002); 'Kristiina-kirjan hiilistö valistuksen Euroopassa – Johan Arckenholts teoksen ensimmäiset 37 arvostelua' i årsboken *Faravid 27* (2003).

Anders Chydenius och det öppna samhället

Det är ibland fascinerande att försöka föreställa sig hur reformatorer skulle handla om de levde och verkat i en annan tid. Jag tänker inte på – vilket i och för sig vore spännande – att förflytta Anders Chydenius till år 2003 och låta honom förundrad se den stad där han verkade som riksdagsledamot drygt tvåhundra år tidigare.

Nej, snarare hur en person med Anders Chydenius begåvning, sinneslag och grundvärderingar, skulle ha bedömt vår samtid och hur hans gärning som samhällsreformator då hade kunnat se ut.

Man kan fundera över begreppet reformator. I egentlig mening var han det ej. Han hade inte vad vi i dag skulle kalla exekutiva ledande befattningar. Han blev aldrig biskop, än mindre verkade han som riksråd, statssekreterare eller inom vad vi idag skulle benämna regeringskansliet.

Anders Chydenius var opinionsbildare. Det var han inte ensam om bland tidens prästerskap. Predikstolarna erbjöd många möjligheter att icke bara förkunna Guds ord utan också undervisning och synpunkter på samhällsutvecklingen. Det var hundra år till ståndsriksdagens avskaffande i Sverige och ännu längre i Finland. Präteständet var en del av det politiska systemet och tanken på ”opolitiska” präster var nog många främmande.

Tvärtom förväntades prästerskapet vara lojalt mot överheten och därtill föra ut ett budskap som tjänade statsnyttan. Förvisso hände det ett och annat under 1700-talet som fjärmade från envälde och ortodoxi, ganska mycket till och med, men Anders Chydenius verkade inte i öppet och debattglatt samhälle av vår typ.

Ofarligt var det inte heller med opposition, och det fick Anders Chydenius känna av. Den tidens politiska och juridiska system hade maktmedel som hetta duga mot oliktänkande. Det handlade då inte bara om att bli stoppad i karriären.

För en bedömning av Anders Chydenius politiska gärning måste mil-

jön alltid vara med. Som jag strax skall visa gör detta inte hans insatser mindre, tvärtom.

En viktig utgångspunkt för Anders Chydenius var att vad vi idag skulle kalla för att bredda basen för samhällslivet. Det gällde både ekonomiskt, frihandel och avtalsrätt, liksom tryckfrihet och t.ex. toleransedikt för mosaiska trosbekännare.

Frihetstiden var förvisso en tid av debatt och partistrider. Man kan lugnt säga att Anders Chydenius förde in nya dimensioner i dessa debatter och strider. För honom handlade det inte bara om den tidens politiska maktinnehav och ämbeten, nej i hög grad tog han ställning till de mera grundläggande frågorna för samhällsutvecklingen.

Mest märklig och nytänkande tycker jag var hans starka engagemang för drängars och pigors rätt att teckna avtal d.v.s. själva bestämma över, som Anders Chydenius påpekade – det enda de hade – nämligen sin egen arbetskraft.

Hittills hade arbetskraftstillgången betraktats som given. Anders Chydenius förstod vilken potential som rörlig arbetsmarknad hade. Hans engagemang för den outbildade arbetskraften – totalt dominerande antalsmässigt i 1700-talets Sverige och Finland – må ha från början varit ekonomiskt betingad. Men den hade och inte minst fick en social dimension som förebådade 1800-talets och det tidiga 1900-talets reformer på arbetsmarknaden.

I dag skulle förmodligen Anders Chydenius engagerat sig för att bättre integrera, utbilda och ta hand om invandrare och genom reformer snabbare utnyttja det resurstillskott som han här med all säkerhet snabbt hade identifierat. Men också – han hade ett internationellt perspektiv – intresserat sig för en gränsöverskridande arbetsmarknadspolitik.

Vad gäller Anders Chydenius ekonomiska liberalism, han har ju kallats ”Nordens Adam Smith”, finns det flera källor till ensamma. 1700-talets Österbotten var en avkrok i Europa, men en avkrok med potential. Här fanns råvaror, här fanns arbetskraft, här fanns entreprenörer, de båda sistnämnda i det lilla formatet, men dock.

Men här fanns också en rad begränsningar. Handel och näringar var inte fria. Merkantilismen lade en tung hand över ekonomin. Anders Chydenius såg möjligheterna. Han blev böndernas och näringsfrihetens talesman. Idéerna var knappast hans egna. Han var väl beläst och kände tidens strömningar. Den bildade eliten följde med vad som hände

i Europa och nyhetsflödet var hanterligt jämfört med dagens massmediasamhälle.

Huruvida Anders Chydenius ekonomiska reformverksamhet var idé-driven eller nytto- och regionaldito kan diskuteras. Den var naturligtvis både och. Man kan lugnt säga att den var omfattande. Den spände sig från reformering av fiskeripolitiken till penningpolitiska frågor. Men man noterar genast att Anders Chydenius var en praktisk politiker som med kraft verkade för att genomföra sina idéer i verkligheten.

Eftersom han, som jag inledningsvis påpekat, inte tillhörde etabli-semanget, inte hade någon exekutiv funktion, så gällde det att spela med hela det register som stod den dåtida riksdagsmannen till buds. Han visade här en hårdhet, uppfinningsriksedom och uthållighet som får betraktas som ovanlig. Han var ett mellanting av opinionsbildare och korridorpolitiker.

Han uppnådde också resultat. Dessa är så mycket mer anmärkningsvärda som han inte heller representerade något av det dåtida svensk-finländska rikets kraftcentra – dit kunde ju näppeligen då det finska Österbotten räknas.

Hur hade han då verkat i dag? Som en envis anhängare av statligt stöd, som en modern lokaliseringspolitiker? Knappast. Anders Chydenius litade inte på den politiska maktens tillfälliga välvilja och resurser. Han ville skapa en ny ekonomisk struktur som rätvisare möjliggjorde ekonomisk tillväxt med egna krafter. Någon mera omfattande skatteutjämning eller lokaliseringspolitik mäktade den tidens samhälle inte heller med.

I dag skulle han förmodligen ha verkat för avregleringar, uppmunrat nya näringar och i den mån offentliga medel fanns att tillgå försökt satsa dem på framtidsbranscher. Men han var knappast den ekonomiska verksamhetens praktiker och man kan nog räkna med att han lånat sitt namn och intresse till mindre hållbara projekt.

På gammalt beprövat sätt hade han förmodligen ägnat sig åt att skjuta skarpt på regeringen genom att hävda att dess förslag egentligen var utarbetade på helt annat ställe och att hans kritik i själva verket inte var regeringsfientlig.

Anders Chydenius insatser för 1766 års tryckfrihetsförordning är kända. Inte heller här var han utan erfarenheter och hade anledning att agera för att själv kunna verka. 1766 års tryckfrihetsförordning kom till mot bakgrund av politisk förhandscensur. Chydenius hade klart för sig att

mera vittgående förändringar av samhället inte kunde ske utan en grundläggande tryckfrihet. Också här märker vi opinionsbildaren.

Det var inte vanligt att en ledamot av prästeståndet gick i bräschen för religionsfrihet. Men det gjorde han. Det handlade dock knappast om någon sympati för mångfald i religionsutövningen i sig. Tvärtom underströk han, med bitande ironi, att religionsfrihet och andra friheter inte skulle leda till massavfall eller missbruk.

Det finns en klar linje i Anders Chydenius reformsträvanden. Han trodde på det öppna samhället. Människor kunde ta ansvar. Friheten gick att bära. Men det gällde att ge och ta. Med frihet följde förpliktelser.

Anders Chydenius var inte en revolutionär. Han blev Gustavian – ehuru en kluven sådan – när han trodde att Gustaf III kunde befrämja hans visioner och kungen lierade sig med de ofrälse stånden mot adeln. Chydenius var realpolitiker.

Han var en 1700-talsmänniska. Men han var en sammansatt personlighet. För honom var inte det öppna samhället en akademisk fråga. Hans engagemang för de utsatta i samhället, tjänstehjon, gesäller och småbönder tog sig praktiska uttryck – och vad mera var – utmynnade i praktiska resultat.

Han fick betala ett pris för detta. Han blev t.ex. inte biskop. Han blev utesluten ur prästeståndet men kom igen. Men hans opinionsbildning gav konkreta resultat i hans tid. Men framför allt förebådade de det öppna samhället som vi i Sverige och Finland representerar i världen. Men det Anders Chydenius företrädde är fortfarande bara en dröm på sina håll. Anders Chydenius skulle i dag med både glädje och sorg betrakta vår värld. Men han skulle inte tveka att bilda opinion för det han ansåg vara rätt. Han skulle pryda sin plats i Finlands och Sveriges riksdagar också år 2003.

Baserar sig på anförandet vid seminariet ”Anders Chydenius - en pionjär i riksdagen” den 26 november 2003 i Riksdagsbiblioteket i Stockholm.

Öppenhet och frihet

För nya innovationer är det av största betydelse att man kan skapa miljöer med många kreativa impulser och tillräcklig kritisk massa. Detta betonas starkt i centrala dokument rörande forskning och innovation på europeisk, nordisk och nationell nivå. Hur var det då möjligt att en person som Anders Chydenius kunde bli en ledande politiker, samhällsfilosof och teolog, vars idéer och tankar om det välsignade ordet frihet på livets snart sagt alla områden alltförter sig angelägna och viktiga inte bara inom den europeiska gemenskapen utan också i ett globalt perspektiv.

Arvet från barndomen

Anders Chydenius föddes och tillbringade sina första år i rikets yttersta utkanter, Sotkamo och Kuusamo, i det nordöstra Finlands ödemarkssbygder, nära den ryska gränsen. Det var på 1720- och 1730-talen, strax efter det stora nordiska kriget, en period som i Finland kallas Stora ofreden på grund av att landet var besatt och härjades av de ryska trupperna. De yttrare förhållandena var också efter fredsslutet 1721 ytterst karga och ogästvänliga. Någon ordnad undervisning i form av skolgång var det inte tal om.

Det var fadern som tog hand om sönernas fostran från deras tidigaste år. Det utmärkande för undervisningen var att han inte ville belasta minnet hos dem, utan framför allt lära dem att tänka och att iaktta det som fanns omkring dem i naturen och miljön. Ett livligt experimenterande med mekaniska ting som vindsnurror och vattenhjul utgjorde en viktig del av sönernas fostran. Öppenhet, frihet, och en nära relation till bygdens liv och männskor blev ett centralt arv från de tidigaste åren.

Efter skolgång i Uleåborg och Torneå skrevs Anders Chydenius in som studerande vid Åbo Akademi som 16-åring. Studietiden i Åbo och Uppsala blev lång, över 8 år, men med långvariga avbrott på grund av sjukdom, informatorsuppgifter och vistelser hos fadern, som numera var kyrkoherde i Gamlakarleby.

En skarptungad riksdagsman

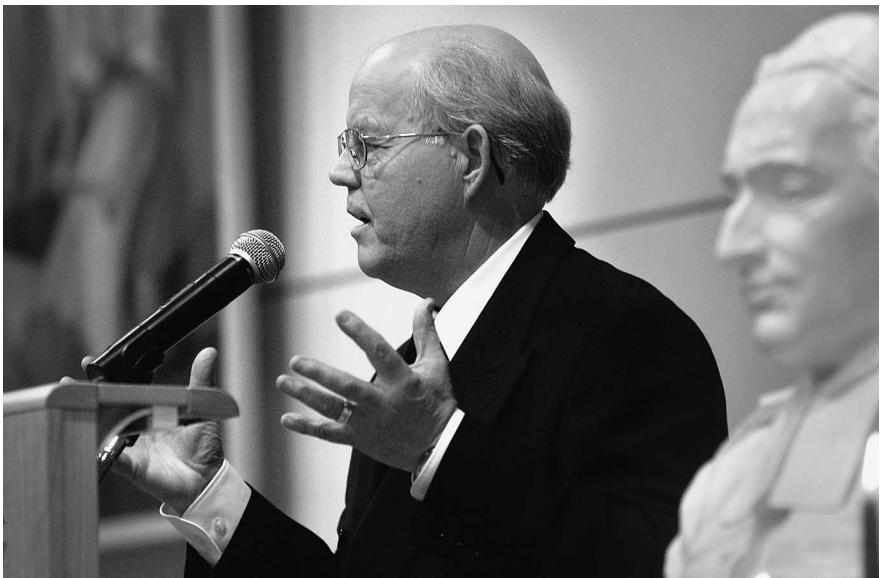
När Chydenius kom som de österbottniska kapellanernas riksdagsman till

riksdagen år 1765, hade han varit predikobiträde och kapellan i 12 år i Nedervetils nygrundade församling med omkring 40 gårdar och drygt 500 medlemmar. Hur han till en början uppfattades ger den flitige personhistorikern Peter Wieselgren ett frapperande exempel på när han i sin biografi över Göteborgsbiskopen Erik Lamberg beklagar sig över att Chydenius hade fräckheten att angripa Lamberg. Så här beskriver han Chydenius: "En fattig tiggargosse uppör socknar och sjunger latin för bondhustrurna, lär sig ett litet compendium i theologi och en liber memorialis i latin, blir Comminister med lika inkomster som en vaktmästare och väljes av sina likar till riksdagsman".

I rask takt uppträder Chydenius under denna sin första riksdag 1765-66 som en debattör, tänkare och författare av rang. Här skriver han inte bara sina pamfletter rörande rätten till fri seglation och om orsakerna till emigrationen utan också de numera klassiska verken *Källan till Rikets Van-Magt* och *Den Nationale vinsten*. Fram till oktober 1765 hade han producerat sex tryckfärdiga skrifter på sammanlagt 400 sidor. Även om han gjort ett visst förarbete under sina år som kapellan i Nedervetil var det en imponerande prestation. I sitt Herda-Qväde berättar han hur det var möjligt. "Sysslan var mitt rätta tidsfördrif. När slöjde slammer och buller upphörde gaf midnattens lugn mig de roligaste arbetsstunder. Jag satt ofta och skrev vid min pulpet, tills jag fick släcka mit ljus vid mitt arbete, då den nya dagen gjorde det onyttigt, och ibland stack den herrliga morgonsolen sjelf med sina eldfärgade strålar mig uti ögonen, sedan fåglarne i en nära liggande trädgård öfver en timmas tid spelte för dess ankomst."

När man i dag tar del av Chydenius skrifter frapperas man av hans skarpa intellekt, hans flytande och ofta bitska penna och hans djupa förrogenhet med hur det stod till med näringslivet utanför huvudstadsregionen och hur s.k. "vanligt folk", dvs. bönderna, tjänstefolket och kvinnorna hade det. Hans lösenord blev att, som han själv formulerar det, tala "endast för det lilla men välsignade ordet frihet". Precis som den ekonomiska liberalismens fader Adam Smith hävdade, betonade Chydenius att fri konkurrens gjorde näringslivet möjligast sunt och livskraftigt. Så blev Chydenius en kraftfull förespråkare för fri handel och företagsamhet, för yttrandefrihet, religionsfrihet och tjänstefolkets rättigheter. Just härigenom blev han en talesman för de perifera delarna av riket mot de makthavande i rikets huvudstad, vilka enligt Chydenius inte beaktade deras rättigheter som bodde i regionerna.

Men fliten och det öppna kritiskt granskande sinne med vars hjälp han granskade sin omgivning räcker inte till som förklaring till hans nydanande insatser. En djupare analys visar att han också synnerligen effektivt

utnyttjade de möjligheter han i Stockholm fick att snabbt läsa sig in i de viktigaste arbetena i samtiden av t.ex. Locke, Pufendorf, Montesquieu och Rousseau. När Chydenius sedan skred till verket för att driva sina reformer var han i allmänhet bättre informerad om inte bara samtida skrifter utan han hade också gjort sig förtrogen med ärendenas tidigare behandling, t.o.m. ända från medeltiden. Men framför allt var Chydenius en eklektiker, som snabbt fångade upp sådana tankegångar i samtiden som han fann vara i överensstämmelse med de erfarenheter han hade fått när han med öppet och kritiskt sinne iakttagit livet i sin närmiljö i den lilla kapellförsamlingen i Nedervetil och vid besöken i sin fars församling Gamlakarleby med en livlig handels- och sjöfartsprägel. Dessa erfarenheter stödde han sedan med de bästa argument han kunde finna i de historiska dokumenten och i samtida skrifter.

Öppenhetens förespråkare

Den viktigaste insatsen vid riksdagen 1765-66 gjorde Chydenius otvivelaktigt för tryckfriheten och handlingars offentlighet. Här lades grunden för den offentlighetsprincip som alltför utmärker de nordiska länderna och deras agerande inom EU och som har haft en kraftfull förespråkare inom unionen i Jakob Söderman. Jag antar att professor Birger Thölix kommer att beröra denna sida i Chydenius verksamhet, så jag skall inte kommentera den mer ingående. Låt mig bara konstatera att Chydenius

gick tillväga i denna fråga just som jag ovan har angett. Han inledder med att från danska översätta en berättelse om "Chinesiska skrif- friheten" – ett belägg för hur uppmärksamt Chydenius noterade allt som kunde vara till gagn för det han kämpade för. Han hänvisade till erfarenheterna från England och gick sedan i en bitande ton, ibland med förtäckt ironi, ibland med smickrande hövlighet in för att visa censurens godtycklighet och subjektivitet. Chydenius motiverar den intensiva kampen med att han genom Anders Nordencrantz texter hade kommit fram till att tryckfriheten var, som han uttrycker det, "ögnastenen i et fritt Rike".

Hur känslig frågan om tryckfrihet alltför är inom vissa kulturer visar reaktionen på Salman Russdies bok inom vissa delar av den muslimska världen. Ett viktigt element i de nu så skakande konflikterna på olika håll i världen är motsättningen mellan dem som står för en sluten, rigid och totalitär samhälls- och mäniskosyn och dem som förespråkar ett öppet, tolerant och olikheter respekterande samhälle. Skiljelinjen går tvärs igenom kulturer, språk och religioner – inte mellan dem. I ett historiskt perspektiv är steget inte alls så långt som vi kanske föreställer oss mellan Chydenius kamp för yttrande- och tryckfrihet mot bakgrunden av enväldet och den spänning som finns i dag mellan förespråkare för dessa båda grundhållningar. Utvecklingen i våra länder har bara blivit en annan, en inriktning som Chydenius starkt var med om att staka ut.

Från den ekonomiska till den religiösa liberalismen

Den fråga jag själv har sysslat mest med gäller Cydenius insats för åstadkommande av religionsfrihet. Jag skall därför dröja något utförligare vid den, i synnerhet som jag har gjort en del nya iakttagelser i det sammanhanget. När Anders Chydenius inledder sin riksdagsmannabana blev som bekant den ekonomiska liberalismen hans viktigaste ledstjärna. Han kunde inte undgå att notera hur hela regionen led av att man inte fick bedriva handel på det sätt som bäst kunde betjäna inte bara kusttrakten utan hela landet. Steget från en ekonomisk liberalism till religiös liberalism var inte långt. På detta område fick han möjlighet att agera vid 1778-79 års riksdag. Det var allmänt bekant att Gustav III var för införande av religionsfrihet. Problemet bestod bara i att motståndet var så kompakt. Ett initiativ från kungens sida skulle omedelbart ha torpederats - en risk som kungen inte vågade ta med tanke på sin egen prestige och ställning.

Det var här Chydenius kom in i bilden. Han sökte i december 1778 upp kungen och förklarade att han var beredd att komma med förslaget

på villkor att kungen lovade honom skydd mot de förföljelser han otvivelaktigt skulle råka ut för, inte minst från sina ämbetsbröders sida. Den garantin gav kungen och Chydenius lämnade in sitt religionsfrihets- memorial till präteståndet i januari 1779.

Hur argumenterade Chydenius nu för religionsfrihet? I det ursprungliga förslaget - det finns flera varianter - är de religiösa skälne de viktigaste. De fördomar var, "Gudi lof", redan för länge sedan skingrade, att man genom förföljelser kunde utrota villomeningar. Erfarenheten och "alla tiders Historier ådagalägga ovedersäglichen, att under Guds välsignelse äro mildhet, tålsamhet, upplysning och sagtmodig undervisning de enda medel som rätteligen kunna omvända villfarande människor". Chydenius hänvisade till Frälsarens "höga och heliga Föredöme". Vidare talade enligt Chydenius humana skäl för religionsfrihet. Man skulle av "christlig kärlek" och "allmän vård emot människosläget" ge alla landsflyktiga och förföljda en fristad i Sverige. Argumenteringen känns inte främmande i dag – även om det nu gäller flyktingar i allmänhet.

Slutligen betonade Chydenius, speciellt i det tryckta Memorialet, vilka fördelar religionsfriheten kunde medföra för land och folk. Det är en intressant argumentering han har mot bakgrunden av samtidens uppfattning om religionsfrihetens fördärvliga inflytande på landets fred och trygghet. Religionsfriheten skulle enligt Chydenius häva folkbristen, jordbruk, fabriker och "Slögde-tilverkningen kunde updriwas till större högd" och skatte- och andra bördor fördelas på flera skuldror.

Den begränsade religionsfriheten stadgas

Vid sidan av Chydenius förslag kom liknande förslag upp också i andra stånd, antagligen på initiativ av kungen själv, och resultatet blev att tre stånd, adel, borgare och bönder, tillstyrkte förslaget, medan prästerskapet skarpt avvisade det. Kungen kunde nu stolt proklamera den nya förordningen om religionsfrihet. Han lät samtidigt meddela till alla länder i Europa att Sverige som det första landet hade gett ut en förordning om religionsfrihet. Det är tydligt hur stolt kungen var över att denna reform kunde förverkligas. På två områden kom Sverige genom Chydenius verksamhet att bli ett föregångsland i Europa, dvs. när det gällde tryckfriheten och religionsfriheten.

Hur argumenterade då prästerskapet emot reformen? Man tillbakavisade bestämt tanken att Skriften och Frälsaren skulle vara för religionsfrihet. Man bestred också att reformen kunde häva folkbristen i Sverige och påverka näringsslivet positivt. Snarare skulle religionsfrihet leda till

ständiga strider och debatter. Kloka lagstiftare inte bara i Sverige hade funnit det angeläget att förbjuda all tvekan och tvetalighet när det gällde sådana grundlagar på vilka ”Regementet hwilar”. Enhet i religionen var alltför den ”tryggaste grund för ett lyksaligt Regemente”. I alla regeringsformer, regentförsäkringar och religionsstadgor från Uppsala möte 1593 fastslog man att religionen var ”then kraftigaste grundwal til et lofligt, samdrächtigt och waraktigt regemente” och att den som avföll från den rätta evangeliska tron skulle landsförvisas och aldrig njuta arv, rätt eller rättighet inom Sveriges gränser?” Bakgrunden står givetvis att söka i de erfarenheter man hade fått från religionskrigen i Europa, inte minst det trettioåriga kriget. De visade att ett land kunde förödas fullständigt om krig utbröt på grund av att man hade olika religioner inom samma rike.

Mot denna bakgrund är det naturligt att toleransediktet medger en rätt begränsad religionsfrihet. Man påbjuder visserligen att en ”fullkomlig Samwetsfrihet” eftersom man funnit att en fri religionsutövning är den säkraste vägen att befrämja undersåtarnas ”timeliga wälfärd”. Men sedan innehåller beslutet en rad inskränkningar. Friheten gällde bara andra länders medborgare. De fick hålla gudstjänster i sina egna lokaler, men inte bygga skolor, sända ut missionärer, ha processioner och andra religiösa ceremonier. De fick inte heller tillträde till rikets högre och lägre ämbeten eller till riksdagen.

Chydenius motiv

En del forskare har mot denna bakgrund förringat betydelsen av införandet av religionsfrihet. Den uppfattningen delar jag inte. Beslutet innebar en klar brytning med den övertygelse som styrt lagstiftningen i Sverige och i många andra statskyrkliga länder i två sekler. Nu kunde man till och med hävda att företrädare för andra religioner inte blev landet till skada utan till gagn. Andra har förringat betydelsen av Chydenius insats. Man har hävdat att det egentligen var Gustav III som stod bakom förslaget och att det var han som valde ut Chydenius att föra fram det på samma sätt som han också lyckades få personer inom andra stånd att senare framföra liknande förslag. Genom att gå kungen till mötes kunde Chydenius stärka sin egen position i riksdagen och vinna större gehör för reformer som var viktiga för den region han representerade och som han tillmätte större betydelse. Vidare tilltalade det hans fåfänga att han visste att han skulle bli belönad av kungen om han vågade göra honom denna tjänst. Den doktorstitel kungen beviljade honom rätt snart efter reformen har setts som det konkreta belägget för detta.

Jag kan inte förena mig om dessa forskares resonemang. Att göra Chydenius till en politisk opportunist som inte hade någon egen övertygelse utan var beredd att sälja den för egen personlig vinning är att göra honom stor orätt. Chydenius visste att han skulle bli förföljd om han tog detta initiativ. Det syntes också i följande riksdagsval, där han inte blev vald som prästerskapets företrädare. Han gav vidare prov på självständigt, klart och banbrytande tänkande när det gällde införandet av ekonomisk liberalism. Varför skulle han inte ha kunnat tänka lika klart och framsynt på det område som trots allt låg honom närmare, nämligen det religiösa? Och slutligen - han hade från sin egen hemtrakt ett konkret belägg på hur svårt det var att få människor att frångå sin religiösa övertygelse även om man använde sig av alla de maktmedel som samtidens kunde göra bruk av. Det har forskarna hittills har förbisett, antagligen på grund av att de inte har haft tillräcklig lokalkännedom.

Chydenius och bröderna Eriksson

Vad jag avser är naturligtvis bröderna Erikssons och deras anhängares öde några decennier tidigare. Jakob och Erik Eriksson från Kälviå – en grannsocken till Gamlakarleby, tog starka intryck av den kontinentala mystiken och lyckades samla omkring sig ett 60-tal anhängare från hela regionen. Nä prästsönerna vägrade böja sig för prästerskapets förmaningar och man inte ens via rättegångar i staden kunde förmå dem att avstå från sin övertygelse, återstod ingenting annat än att i överensstämmelse med landets lagar döma dem och deras anhängare, som på samma sätt vägrade att svika sin tro, till landsförvisning. Så irrade skaran omkring i Europa i elva långa år. De blev förföljda och skuddade bokstavligt talat stoftet av sina skor innan de drog vidare från ort till ort och från land till land. Slutligen förbarmade sig fosterlandet över dem och de fick möjlighet att slå sig ner i Stockholms skärgård på Värmdö mot löftet att inte mer propagera för sin sak.

Vad var det då för förfärliga villfarelser bröderna Eriksson hyste. Jo, de ansåg bland annat att det inte var nödvändigt att låta döpa barnen - viktigare var att andens ljus tändes i människans innersta. Man underkastade sig inte kravet på obligatorisk kyrkooch nattvardsgång eftersom prästerna inte hade andens ljus och man införde ceremonier som fanns beskrivna i bibeln, men som inte praktiseras av statskyrkan, t.ex. sedan att två anhängarnas fötter.

Att ett 60-tal personer tvingades lämna Gamlakarlebytrakten på 1730-talet måste ju ha skakat om det trots allt rätt lilla samhället i sina grund-

valar. Man fick givetvis fortgående upplysningar om deras öde genom de handelsförbindelser som upprätthålls från trakten till kontinenten. Anders Chydenius, som började sin prästgärning i Nedervetil 1753 och som blev kyrkoherde i Gamlakarleby landsförsamling 1770 kan inte ha undgått att höra om deras sorgliga öde.

Chydenius kamp för religionsfrihet måste, menar jag, ses mot denna konkreta bakgrund. Han var personligen övertygad om det som erfarenheten och alla tiders historier ovedersäglichen ådagalägger, nämligen att man inte kan tvinga någon att överge sin innersta övertygelse, utan att ”under Gud s välsignelse äro mildhet, tålsamhet, upplysning och sagtmodig undervisning de enda medel som rätteligen kunna omvända villfarande människor.”

Den toleranta kyrkoherden

Det finns från Chydenius verksamhet i Gamlakarleby konkreta belägg för att han i sin egen prästgärning tillämpade just de grundsatser som han gjorde sig till tolk för i sitt religionsfrihetsmemorial. Det gäller hans behandling av Silakka-Mor, dvs. Anna-Stina Silakka från Rödsö by, däri-från jag för övrigt själv är hemma. Silakka var påverkad av mystiken och herrnhutismen och kom därigenom i konflikt med vissa strikt lutherska uppfattningar. Chydenius använde sig inte av de maktmedel han hade i egenskap av kyrkoherde. I stället visar han på ett övertygande sätt prov på den kristna fördragsamhet och kärleksfulla själasörjarvishet som hans memorial ger uttryck för.

En annan av Karlebynejdens söner, vår första ärkebiskop Jacob Tengström som levde sina första år intill Gamlakarleby kyrka, hade tagit starka intryck av Chydenius då han tillbringade en stor del av sin barndom på prästgården på Kyrkbacken. Tengström argumenterade med nästan exakt samma ord för en utvidgad religionsfrihet i den kyrkolagskommitté han satt som ordförande för när på 1820-talet man försökte skapa en ny kyrkolog för Finland efter skilsmässan från Sverige. Tyvärr fick han inte igenom sina krav på grund av prästerskapets hårda motstånd - men han åstadkom ändå vissa förbättringar. En av förklaringarna till att Finland fick sin religionsfrihetslag år 1922 - trettio år före Sverige - står utan tvekan att finna i det fördomsfria och övertygande arbete som de båda Karlebysönerna och inte minst Anders Chydenius gjorde till förmån för saken. Problemet var bara att de var närmare 200 år före sin tid.

Chydenius och dagens värld

Vad skulle då Anders Chydenius ha att säga när det gäller de aktuella frågorna i vår egen tid? Antagligen skulle ha också nu tala för tryckfrihet, näringfrihet och religionsfrihet, eftersom de alltför inte är uppnådda rättigheter för alla i globalt perspektiv. Han skulle understryka vikten av att gå fram med mildhet när det gäller religiös övertygelse. Tvång och våld leder inte till önskat resultat. Problematiken mellan centrum och periferi inom ett utvidgat EU skulle säkert tilldra sig hans uppmärksamhet. Också för dagens politiker och beslutsfattare skulle han understryka vikten av öppenhet och frihet i allt handlande.

I det politiska arbetet gäller det att skaffa sig en gedigen sakkunskap, ofta genom att gå tillbaka i historien och skaffa sig all tillgänglig information om sakens tidigare behandling. Det är vidare fråga om att med öppen och kritisk blick granska förhållandena i samtiden för att kunna överblicka sammanhangen och se var problemen och deras lösning ligger. Och det gäller att arbeta flitigt – att argumentera för sin sak gediget och utförligt i skriftlig form även om solen går upp innan arbetet är avslutat och dess eldfärgade härliga strålar sticker i ögonen och fåglarna sedan länge stämt upp sin arla morgonsång. Och framför allt skulle han tala för det lilla, välsignade ordet frihet, inte minst med tanke på de fattiga, förtryckta och underkuvade i vår allt mer integrerade värld.

Låt mig avsluta med ett citat av Anders Chydenius: "Ett sält Rijkes frihet består ingalunda deruti at en eller annan af Medborgarena äger några särskilda förmåner, då andra arbeta under någon slags tråldom; men när det ringaste undersåte i et samhälle får under en säll regering med lika fria händer som den yppersta jemte det Allmännas söka sit egit väl, då bör det heta frihet." (Om lottning av tjänstehjon, Schauman 1908, s. 502).

Baserar sig på anförandet vid seminariet "Anders Chydenius - en pionjär i riksdagen" den 26 november 2003 i Riksdagsbiblioteket i Stockholm.

Samhället som styrs av samhället – en historisk synvinkel

Chydenius för varierande bruk

Anders Chydenius har av eftervärlden använts för många olika ändamål, och just på grund av detta är han särskilt intressant. Att hans idéer har lett till en sådan variationsriksdom i fråga om tolkningar är i sig kulturtäckande för hans verksamhet och sätt att tänka. Man kan se hans arbete som en del av en utvecklingsprocess, som lett till den referensram för politiska strävanden och konflikter vi i modernt språkbruk brukar kalla *samhället*. Jag kommer att behandla detta 'samhälle' som en referensram för den finska politiken, som dess objekt och till och med som en av dess aktörer. Min synvinkel är inspirerad av Chydenius och hans senare uttolkare. Jag gör ett försök att öppna ett historiskt perspektiv på aktuella utmaningar som berör vårt sätt att se samhället som en nationalstatlig helhet.

Vilka är då de synsätt som åberopat sig på Chydenius? Det var lätt att hänvisa till hans verksamhet och skrifter då man kämpade för näringsfrihet. I Finland uppnåddes den genom reformer som förverkligades under ett par tre decenniers tid efter 1800-talets mitt, hundra år efter det att Chydenius föreslagit liknande reformer i det svenska riket. Från Chydenius, liksom framför allt från hans samtida Adam Smith, har man också ibland dragit direkta – om också historiskt inkorrekt – paralleller till den nyliberalism som på ett internationellt plan växte sig starkare efter 1970-talet och som bidrog till upphävandet av penningmarknadens reglering.

Av hävd har man å andra sidan sökt stöd hos Chydenius när man velat argumentera för olika socialpolitiska reformer. Chydenius krävde att tjänstehjonens rättigheter i förhållande till husbönderna skulle förstärkas, och han tog starkt parti för den del av befolkningen som inte ägde någonting utöver sin egen arbetsförmåga. Gruvsmeder och arbetare förtrycks med alltför små löner, skrev han. Det var de som gjorde arbetet, och därför skulle de ges "tjenlig och styrkande föda och tarflig utkomst;

annars ledsna de, blifva lättingar, tjufvar, och till en tröst i sin fattigdom de liderligaste fyllhundar". Chydenius stod på de svagas sida precis som Adam Smith, den skotske moralfilosofen, vilken många senare missförstått och missbrukat. I sitt verk *Wealth of Nations* konstaterade Smith att köpmännen och industriarbetsgivarna storligen beklagade sig över de höga lönerna och deras skadeverkningar, medan de ingenting sade om de skadliga följer de höga vinsterna medförde och den fördärvtliga effekt deras egna inkomster hade.

Såväl Chydenius som Smith fördömde ett ekonomiskt system som baserar sig på privilegier, förstärker de redan starka och tillåter dem att bli rika på bekostnad av andras möda. Följaktligen har man i Chydenius sett en föregångare till den tankeriktning som senare ledde till socialismen och som placerade den kapitalistiska strävan efter monopol i skottlinjen. I sitt arbete om Chydenius skrev Georg Schauman år 1908, att denne framförde "rent socialistiska tankar, så aflägsna från den senare liberalismens som humanitet från klassegoism".¹

Att göra Chydenius till socialist vore emellertid lika ohållbart och ohistoriskt som att anse honom vara en av föregångarna till nyliberalismen. I detta sammanhang är det kanske trots allt mindre viktigt att bedöma relevansen i de olika Chydenius-tolkningarna. Att Chydenius låter sig tolkas på så många olika sätt är enligt min uppfattning någonting betydelsefullt i sig. Genom sitt engagemang och sina reflexioner var han med om att teckna konturerna till det moderna samhällsbegreppet – en sedermera gemensam referensram för många sinsemellan motsägelsefulla målsättningar.

Det moderna 'samhället' och politikens möjligheter

Ett viktigt drag i det moderna samhällsbegreppets uppkomst var att man på ett nytt sätt började uppmärksamma förhållandet mellan verksamhetens målsättning och dess oavskiltliga konsekvenser. Denna aspekt var viktig för Chydenius liksom den var det – vilket är mera allmänt känt – också för Smith.

Chydenius ansåg att det under hans tid förhärskande mercantilistiska synsättet baserade sig på ett ogrundat antagande om att rikets ekonomi mådde bäst ifall den stödde sig på privilegier och begränsningar som reglerades av staten. Enligt Chydenius kunde regeringen i en stat inte ha tillräckliga kunskaper för att ansvara för en sådan reglering. Det allmänna goda, välfärden i samhället, skulle bli verklighet om man utgick från medborgarnas "naturliga rättigheter".

Smiths berömda 'osynliga hand' innebar inte bara en tillit till att de fria marknadsaktörernas strävan efter egennyta skulle leda till allmän välfärd. Den implicerade dessutom idén om ett samhälle som inte kunde definieras med hjälp av intentionerna hos vare sig dess enskilda medlemmar, dess härskare eller ens hos Gud. Ett sådant samhälle var starkt såtillvida att det inte skapades med hjälp av föreskrifter. Det hade sina egna strukturer, processer och lagbundenheter. Det uppstod och verkade utgående från sina medlemmars verksamhet, men samtidigt ovanför deras huvuden.

Ett dylikt tänkesätt sammanföll med marknadsekonomins expansion och utgjorde en grund för olika slutsatser om politikens möjligheter. Här kan man urskilja tre huvudlinjer.

För det första har det varnats för faran i att rubba samhällets och särskilt ekonomins inre lagbundenheter och ansetts att en sådan verksamhet förr eller senare kommer att få skadliga konsekvenser. Den amerikanske nationalekonomen Albert O. Hirschman har analyserat en sådan argumentation och hävdar att den ända sedan 1800-talet varit typisk för bl.a. motståndare till reformer med syfte att utvidga de sociala och politiska rättigheterna. Enligt motståndarnas argument skulle förflytterna antingen leda till diametralt motsatta konsekvenser i förhållande till reformivrarnas avsikter (*perversity thesis*), vara fullständigt onödiga (*futility thesis*) eller komma att rasera redan uppnådda, värdefulla förbättringar (*jeopardy thesis*).²

Andra har i sin tur strävat till att hindra verksamhetens oavsiktliga konsekvenser genom att med hjälp av en medveten planering göra samhället transparent och förutsägbart. Denna strävan faller tillbaka på upplysningstidens idé om att ökad kunskap ger ökad frihet och dessutom leder till en rationaliseringprocess på samhällets alla områden. På 1800-talet ansåg de s.k. utopiska socialisterna att ett gott samhälle kunde skapas direkt utifrån en god, rationell plan. Deras marxistiska opponenter poängterade i sin tur att det handlade om en historisk process, där mänskligheten till slut skulle frigöras till att medvetet skapa sin egen historia och sitt eget samhälle.

Slutligen har spänningsförhållandet mellan verksamhetens målsättningar och dess icke avsiktliga följer gett upphov till en tredje slutsats. Här framhävs att det handlar om öppna situationer som för med sig en mångfald av alternativ och leder till konflikter mellan olika motiv och intressen. Följaktligen förhåller man sig skeptisk såväl till dem som varnar för att rubba lagbundenheterna i samhället och ekonomin som till dem

som ägnar sig åt att förverkliga en stor plan. Gemensamt för de båda tänkesätten är tilltron till en expertis som skall visa vägen till den rätta lösningen. Som experter har utpekats än nationalekonomer, än finansministeriets ämbetsmän och investeringsanalytiker, än det sovjetiska Gosplans byråkrater. Också den inriktning som förespråkar det ovan beskrivna, öppna idealet innehåller olika alternativ: både sådana där politiken förstas som ett antal kompromisser mellan motstridiga målsättningar och intressen, och sådana som tvärtom framhäver handlingssituationernas öppna och konfliktfyllda karaktär – med andra ord: deras politisering.

Det nordiska samhället – ”den goda cirkelns” samhälle

Alla förutnämnda sätt att betrakta spänningen i relationen mellan målsättning och konsekvens har påverkat utformningen av det finska samhället liksom den nordiska samhällsutvecklingen i stort.

Då man undersöker de olika sättens att behandla detta spänningsförhållande, fäster man sig vid ett intressant drag i nordiskt språkbruk. Den politiska retoriken i Norden har inte betraktat samhället som endast en målsättning utan även som en aktör att räkna med. Såväl i vardagligt språkbruk som i partiprogrammen talas det om samhällets ansvar. I vilken mån åligger det t.ex. samhället att ordna med hälsovård och hur mycket skall överlätas åt den privata sektorn? Här förstår man samhället som en representant för allmänna intressen i motsats till särskilda intressen och för det offentliga i motsats till det privata. ’Samhället’ har kommit att bli liktydigt med den offentliga makten, staten och kommunerna. En dylik användning av ordet har gett dessa institutioner en anstrykning av mänsklig omtanke och deras verksamhet ett berättigande, eftersom det hänvisar till ett gemensamt bästa. Att begreppen stat och samhälle sammansmälter är inget nytt fenomen i Norden. Det sträcker sig betydligt längre bakåt i tiden än välfärdssamhällets och korporatismens historia och är alltså äldre än dessa institutioner, som i praktiken kan anses ha bundit samman stat och samhälle. I detta sammanhang är det inte möjligt att fördjupa sig i begreppshistoria. Vill man fatta sig kort kan man konstatera att situationen i Norden kännetecknats av att samhället har styrts av samhället.

Likväl finns det inte fog för att påstå att samhället skulle ha skapat en stor plan och samtidigt varit dess skapelse. Att kalla välfärdsstaten för ett ”projekt” – vilket nuförtiden är brukligt – ter sig högst problematiskt. De nordiska välfärdsstaternas utveckling har kännetecknats av en konflikt mellan planering och kompromisser, kunskap och intressen. Inte ens

i Sverige, den stora socialdemokratins land, uppstod välfärdssamhället som ett projekt med syfte att förverkliga en stor plan, och än mindre förhöll det sig så i Finland. Här styrdes besluten av konflikter och kompromisser mellan arbetstagare och arbetsgivare, landsbygdens producenter och tätorternas konsumenter, representanterna för industri och jordbruk etc. Det föll på ämbetsmännens lott att utstaka gränserna för kompromisserna och att presentera dessa antingen som ett slags funktionella nödvändigheter eller som sociala innovationer som svarade på det moderna samhällets behov.

Ett väsentligt drag i det nordiska tänkesättet har varit något man kunde kalla en tilltro till en självförstärkande ”god cirkel”. Idén om ett samhälle som ständigt utvecklas och moderniseras och där de största problemen gäller å ena sidan ekonomisk rationalitet, å andra sidan social kohesion, var ett arv från upplysningsperioden som fortlevde långe. Enligt detta tänkesätt kunde både sociala och ekonomiska problem lösas med hjälp av ett och samma recept: med stöd av kunskap och med sikte på att utveckla individen till en disciplinerad arbetstagare, familjemedlem och medborgare. En dylik optimism var inte lätt att bibehålla samtidigt som sociala klass- och intressekonflikter hörde till vardagen. Ändå drog man i Norden viktiga slutsatser av 1930-talets världsomfattande ekonomiska depression. Enligt dem var kompromisserna mellan de olika samhällsgrupperna någonting mera än enbart kompromisser. Det var inte fråga om ett nollsummespel, utan de olika grupperna – förvärvsarbetare/konsumenter och jordbruksproducenter, arbetstagare och arbetsgivare, jordbruk och industri – stödde varandras intressen och befrämjade därmed en framgångsrik nationalekonomi och samhällelig kohesion. Såväl socialdemokraternas och agrarpartiernas politiska koalitioner som förstärkningen av arbetsmarknadens förhandlings- och avtalssystem var resultat av dessa slutsatser.

Den goda cirkeln fick emellertid också följer som sträckte sig betydligt längre än till kompromisserna mellan ekonomiska intressegrupperingar. Tanken om att ekonomisk framgång, ökad social jämlighet och utvidgad demokrati var strävanden som stödde varandra, fick ett starkt fotfäste. I detta nordiska tänkesätt, som understödde välfärdsstatens utveckling, sammanflätades tre idéella linjer: kapitalismens anda, socialismens utopi och den självständige bondens ofta starkt idealiserade tradition.

I Finland förändrades de sociala strukturerna och de politiska tanke- och handlingsmönstren delvis senare än i det övriga Norden. Dessutom ledde det krav på ett enhetligt nationellt medvetande, som man anammat på 1800-talet, till att de politiska sammandrabbningarna i Finland ofta

övergick i svårlösta gräl om vem av de stridande parterna som hade rätt att tala i hela folkets namn. Kompromisser har uppfattats som nödvändiga för att rädda ett i förväg definierat nationellt intresse, inte som ett sätt att definiera en gemensam allmännytta. Emellertid började många sociologer, med Erik Allardt i spetsen, under 1960-talets samhälleliga brytningstid poängtera att konflikter, om de är erkända och reglerade, kan befrämja samhällelig integration och funktionsduglighet.

Ett av de mest framstående manifesten för den nordiska "goda cirkelns" ideologi var Pekka Kuusis *60-luvun sosiaalipoliitikka* från 1961. Kuusi skriver: "I det moderna samhället tycks demokrati, social jämlighet och ekonomisk tillväxt vara lyckligt sammankopplade." Boken präglas av en övertygelse om att en ökad social jämlighet och en utvidgning av demokratin befriar mänskliga resurser till förmån för aktiv och produktiv verksamhet, vilket befrämjar den ekonomiska tillväxten, som i sin tur skapar förutsättningar för ökad social jämlighet och demokrati.

Ekonomisk tillväxt var för Kuusi också ett nationellt existensvillkor. Han konstaterade att Finland befann sig mitt emellan två ytterst dynamiska och ekonomiskt expansiva samhällen, Sverige och Sovjetunionen. Det fanns redan tecken på att Finland höll på att förlora arbetskraft västerut, men i framtiden kunde man räkna med att förlora ännu fler arbetsföra finländare till Sovjetunionen. När Nikita Chrusjtjov satte upp som mål att Sovjetunionen skulle gå förbi Förenta Staterna i fråga om levnadsstandard och där till framförde statistik till stöd för sin prognos, gjorde det ett djupt intryck på Kuusi. "Om vi vill fortsätta att existera mellan Sverige och Sovjetunionen, två tillväxtorienterade och ekonomiskt expansiva folk, är vi dömda till tillväxt."

Felaktig information kan ofta vara en impuls till nya, viktiga idéer. Så var fallet också med Anders Chydenius. Bland det svenska rikets makthavare rådde under 1700-talet en djup oro för hur befolkningen och arbetskraften skulle räcka till. Oron härrörde från de merkantilistiska lärorna och förstärktes av ett allmänt intryck av att rikets undersåtar i stora skaror höll på att emigrera utomlands. Uppfattningen stöddes dessutom av den svenska statistikcentralen, den första i sitt slag i världen. Svenska Vetenskapsakademien anordnade 1763 en skrivtävling om orsakerna till emigrationen och om vad som kunde göras för att förhindra densamma. Chydenius, som också i övrigt hade behandlat detta högaktuella ämne, deltog i tävlingen. I sitt tävlingsbidrag framförde han sin vision om ett samhälle som i så hög grad som möjligt respekterar människornas naturliga friheter och därigenom är framgångsrikt. I slutet av 1700-talet framgick det att uppgifterna om utvandrarnas antal hade varit starkt överdrivna.

De västeuropeiska välfärdsstaterna utvecklades under det kalla krigets period. Det hot och den utmaning som Sovjetunionen och den s.k. real-socialismen innebar hade ett starkt inflytande på de planer och kompromisser med vilkas hjälp man byggde välfärdsstaten och den därav följande samhällsintegrationen. Att den information man förlitade sig på i många avseenden var vilseledande, minskade ingalunda dess effekt.

Konkurrenskraftsgemenskapen och det ifrågasatta samhällsbegreppet

Välfärdssamhället, särskilt det nordiska, skapades inte heller i övrigt i något slags skyddat, nationellt vakuum utan påverkan från omvälden. Den uppfattning som förekommer i den aktuella globaliseringssdebatten och som hävdar att välfärdsstaterna och arbetslivets avtalssystem uppkom i de slutna nationalekonomiernas värld, tål inte närmare granskning. Såsom den amerikanske forskaren Peter J. Katzenstein har påvisat, skapades nationalsamhällenas interna system för social reglering på den "demokratiska korporatismens" grund och just i de små europeiska länder som kännetecknades av en relativt öppen nationalekonomi, ett starkt beroende av utrikeshandel och en känslighet för internationella konjunkturväxlingar och kriser.³

Denna iakttagelse gäller för de nordiska länderna och alltså även för Finland. Det betyder ändå inte, att de förändringar som gemensamt bildar det fenomen vi brukar kalla globalisering inte skulle ha en djupgående inverkan på vårt sätt att uppfatta samhället som en referensram för politiken. Synen på samhället som en inombords integrerad helhet, vars gränser definieras av nationalstaten, har förlorat i politisk och analytisk styrka till en följd av globaliseringen och utvecklingen mot ett informations- och nätverkssamhälle, men också till en följd av den europeiska integrationen. Det har blivit svårt att se samhället som vare sig en skapare av eller ett föremål för rationell planering. Nya, samtidigt både lokala och globala politiska rörelser bevisar att man håller på att fjärma sig från ett tänkesätt där det nationella samhället ses som en självklar tolkningsram för konflikter och en given kontext för solidaritet och politisk aktivitet.

Trots allt tycks den globala ekonomins konkurrensmekanismer också på ett nytt sätt framhäva nationella och lokala hänsyn och bädda för en konsensus kring den gemensamma målsättningen, konkurrenskraften. Den gamla tanken om att världen består av sinsemellan konkurrerande riken (den hörde redan till mercantilismen och går att utläsa även ur

Chydenius skrifter) har fått ett nytt innehåll. Nationella och lokala samfund tvingas profilera sig som konkurrenskraftiga utrymmen för lönsam affärs- och investeringsverksamhet.

"Vi" förväntas evaluera oss själva både i vår nationella och lokala omgivning ur sådana beslutsfattares synvinkel, som redan i hög grad befriat sig från rummets begränsningar och som nu betraktar och jämför olika produktionsutrymmen ur ett multinationellt, globalt perspektiv. Deras beslut styr produktionens, och därmed arbetsplatsernas, placering. Det är paradoxalt att vår tid, som föregåtts av de planeconomiska modellernas fall, kommit att innebära genombrottet för en ny planeringsideologi, som manifesterar sig i form av projekt, strategier, utvärderingar, självevaluering, scenarier och konstruerandet av ett nationellt innovationssystem. Ett historiskt jämförelseobjekt finner vi i den paradox som framförts av Eino Jutikkala. Enligt honom var liberalismen en form av "planeconomii" i högre grad än sin föregångare, mercantilismen: det var först liberalismen som skapade förutsättningarna för en inblandning i individens liv i form av vaccineringstvång, läroplikt och värnplikt.⁴ När man nu eftersträvar en nationell, konkurrenskraftig gemenskap dyker det upp nya krav på både enhet och transparens.

Att det nationella eller lokala samfundets konkurrenskraft framhävs som politikens mål medför i varje fall en grundlig förändring av villkoren för och upplevelsen av vad det innebär att tillhöra ett samhälle. Individens förväntas bedöma och utvärdera sig själv i egenskap av konkurrenskraftig medlem i en konkurrenskraftig gemenskap. Samtidigt försvagas det dubbelriktade förhållande till samhället som under decennierna efter andra världskriget utgick från finländarnas strävan till att kontrollera sitt eget liv. Människorna har som individer och i grupp kunnat anklaga samhället för sina svårigheter och kräva samhällets stöd mot både krämpor och förtrycksmekanismer. Det ser ut som om berättigandet till att å ena sidan anklaga samhället och till att å andra sidan förvänta sig samhällets stöd skulle försvagas. Var och en får skylla på sin bristande konkurrenskraft och, framför allt, rikta anklagelsen mot sig själv.

Samhället och mänskligheten

Att det europeiska och globala perspektivet håller på att förstärkas tycks inte innebära att begreppet 'samhälle' till sitt innehåll automatiskt och direkt växer sig större än nationalstaten. Då man diskuterar globaliseringen är det dock bra att komma ihåg att det redan på 1800-talet ingick en global dimension i det sätt på vilket nationsbyggarna uppfattade det

nationella samhället. Nationerna var aktörer i världshistorien och bands till varandra genom den.

Den ena generationen finländare efter den andra fick lära sig budskapet om ett globalt och ömsesidigt beroendeförhållande i Zachris Topelius *Boken om Vårt land* som utkom 1875: "Guds vilja är, att folken beständigt skola lära någonting av varandra. Och alla folk äro arbetare i mänskosläktets stora samfund, som delar sig i många grenar. Det är likasom en väldig gammal björk: lövet är du och ditt lilla hem; grenen är ditt folk; stammen är mänskligheten." En sådan tingens ordning upprätthölls också i det finska samhället. Topelius inpräntade i de små skolbarnen: "Låtom oss alltid minnas, att *samhället* är den stora välgörande ordning, som förenar oss alla, tryggar oss alla, binder och frigör oss alla." Tanken om ett samhälle som, samtidigt som det enar och erbjuder trygghet, stärker sina medlemmars frihet, var åtminstone delvis en fortsättning på den samhällsuppfattning som Anders Chydenius hade stått för hundra år tidigare i 1700-talets Sverige, i en tid som även kallats nyttans tidevarv. Kanske hade Topelius Chydenius i tankarna då han i *Boken om Vårt land* sammanfattade betydelsen av denna tidsperiod: "Nyttans tidevarv tänkte mycket och uträttade mycket. Gud förspridde i vinden de fåvitska tankar, men lät de goda gro för en fruktbar framtid."

Föredrag vid Chydenius-seminariet i riksdagens auditorium 13.10.2003

Översättning: Ulrika Enckell

- 1) Citaten av Chydenius, Smith och Schauman är tagna ur Ilkka Patoluotos och Kimmo Sarjes studie "Anders Chydeniuksen luonnonoikeudelliset opit" i boken Simo Knuutila, Juha Manninen, Ilkka Niiniluoto (red.): "Aate ja maailmankuva. Suomen filosofista perintöä keskiajalta vuosisadallemme. WSOY, Juva 1979.
- 2) Albert O. Hirschman: The Rhetoric of Reaction. Perversity, Futility, Jeopardy. Belknap Press, Cambridge, Mass. 1991.
- 3) Peter J. Katzenstein: Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe. Cornell University Press, Ithaca & New York 1985.
- 4) Eino Jutikkala: "Merkantilismi ja liberalismi". Suomalainen Suomi 1949, 463-465.

Frihet, jämlighet och broderskap

"Ett sält Rikes frihet består ingalunda deruti, at en eller annan af Medborgarna äger några särskilda förmåner, då andra arbeta under någon slags träldom; men när den ringaste undersäte i et samhälle får under en såll regering med lika fria händer som den ypperste jemte det Almännas söka sitt eget väl, då bör det först heta frihet."

(Anders Chydenius, 1761-62)

Kyrkoherden och landtagsmannen Anders Chydenius (1729-1803) var en självständig tänkare av betydande mått, vars synsätt bör ses mot bakgrundens av den rådande politiska filosofin och teologin under nyttans och upplysningens tidevarv på 1700-talet. Då vi nu i Chydenius efterföljd ställer oss frågan "Bör samhället styras?", bör vi först och främst placera hans liberalism i dess historiska kontext och se den i förhållande till den tidens stora politiska linjedragningar. I det sammanhanget är det viktigt att betrakta Chydenius i relation till det stora framsteg som gjordes under hans levnadstid, och som kan sammanfattas i slagordet för den franska revolutionen 1789: "Frihet, jämlighet och broderskap". Dessa tre filosofiskt laddade begrepp innehåller alltjämt i dag en nyckelposition då vi nu i vår tur tolkar behovet av att styra världen och våra möjligheter att göra det.

Arvet efter liberalismen och egalitarismen

Under Anders Chydenius levnadstid tillkom två deklarationer om de politiska rättigheterna, vilka historiskt sett är av största vikt, och som i ett filosofiskt perspektiv går tillbaka på John Locke och Jean-Jacques Rousseau. I Förenta Staternas självständighetsförklaring 1776 sägs det att "alla mänsklor är skapade jämlika", och att de av sin skapare försetts med vissa oavytterliga rättigheter bland vilka "Liv, Frihet och strävan efter Lycka" ingår. Regeringen får sin fullmakt av medborgarna. I deklarationen om de mänskliga rättigheterna som avgavs av nationalkonventet under den franska revolutionen 1789, sägs bland annat följande : "Mänskorna är födda och förblir fria och jämlika till sina rättigheter". "Lagen bör vara densamma för alla" och varje medborgare har rätt till frihet, egendom och

att fritt få uttrycka sina tankar.

Själv skrev Chydenius om näringsfrihet och religionsfrihet redan år 1761. Hans viktigaste tankar i ämnet finns sammanfattade i *Om Husbönders och Tjenstefolks Naturliga rätt*, som utkom år 1778. Hans arbete utgör en parallell till Adam Smiths liberalism, men är befriat från de läror om nationernas välstånd som den skotske filosofen formulerade i *The Theory of Moral Sentiments* 1759 och i *The Wealth of Nations* 1776. Enligt Smiths berömda tes bör människorna själviskt söka sin egen vinning, varvid deras handlande genom ”en osynlig hand” leder till det gemensamma bästa.

År 1848 utkom två tolkningar av arvet efter den franska revolutionen som pekar i varsin riktning. Karl Marx och Friedrich Engels publicerade *Det kommunistiska manifestet*, där arbetarnas inbördes solidaritet i klasskampen betonas, och som förespråkar att privat egendom i jämlikhetens namn bör avskaffas i idealsamhället. Manifestet föranledde uppkomsten av den socialistiska arbetarrörelsen, bolsjevikrevolutionen i Ryssland 1917 och experimentet med en kommunistisk stat i Sovjetunionen. John Stuart Mill, vars liberalism har sin utgångspunkt i en utilitaristisk grundsyn, gav ut *On the Principles of Political Economy*. I boken *On Liberty*, som utkom 1859, vidareutvecklar Mill sin liberalism. Den ger flankstöd åt borgarna för en liberalisering av handeln och näringsfriheten i det begynnande industrialsamhället, och enligt Mill får samhället blanda sig i individuella handlingar endast ifall de åsamkar andra skada. I sin mest extrema variant förenar liberalismen betonningen på liberalistisk frihandel och konkurrens med en cynisk samhällssyn kallad ”socialdarwinism”, enligt vilken samhället är en kamp om existensen, där de starkaste överlever och de svagaste går under. Detta synsätt, som ställer individualism och effektivitet framför allt annat, kallas nyliberalism eller libertarism. Det har dykt upp inom ekonomisk teori upprepade gånger alltsedan den Friedrich von Hayek, brittisk undersåte av österrikisk härkomst, först förespråkade det i sina skrifter på 1930-talet.

Historien visar oss, att inte en enda av den franska revolutionens tre principer kan utelämnas utan att de två övriga blir lidande. Liberalismen lägger tonvikten vid frihet och egalitärismen vid jämlikhet, men varken den ena eller den andra av dem fungerar om de inte är i beröring med varandra. Socialismen och kommunismen misslyckades i sitt försök att förverkliga broderskap och jämlikhet utan frihet. Nyliberalismen misslyckas i sin prioritering av fri konkurrens som inte beaktar de gränsvillkor och begränsningar som utgörs av broderskap och jämlikhet.

Mellan dessa båda ideologiska ytterlighetsfall har olika kompromisser

odlats fram. På vänsterhåll har vi socialdemokratin, och till höger social-liberalismen. Bland de stora framsteg som dessa två ideologier uppnått under 1900-talet finner vi en demokrati grundad på allmän och lika rösträtt, en rättsstat baserad på grundlagenliga rättigheter samt en utveckling och en förstärkning av välfärdsstaten som en garant för medborgarnas grundtrygghet.

Rättviseproblemet

Under slutet av 1900-talet trädde begreppet rättvisa fram som eniktig samhällsfilosofisk fråga, vilket ledde till att den franska revolutionens tre nyckelbegrepp kom att problematiseras på nytt.

Startskottet för diskussionen utgjordes av John Rawls analys av rättvisa som skälighet (fairness) i *A Theory of Justice* 1971. Rawls efterträvar att dels maximera medborgarnas inbördes friheter, och samtidigt ta hänsyn till kravet på jämlighet mellan dem. Enligt Rawls "frihetsprincip" bör alla garanteras så stor frihet som möjligt. Enligt "differensprincipen" är en ojämnn fördelning av medborgarnas förmögenhet berättigad endast ifall det gynnar de sämst lottade; men samtidigt förutsätts det att alla har samma möjligheter att förbättra sin position i förhållande till varandra. Differensprincipen påminner om tesen i den franska deklarationen från 1789, enligt vilken "sociala skillnader [inte kan] grundas på annat än den gemensamma nyttan." Rawls version av liberalismen har följaktligen ansetts stå i samklang med den socialdemokratiska välfärdsstaten i de nordiska länderna, eftersom välfärdsstaten strävar att utjämna av de skillnader i inkomst och förmögenhet som marknadsekonomin medger genom ett offentligt ingripande i syfte att avlägsna fattigdom.

Rawls mest framträdande utmanare kom att bli Robert Nozicks nyliberalism, där den enda ovillkorliga principen är individens frihet att sträva efter sin egen lycka och framgång. Staten ska inte blanda sig i detta annat än i egenskap av en "nattväktare" som garanterar fri ekonomisk konkurrens.

De politiska framgångar den nyliberalismen skördat i England och Förenta Staterna från och med 1980-talet har gett upphov till det som under beteckningen globalisering innebär att den fria marknadsekonomin breder ut sig allt mer. Det argument man ofta brukar ta till för att försvara en avreglering av ekonomin och döma ut planekonomin påminner om Smiths tes om en osynlig hand: det är endast fri och hård konkurrens som förmår skapa ökat välstånd och större välfärd för världens nationer. Nyliberalismens kritiker, på spaning efter "en globalisering med mänskligt

ansikte”, genmäler att situationen för de fattiga i världen åtminstone inte hittills har förbättrats genom fri konkurrens; snarare har den lett till en ökad ojämlikhet såväl mellan stater som mellan medborgarna inom en stat. Enligt kritikerna borde livskvaliteten mätas så att man inte enbart tar hänsyn till ekonomiska indikatorer. Även de ekologiska, sociala och etiska dimensionerna borde tas i beaktande. Av dessa anledningar anser de att globaliseringprocessen även bör regleras globalt.

Man kan alltså inte påstå att den debatt som förts kring begreppet rättvisa skulle ha lyckats lösa de inbördes spänningarna mellan frihet, jämlikhet och broderskap.

Tolkningarna av frihet och jämlikhet

Enligt Rawls moderata liberalism bör medborgarna garanteras lika rätt till de grundläggande friheterna. Redan Chydenius uttryckte samma tankegång: de medborgerliga privilegierna bör inte vara enskilda, utan ett tillstånd av sann frihet uppnås ”när den ringaste undersåte i et samhälle får under en såll regering med lika fria händer som den ypperste söka jämt det Almännas sitt eget väl”. Därför kan jämlikhet anses vara den viktigaste principen för ett gott samhälle, i vilket alla medborgare är jämlika i fråga om de grundläggande rättigheterna och friheterna.

Individuell frihet innebär inte endast avsaknad av ytter begränsningar (negativ frihet eller ”frihet från något”), utan det innebär också färdigheter och resurser som medger handlingar (positiv frihet eller ”frihet till något”). Nyliberalismen intresserar sig ensidigt för en negativ ekonomisk frihet, medan den nordiska rätts- och välfärdsstaten av tradition även innehåller maximal jämlikhet med hänsyn till positiv frihet.

Förutom negativ och positiv frihet har man även diskuterat ett ”tredje frihetsbegrepp”, med vilket Quentin Skinner avser oberoende i förhållande till de styrandes nåd och vilja. Detta specialfall av negativ frihet är nära besläktat med begreppen självständighet (independence) och autonomi (autonomy). Politiskt kommer dessa till uttryck i form av folkets suveränitet och relateras till begreppet demokrati. Motsatsen till det är slaveri, d.v.s. underkastelse och osjälvständighet.

Frihet, i betydelsen medborgerlig autonomi, saknades i de totalitäre stater som i början av 1900-talet byggdes upp på såväl fascistisk som komunistisk grund. Den ursprungliga tankegången inom marxismen var, att staten skulle vittra bort så snart det kommunistiska skedet hade uppnåtts. Men trots detta innebar realsocialismen en diktatur, där ett enda parti

styrde folket med hjälp av en kallhamrad statsapparat. Marxismen och den stränga planhushållningen tillät inte friheter som äganderätt och konsumtionsfrihet, och inte heller vare sig den tankefrihet eller den näringsfrihet som Chydenius lade stor vikt vid. De som beskyllde socialismen för att ett förverkligande av den ledde till slaveri hade goda skäl för sin kritik.

I nyliberalismens tidevarv har man börjat anklaga också välfärdsstaten för ett "förmyntharskap". I fråga om de nordiska länderna saknar anklagelsen emellertid grund, eftersom den positiva frihet som de medborgerliga rättigheterna medför garanterar att demokratin respekteras.

Enligt Aristoteles rättsprincip skall "lik fall behandlas lika". Detta innebär ändå inte att jämlighet vore detsamma som nivellering, eftersom jämlighet förverkligas mellan människor som sinsemellan är olika. Jämlighet innebär inte alltid att dela lika, utan olika fall bör behandlas olika, men så att relevanta kriterier tas i beaktande. En särbehandling kan berättigas bland annat med hänsyn till vars och ens behov, förtjänst och insats.

Även Rawls differensprincip visar att att skillnader som gynnar det allmänna bästa kan accepteras och understödjas i ett jämlikt samhälle. Enligt Rawls kan man uppmuntra medborgarna till egna initiativ till exempel på områden som faller under ägande- och arvsrätt, inom utbildning och forskning, i fråga om förvärvsarbeta, arbetsfördelning och företagsamhet; det vill säga på områden där initiativrikedom skapar välstånd för alla, och därigenom också för de sämst lottade. Differensprincipen anger dock inte hur stora skillnader mellan medborgarna som tillåts. Enligt min uppfattning borde differensprincipen jämnas ut, till exempel via beskattnings och offentliga tjänster, för att motverka ett nollsummespel där vinnaren tar allt. En skälig utjämning av vinsterna kan också motiveras med samhällelig trygghet. Vi ser alltså, att den effektivitet som förknippas med konkurrenstankeendet, och den jämlighet som rättsprisen kräver, inte bara kan anpassas till varandra utan att de dessutom kan stöda varandra.

En styrning eller inte?

Spelteorin har – bland annat genom fångens dilemma och problemet med snålskjutsåkare – på ett åskådligt sätt visat, att de rationella val en individ gör till sin egen förmån kan leda till ett kollektivt sett irrationellt slurresultat. Liisa Uusitalo har tillämpat en spelteoretisk modell för att förklara uppkomsten av miljöproblem, och på motsvarande sätt kan modellen tillämpas vid en analys av många andra sociala företeelser. Smiths osyn-

liga hand räcker inte till för att styra samhällelig utveckling; den behöver hjälp för att klara sig.

Samhället kan inte lämnas i ett tillstånd av laissez-faire, eftersom inte ens negativ frihet kan förverkligas då anarki råder. Den fria konkurrensen som nyliberalerna förespråkar förutsätter ingrepp från myndigheternas sida i form av lagar och direktiv som förhindrar att någon bryter mot rätten till frihet. På motsvarande sätt kan man inte heller slå vakt om en skälig fördelning av de samhälleliga resurser och de möjligheter som är en förutsättning för att de positiva rättigheterna förverkligas, om inga socialt sanktionerade tillsvägagångssätt står till buds. Även företagen drar nytta av att samhället erbjuder dem utbildad arbetskraft, rättskydd och ett basutbud av offentliga tjänster.

Ingetdera slaget av frihet kan alltså förverkligas utan samhälleligt stöd. Detta gäller såväl inom nationer och stater som i ett globalt och internationellt sammanhang. I stället för en osynlig hand behöver vi gemensamma beslut och en samfällig styrning.

De samhälleliga styrmedlen står att finna på två håll. För det första kan lagar, förordningar och offentliga avtal fungera normgivande. Risken med att i allt för hög grad använda sig av detta slags medel är att det resulterar i ett samhälle som är ett slutet och totalitärt system, renons på de politiska och ekonomiska friheter som uppmuntrar till egna initiativ. Man kan inte eliminera behovet av reglering och planering helt och hållet, men de bör tillämpas ett rimligt inflytande.

För det andra kan man, jämsides med de hårda normerna, eller i stället för dem, använda sig av mjuka metoder som moraliska dygder, samarbete, tillit och kompanjonskap. Dessa funktioner, som i medborgarsamhället närmast tillhör ”den tredje sektorn”, kallas numera ofta gemensamt för ett ”socialt kapital”, men man kunde lika gärna använda sig av den traditionella termen ”broderskap”. Broderskap trivs bäst i ett demokratiskt samhälle, där människor inte uppför sig mot varandra som jagande rovdjur i djungeln, utan där var och en uppmuntras att i moderat form sträva efter sin egen vinnning med hjälp av en differensprincip som utjämnats i skälig grad, och där folket har makten och är oberoende av de styrandes välvilja. På så vis förverkligas ett demokratiskt samhälle i en anda av broderskap, där frihet och jämlikhet ingår i optimal förening med varandra.

Till ett demokratiskt samhällsskick hör också att stävja byråkrati och teknokrati. Ett planekonomiskt ideal leder lätt till en tjänstemanna-

expertdiktatur, där även politiska beslut ses som frågor man löser med effektivitetskalkyler. Det vi behöver är däremot en vetenskaplig och teknisk expertis, som i förening med ett demokratiskt beslutsfattande, medborgarinflytande och en ansvarsfull ekonomisk etik, tillåter oss att leta fram strategier för framtiden och föra en etisk diskussion om alternativa framtida världar.

Föredrag vid Chydenius-seminariet i riksdagens auditorium 13.10.2003

Översättning: Nike Parland-Gylling

Liberalismen i vår tid

Den moraliska och ekonomiska ordningen

Anders Chydenius var en av dem som gjorde sitt bästa för att sparka igång ”marknadens sataniska kvarn” - för att citera ett uttryck som Karl Polanyi (1944/1957) använde för att beskriva 1800-talets Storbritannien. I våra ögon ter sig den tidens Storbritannien kanske trots allt som en mindre intensivt malande kvarn än den i vår egen tid.

1700-talets tänkare levde i vad man nuförtiden har börjat kalla en moralisk ekonomi (Booth 2004). Den tidens ekonomi var inbäddad i, eller begränsad av, ett samhälle och dess moralregler. Booth kallar det en inbäddad (embedded) ekonomi. För liberalismens förespråkare tedde den sig som det vi med nutida begrepp skulle kalla en reglerad och begränsad ekonomi.

Men trots detta stod de ekonomiska tänkarna på 1700-talet i viss mening själva för en moralisk ekonomi: även för dem var ekonomi och moral förbundna med varandra. Adam Smiths viktigast verk behandlar moraliska känslor. I motsats till senare tiders liberalism studerade Smith inte individer i egenskap av själv tillräckliga och av varandra oavhängiga ekonomiska subjekt, utan som tvärs igenom sociala varelser med moraliska känslor för varandra. De ekonomiska teoretikerna på 1700-talet skyggade inte för att ställa upp moraliska och sociala normer för det goda samhället. För dem handlade fri tillgång till arbete inte bara om att sätta fart på olika branscher inom näringslivet, utan var i sig självt något rätt och gott.

I och med liberalismens segertåg har en moralisk ekonomi, i vardera bemärkelsen, fått ge vika. Ekonomin har institutionaliseras i form av självreglerande marknader frikopplade från samhället, och har omvandlats till en autonom och renodlad ekonomi. I den moderna kapitalismen ställs den inbördes relationen mellan den moraliska ordningen och den ekonomiska effektiviteten på huvudet. Vi är tvungna att producera varor som ger vinst, och inte det som av moraliska skäl känns viktigt för oss.

Renässansen för Polanyi är ett tecken på att de två gångna decen- nierna har inneburit en minst lika lång period av omdaning mot en allt naknare marknadsekonomi - och inte bara en marknadsekonomi, utan ett marknadssamhälle. Marknaden har blivit en mekanism som i allt högre grad integrerar samhället inom sin intressesfär, och en institution som styr det. Det är inte samhället som mättat ekonomin med moraliska normer, utan det är ekonomin som mättar oss och samhället. Den allt naknare inriktningen på ekonomisk vinst kommer också till synes i att tillväxt – som kan te sig som ett gemensamt gott – allt mer övergår i en inriktning på en renodlad förstärkning av konkurrenskraften. Man kan fråga sig om inte Finland, som samhälle betraktat, framför allt har blivit ett samhälle som strävar att stärka sin konkurrenskraft, d.v.s. ett samhälle där konkurrens- kraften inom ekonomin, företagen, utbildningen och välfärdssystemen framstår som ett gemensamt intresse av avgörande betydelse?

Ekonomin styr oss

Om vi tidigare hade en ekonomi inbäddad i samhällsmoralen, som den nu har frigjort sig ifrån, så har ekonomi som vetenskap betraktat samtidigt övergått från en etisk orientering mot en teknisk och instrumentell inriktning. Inom ekonomisk teori har etiska spörsmål ersatts med studier av de ekonomiska subjektens preferenser och val underkastade knapphetens villkor. Det som aktörerna på marknaden, med de knappa resurser som står dem till buds, väljer, är gott. Allt som befärmjar ekonomisk tillväxt eller konkurrenskraft är gott. Den kapitalistiska dynamiken ger upphov till ett tillstånd präglat av ständig knapphet, vilket inte bara gäller pengar och konsumtionsvaror, utan också tid, och rentav uppskattning (Sennett 2004; Julkunen m.fl. 2004). Av den anledningen kan vi aldrig uppnå ett tillstånd av mättnad. Ekonomin, eller marknaden, tränger in överallt som en övergripande institution som i allt högre grad omvandlar oss till det slags individer och subjekt, vars rationella och kalkylerande sedan tvåhundra år tillbaka är utgångspunkten för den neoklassiska ekonomiska teorin.

Samma ”morallöshet” berör på i viss mening även sociologin. Sociologins anpassning till liberalismen visar sig i form av värdefrihet och relativism. Sociologin - och sociologen - accepterar varje individs och varje samhälles rätt att ställa upp egna målsättningar och varje kulturs rätt att definiera vad som är gott enligt dess normer. För moderna ”liberaler” – det som i amerikansk mening kallas vänstern - är moraliska ställningstaganden obekväma.(Wolfe 1989).

Längst i försvaret av marknadsekonomin har Chicagoskolan gått. Enligt den utgörs alla mänskliga handlingar av rationella val baserade på egennyta. Till åtskillnad från institutionalister som Polanyi, som tänker sig att marknadsekonomin och marknadssamhället formar oss till sin avbild, anser ekonomer som Gary Becker att ett beteende inriktat på egennyta är en antropologisk universal.

Av den orsaken anser Chicagoskolan att man borde låta handeln och marknaden (den högst bjudande) lösa svåra moraliska frågor kring immigration, befrielse från värnplikt, sex, adoption och organhandel m.m. Alan Wolfe tycker att det ligger något väsentligt i detta. Om de moderna liberalerna saknar ett gemensamt moraliskt språk, så kunde man i så fall tänka sig att egenintresset vore den moralkod som alla moderna individer förstår?

Alan Wolfe undrar hur det kommer sig att en dylig tankegång väcker våra reservationer, och varför vi fortfarande vill dra moraliska gränser? Han svarar, att vår egen erfarenhet säger oss att marknaden är ett hot mot såväl nähet som rättvisa, och att pengar förstör både kärlek och politik. Vi försöker dela in vårt sociala liv i olika segment för att marknadens moralkod inte ska ta över på alla områden. Vi skapar regler som hindrar vissa individer från att sälja och köpa enligt sitt eget gottfinnande. Detta görs i syfte att skydda oss från alternativet att alla skulle bli tvungna att köpa och sälja – och för att förhindra att alla sociala relationer skulle ses enbart i termer av den enskilda konsumenten i förhållande till världen. (Julkunen 1992)

Marknadsekonomin och -samhället är inne på ett nytt varv nu, och klivet upp till den nya nivån, d.v.s. marknadsekonomin intrång allt djupare i de sociala strukturerna, tvingar oss än en gång att se ekonomins moraliska dimension i ögonen. Borde vi fortsätta med att dela in och segmentera samhället på moraliska grunder, eller ska vi låta marknaden erövra nya områden där det ekonomiska intresset och det sociala byter plats? Som vi väl känner till har nyliberalismen och new public management – som det nya idelet för offentligt ledarskap kallas – under de senaste decennierna propagerat för marknadsmässigt betingade val. De sägs leda till bättre och effektivare resultat, som ska vara mer i linje med konsumenternas preferenser än val som är politiskt, byråkratiskt och professionellt betingade.

Välfärdsstaten i färd med att smälta samman med ekonomin

Välfärdsstaten är en modern moralekonomisk instans. I egenskap av eko-
212

nomi skapar den förutsättningar – för efterfrågan på konsumtionsvaror, för tillgång till en frisk och kunnig arbetskraft, för riskförsäkring, social kohesion och stabilitet och för att frigöra arbetskraft för förvärvsarbete bland dem som annars ägnar sig åt oavlönad heltidsomorg om närliggande medmänskor. Samtidigt utgör välfärdsstaten en moraliskt ”segmenterat” element: ekonomin regleras genom statlig intervention, och situationer som marknaden förorsakat korrigeras, t.ex. genom inkomstöverföringar. Välfärdsstatens uppgift är att direkt ta ställning till moraliska frågor angående behov, rättigheter och skyldigheter.

Men det nya varv som marknaden nu är inne på syns i att (välfärds)staten allt klarare förutsätts tjäna den ekonomiska tillväxtens och konkurrenskraftens logik, till och med i så måtto att man med Nikolas Rose (1998, 1999) kan säga att samhället smälter samman med ekonomin (Julkunen 2003). Marknadsekonomin söker ständigt nya mål som kan underställas affärsverksamhet och fås att inbringa vinst – mål som kan privatiseras och integreras i den allt mer utbredda övergången från en samhällelig och moralisk till en ekonomisk ordning. Här duger vatten, luft, järnvägar, krig, fängelser, den allmänna säkerheten – för att inte tala om social- hälso- och undervisningssektorn, som är de ”sista fästena som inväntar sina erövrare” (Ball 2004, 12). Erövningsprocessen båddas för genom att man erbjuder, lobbar för och sätter press på den politiska makten som ansvarar för välfärdsstaten för att få den att acceptera marknaden som en lösning på välfärdsstatens finansieringsproblem. Läroböckernas idealmarknad utlovar kostnadseffektivitet, innovativt nytänkande och ett utbud som svarar mot konsumenternas preferenser.

På makronivå syns sammansmältningen mellan samhälle och ekonomi i att utbildnings- och socialpolitiken berättigas med dess kapacitet att stöda ekonomin, tillväxten och lönearbetet, d.v.s. i termer av en investerande och producerande faktor. Såväl tankemässigt som de facto omdanias välfärdsstatens institutioner till en infrastruktur vars uppgift är att understöda och producera konkurrenskraften i samhället. Detta kommer till synes i att välfärdsstaten betydelseläggs som en del av konkurrenssamhället: ”vi” måste visa ”oss” attraktiva i förhållande till de övernationella beslut som styr penningströmmarna, investeringarna och lokaliseringen av arbetsplatserna. Frukterna av välfärdssamhället i form av en hög utbildningsnivå, en fungerande hälsovård, samt social och politisk kohesion tolkas som en konkurrensfördel och sammanfattas som ett mänskligt, socialt och kunskapsmässigt kapital.

På mikronivå syns en organisatorisk och professionell sammansmältning framför allt i att man inom socialförvaltningen allt mer börjar

använda sig av tankesätt, språk och argument som tagits över från ekonomisk teori. Marknaden, eller imitationer av densamma, tillämpas på allt fler nya områden inom offentlig förvaltning, offentlig service och socialförsäkring. Inom de organisationer som producerar välfärdstjänster har man gått in för en ny resultatinriktad kultur. De professionella jargongerna har understälts ett språk som är inriktat på resultatstyrning och kostnadseffektivitet. Resultatenhet med budgetansvar, inbördes förhandlingar och anbudstävlingar, prestationer och resultat, resultatlön, budgetdiciplin som en etisk princip, utvärderingar och auditioner skapar ramarna för utbudet på tjänster. I en atmosfär som präglas av kalkyler och transparens, där vars och ens tankar upptas av budgeter, inkomster, utgifter, mätbara resultat och kvalitetsindikatorer, försvinner ett tidigare yrkesrelaterat ethos och en moralisk ordning

Rose anser att det som sker är en övergång från en etik inriktad på public service till en som baseras på ett affärsmässigt ledarskap ur den privata sektorn. Ball (2004) kallar en sammansmältning mellan å ena sidan de värden som offentliga tjänster och en yrkesrelaterad etik står för, och å andra sidan dem som affärsvärlden representerar, för "sekundära skadeverkningar". De uppstår vid en bolagisering och en anpassning till marknadens villkor, och kan kallas kapitalismens skapande destruktivitet. Enligt de mest kritiska utvärderingarna leder detta till att idén om att tjäna andra och om en utvärdering av ens eget arbete i ljuset av en professionell etik så småningom omöjliggörs. Det som återstår är uthållighet, hardness (som egenskapen kallas inom amerikansk vårdvetenskap): att klara den press kraven på prestationer och resultat ställer på en.

Tankemodellerna, som tagits över från ett affärsmässigt ledarskap inom den privata sektorn och ur ett marknadslogiskt resonemang, har jämnat vägen för nästa steg, som utgörs av en social-, hälso- och utbildningsmarknad och anbudstävlingar. I princip finns det två slag av anbudstävlingar på marknadens villkor. I en renodlad marknadsekonomi är det köpkraften som reglerar efterfrågan och vad som produceras – skönhetoperationer eller kirurgiska ingrepp på brutna lårben och gråstarr? Inom en partiell marknad bestämmer tjänstemännen eller politikerna vad som produceras, och det är enbart producenterna som konkurrensutsätts. I och för sig ökar konsumentens eller klientens valfrihet inte i och med detta, men marknadsekonomin introduceras i den offentliga sektorn, och den information som erbjuds är marknadsstyrd. Kunskaper i ekonomi har blivit en del av kompetenskraven inom undervisnings- social- och hälsovårdssektorn, och särskilt stor vikt läggs vid konkurrensutsättning. Yrkesfolk inom social- och hälsovården blir i allt större utsträckning tvungna att rådgöra med

bokförare, jurister och konsulter.

De regler och mekanismer som styr konkurrenskraften sveper än en gång undan den moraliska eller samhälleliga ordningen för att ge plats för en ekonomisk. Reglerna för konkurrensutsättning gör det allt svårare att välja en producent på basis av kriterier som lokal förankring, kontinuitet och förtroende, och detta leder till att övernationella kedjor favoriseras. Det är svårt att mäta, jämföra och verbalisera ”samhällelighet” som ett konkurrensvillkor, och därför kommer de stora affärskedjorna i ett fördelaktigt läge. Det är svårt att göra känslor och omsorg till kriterier för offerttävlingar och avtal. Dessutom är de stora affärskedjorna och koncernerna och deras jurister bättre på att formulera avtal än kommunerna, och tuffa förhandlingspartners.

Sally Tomlinson (2001) påstår att den främsta målsättningen inom undervisningen i Storbritannien av idag är att lära eleverna hur man konkurrerar med andra. - Ska vi tro att det är så mycket annorlunda ställt i Finland? Utbildningssystemet strävar till att skola upp så många så högt utbildade opportunister som möjligt, i syfte att skapa förutsättningar för en fortsatt ekonomisk tillväxt. Man vill alltså att eleverna är ”hungriga”, d.v.s. accepterar inbördes tävlan och är redo att stärka sin egen konkurrenskraft. Förutom inbördes konkurrens lär den nya dolda läroplanen dem att göra val: under utbildningens gång måste de kunna göra val, och själva ta ansvar för dem.

I stället för den utbildningsoptimism, den tro på jämlikhetssträvanden och på att det går att undanröja fattigdomen genom utbildning som var utmärkande för tidigare årtionden, har vi fått en sållning av toppförmågor. Målet är att skapa en medelklass för vilken utbildning ter sig som ”ett livslångt terränglopp, där löparna oavbrutet tvingas fatta viktiga beslut om vilken rutt som bäst för dem framåt.” (Rinne 2004, 117)

Målet för den aktuella välfärdsreformen är inte bara att införa ”kostnadseffektivitet” inom undervisnings-, hälsovårds- och socialsektorn. Den innebär samtidigt att vi själva omdanas till ett nytt slags subjekt, som i linje med det neoklassiska idealet gör rationella val och litar till sig självt, utan att vara beroende av några samhälleliga band. I den meningen är beroendeskap och en beroendekultur nyliberalismens största fiender (Sennett 2004). Målet för välfärdsreformen är att skapa självförsörjande individer som uppfattar sig själva som oberoende och som inte – likt subjekten i välfärdssamhället – ”står enade” eller ”lutar sig mot varandra”. Dessa individer ska alltså föredra att förbereda sig individuellt, själva bär sitt eget ansvar samt intressera sig för sin egen kompetens, sin förmåga att

placera sig i arbetslivet, sin konkurrenskraft och sina egna investeringar - d.v.s. vara subjekt som garderar sig för risker snarare genom att maximera sin egen kompetens än genom att knyta samhälleliga band.

Jämlika möjligheter?

Den ekonomiska liberalismens syster, den politiska liberalismen, försäkrar att var och en kan ställa upp sina egna värden och målsättningar. Detta löfte infrias dock inte, eftersom liberalismen sätter in disciplin och kontroll mot fattiga och sämre lottade, samtidigt som vi alla, inklusive den offentliga sektorn, underställs en allt mer intensifierad marknadssdisciplin (Julkunen 2001 och 2004, Kantola 2002). Den politiska liberalismen försäkrar dessutom att alla mäniskor är lika värda, eller åtminstone föds jämlika.

Även om den liberalistiska idén om allas jämlighet inte stämmer särskilt väl överens med realiteterna, har den naturligtvis haft en synnerligen viktig roll i berättigandet av och argumenteringen för olika jämlikhetsrörelser, som till exempel kvinnorörelsen. Men berättigar den liberala jämlikhetsideologin till något mer, och vilken är dess roll i ett allt mer intensifierat marknads- och konkurrenssamhälle?

I stora drag kan de moderna samhällena indelas enligt de två slags jämlikhets- och rättviseideologier de baserar sig på. I grund och botten är den ena ideologin socialdemokratisk och den andra liberal. Den socialdemokratiska ideologin (vilket inte innebär att dagens socialdemokratiska partier handlar enligt den) strävar mot egalitism, vilket innebär att det goda i samhället, t.ex. inkomster eller möjligheten att bilda sig, delas så lika som möjligt (equal outcomes). Egalitarismen motiveras med jämlikhetsidelet, alltså med det orättvisa i en ojämnn fördelning av välfärden, samt med social kohesion, d.v.s. med tanken på den splittrande effekt stora inbördes skillnader inom samhället ger upphov till.

Den liberala jämlikhetsideologin åberopar däremot lika möjligheter (equal opportunities) och godkänner skillnader i slutresultatet. Dessa skillnader anses bero på vars och ens egen förtjänst, ifall alla skillnader i utgångsläge har undanrört och eventuella underprivilegierade grupper dessutom särskilt kompenserats. Denna världsbild är inte jämlik, utan trappstegsformad. En politik baserad på denna ideologi vill hjälpa även de sämre lottade fram till de lägsta trappstegen på möjligheternas trappa eller stege, varefter den enskilda individens förmåga och egna ansträngningar avgör hur högt på stegen han når. Den här liberala jämlikhetsideologin benämns även meritokrati, eftersom resultat belönas efter förtjänst.

Belöningen består emellertid inte enbart av pengar och av en position i samhället, utan också av det godkännande och den uppskattning man får av andra. I den moderna världen finns det, enligt Sennett (2004), tre anledningar till att erhålla andras uppskattning. Den första är begåvning och talang som drivs intill virtuositet, d.v.s. att utnyttja sina möjligheter och utveckla sina talanger. Den andra är förmågan att vara oberoende av andra och ta hand om sig själv, att inte ligga andra till last. Den tredje är giving back, d.v.s. att göra en insats som samhället uppskattar. På sätt och vis är dessa moderna källor till uppskattning demokratiska. Tack vare de insatser ”chydeniusarna” gjorde begränsas de inte längre av nedärvida privilegier och slutna skrån, utan vi uppmanas att bli något av egen förtjänst.

Men trots allt utgör alla tre källor även till ojämlikhet och meritokrati, för alla kan inte stå sig på samma startlinje för att bli virtuoser eller vinna. Det moderna konkurrenssamhället, där möjligheterna står öppna för alla, men bara ett fåtal kan nå toppen, ger upphov till smärtsamma jämförelser. Medan somliga lämnas utan ett existensminimum, d.v.s. utan ett arbete man kan försörja sig hederligt på, antar belöningen av toppförmågor och specialbegåvningar ständigt nya former. Talang och potential letas fram, testas och sållas allt tidigare i livet, vilket leder till att också barndomen förvandlas till en skådeplats för ojämlikhet. Som Sennett (2004) visar, genererar det liberala samhället knapphet också i fråga om respekt och uppskattning - precis som om de bara skulle räcka till för några få toppförmågor. Ändå är vår förmåga att respektera och uppskatta andra i princip är obegränsad.

Vår tids liberalism ger upphov till en paradoxal kombination där möjligheterna bedöms vara likvärdiga och resultaten olika värda. Den beskrivs ofta som en dynamik i form av ”vinnaren tar allt”, där marginella skillnader i prestation kan leda till stora skillnader i belöning. (Giddens 1998). En ren meritokrati skapar dessutom en stor underklass, som inte bara befinner sig ”på samhällets botten”, utan som dessutom själv övertygas om det berättigade i förfördelningen, och inbillas att den är själv-förvållad. De privilegierade ändemot har intresse av att flytta över sina egna privilegier på sina barn, att hindra deras sociala rörlighet neråt och att bryta mot meritokratins idé om lika möjligheter. Terrängloppet, som inleds allt tidigare, innebär att man bekymrar sig för, och är allt mer oroad över, på vilket daghem, i vilken skola, i vilka fritidssysselsättningar och vid vilket universitet barnen ska placeras. Varje drag som görs innebär ett avgörande steg på livsbanan.

Under de två senaste decennierna har den växande liberalismen och det allt starkare marknadssamhället inneburit att jämlikhetsideologin om

liko möjligheter har trängt undan jämlikhetsideologin om lika slutresultat. I och för sig är det inte möjligt att skapa vare sig ett samhälle som bygger på lika möjligheter eller ett som bygger på lika slutresultat. I ett modernt samhälle skulle inte ens en diktatur kunna dela ut detsamma till var och en, och därfor är lika slutresultat en omöjlighet. Enbart försöken i denna riktning har lämnat spår som förskräcker. Idén om lika möjligheter kan inte heller genomföras, eftersom ingen politik skulle kunna stärka eller favorisera varje individ till den grad att alla skulle bli jämnstarka.

Men marknadssamhället behöver ideologier som räfftfärdigar det, och läran om lika möjligheter passar bra in. Numera begränsas vars och ens möjligheter inte längre av ståndsmässiga skäl, och i allt lägre grad av könsroller. Till synes beror ens möjligheter bara på ens egen insats, rätt val och ens egen konkurrenskraft. I och med detta är illusionen om lika möjligheter tillräckligt övertygande för att ifrågasätta egalitarismen och berättiga konkurrenssamhället.

Marknads- och konkurrenssamhället motiveras inte med någon utopi om det goda – av något etiskt ideal eller av en moralisk ordning. Drivkraften bakom utvecklingen består i en allt mer intensifierad konkurrens som grundar sig på resursknapphet och ojämlikhetens lockelse.

En motrörelse?

Polanyis renässans beror säkerligen inte enbart på att uttrycket ”en satansk kvarn” träffat rätt, och på ett nyvaknat intresse för de institutioner som styr oss. Det som också talar till oss hos Polanyi är hans tankar om en motrörelse och socialt självförsvar. Det finns säkert redan i detta nu punktvisa ansatser till en motrörelse, och jag antar att sådana påträffas även i den värld av arbete och framgång som konkurrenssamhället står för. (Julkunen m.fl. 2004).

Då Anders Chydenius stred för fria arbetsavtal, för att avskaffa ståndssamhällets privilegier och för att ge alla lika möjligheter var hans krav inte enbart instrumentella, i syfte att generera tillväxt inom olika näringsgrenar, utan de stod också för framsteg och utveckling. Nu har sambandet mellan å ena sidan tillväxt och å andra sidan framsteg och utveckling fördunklats avsevärt, och kommit att ifrågasättas. All tillväxt sägs vara av godo, allt arbete som stöder tillväxt och konkurrenskraft lär ska vara av godo, oberoende av dess moraliska innehörd. För att nå framgång i dagens värld måste man acceptera vilket arbete som helst som det finns efterfrågan på. Men samtidigt ska man hålla tillräcklig distans, eftersom marknaden går i vågor och nyförde resurser i snabb takt. Jussi Vähämäki

(2003) har sammanfattat ”det nya arbetet” i frågan: Hur intressera sig för allt utan att bry sig om någonting?

Det hör till kapitalismens väsen att inte ta ställning till innehållet – alltså att producera det som ger vinst, och inte det som vi tillsammans bestämmer att vi behöver. Men det verkar som om även denna indifferens skulle ha uppnått en ny potens, och som om man nu gjorde vinst på områden och i branscher som allt oftare ställer en inför frågan om arbetets moraliska berättigande. Precis som om indifferensen i fråga om den moraliska dimensionen och innebördens hade väckts först i dagens arbetsliv. Det är som om arbetet hittills varit inbäddat, alltså bättre förankrat i gemensamt erkända behov, och som om det inte förrän nu hade börjat lösgöras och transformeras till ett slags ”oförankrat arbete”.

Åtminstone får man ett intryck av att samtidsanalyserna rent av tävlar om att måla upp ”det nya arbetet” i den mest dramatiska skildringen av moralisk tomhet, brist på innehåll och längtan efter ett ”riktigt jobb” (inom skönlitteraturen Beigbeder 2004). Här handlar det just precis om de nya vinnarjobben (jobb inom nymedia, mobiltelefonbusiness, fondinvestering, konsultverksamhet, kulturindustrin, reklambranschen, mediakändisvärlden, analys och utveckling). Men föds här en motrörelse, eller är allt vi lärt oss av liberalismens långa historia – förutom att bli ekonomiska subjekt som enbart intresserar sig för sin egennyta – en slags ironisk självreflektion, med vars hjälp vi lever vårt dagliga liv i en omgivning, vars mening vi ifrågasätter?

Översättning: Nike Parland-Gylling

KÄLLOR

Ball, Stephen J.: Suorituskeskeisyys ja yksityistäminen jälkihyvinvointivaltion koulutuspolitiikassa. *Kasvatus* 2004, 90, 1, 6-20.

Beigbeder, Frederic: 24.99 E. Like, Helsinki 2004. [orig. utg. 24.99. De Geus 2001, även 99 francs. Gallimard, Paris 2004]

Booth, William James: Moraalitalouden ideasta. I Kauppinen, Ilkka (toim.): Moraalitalous. Vastapaino, Tampere 2004. [orig. On the Idea of the Market Economy. American Political Science Review 1994, 653-667]

Giddens, Anthony: The Third Way. Polity Press, Cambridge 1998.

Julkunen, Raija: Hyvinvointivaltio käännekohdassa. Vastapaino, Tampere 1992.

Julkunen, Raija: Suunnanmuutos. 1990-luvun sosiaalipoliittinen reformi Suomessa. Vastapaino, Tampere 2001.

Julkunen, Raija: Hiipivä ja ryömivä - pääoma valtaamassa hyvinvointivaltiota? I Harri Melin & Jouko Nikula (toim.): Yhteiskunnallinen muutos. Vastapaino, Tampere 2003.

Julkunen, Raija: Suunnanmuutoksen moraalitalous. I Ilkka Kauppinen (toim.): Moraalitalous. Vastapaino; Tampere 2004.

Julkunen, Raija, Nätti, Jouko & Anttila, Timo: Aikanyrjähdyn. Keski-luokka tietotyön puristuksessa. Vastapaino, Tampere 2004.

Kantola, Anu: Markkinakuri ja managerivalta. Poliittinen hallinta 1900-luvun talouskriisissä. Loki-kirjat, Helsinki.

Polanyi, Karl: The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time. Beacon Press, Boston 1957 (orig. utg. 1944). [även Den stora omdaningen: marknadsekonomins uppgång och fall. A-Z förlag 2002]

Rinne, Risto: Keskiluokan murheet ja huolet koulutusmarkkinoilla. Kas-vatus 2004, 90, 1, 117-118.

Rose, Nikolas: The crisis of the 'social': beyond the social question. I Sakari Hänninen (ed.) Displacement of Social Policies. SoPhi, Jyväskylä 1998.

Rose, Nikolas: Powers of Freedom. Reframing Political Thought. Cambridge University Press, Cambridge 1999.

Sennett, Richard: Kunniointus eriarvoisessa maailmassa. Vastapaino, Tampere 2004. [orig. Respect in a World of Inequality. W.W. Norton, New York 2003]

Tomlison, Sally: Education in a post-welfare society. Open University Press, Buckingham 2001.

Vähämäki, Jussi: Kuhnurien kerho. Tutkijaliitto, Helsinki 2003.

Wolfe, Alan: Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation. University of California Press, Berkeley 1989.

Frihet och ansvar

Anders Chydenius' filosofi i vår tid

"Anders Chydenius' filosofi i vår tid". Underrubriken för mitt föredrag målar en bild för mina ögon. På bilden ser jag en bred, strid flod. Där seglar medströms ett litet handelsfartyg från 1700-talet. I fartygets för står en man klädd i prästdräkt och spanar. Med en upptäcktsresandes nyfikna blick betraktar han stränderna och landskapet. På hans läppar vilar ett hemlighetsfullt leende – ett likadant som på hans porträtt i Nedervetil och Karleby kyrkor och på pärmarna till flera böcker, som behandlar hans omfattande och berömda livsgärning.

Varje fartyg har ett namn, så också detta. Det bär det stolta namnet *Libertas*, Frihet. Floden har naturligtvis också ett namn. Den heter *Upplysningen*. Den längre namnformen lyder *Upplysningsarvet*. De senaste åren har man börjat använda också ett tredje namn, *Moderniteten*.

Floden är inte endast bred och mäktig, den är också lång. Den flyter genom många länder, t.o.m. genom flera världsdelar. Dess längd mäts inte i meter utan i år. Den är över 250 år lång.

Flodens ursprungskällor är i England – eller egentligen i trakterna av Aten och Jerusalem, men det var i England som några ådror från antikens och kristendomens källor förenades och bröt fram i dagen. Det uppstod en flod, som blev allt bredare och började rinna mot Mellaneuropa, först mot Frankrike, sedan också till andra länder. Där genomströmmade och bevattnade floden det filosofiska, sociala, politiska och religiösa landskapet. Mycket snart trängde upplysningens starka ström också in i Norden. Till Finland kom den via Åbo Akademi. Där hade mannen i fartygets för såsom ung, vaken och kunskapstörstig student stiftat sin första bekantskap med den nya och starka strömmen.

Snart hade strömmen ryckt honom med sig. Denna ström syntes honom så klar, så frisk, så spänande och löftesrik, att han inte kunde bli kvar på stranden och bara se på.

Men inte kastade han sig i den lockande strömmen bara för att bli

drivved. Mycket snart började han leda strömmen i sådana färor att den skulle kunna friska upp, rena, befrukta, berika och lyckliggöra hela Sverige-Finlands rike.

Nu anländer denne man till oss, buren av upplysningens ström, den man som har kallats den svenska och finska liberalismens fader och som den framstående svenska ekonomi- och lärdomshistorikern professor Eli F. Heckscher har kallat "den mest lysande representanten för ekonomisk liberalism och socialt patos i Sverige och Finland". Denne föregångare och storman inom den ekonomiska historien kommer för att se vad som upplysningens och framstegets ström har fört med sig till våra stränder under de gångna århundradena och hur hans eget arbete har följts upp och förts vidare i våra förhållanden och i vår tid.

Vad kommer han att se? Kommer han att vara nöjd med det som han ser? Kommer han att bli överraskad, glad eller besviken?

Hur allt fungerar

Man kan väl förstå, att *Anders Chydenius* på sin tid inte blev stående på stranden i förundran och beundran inför upplysningens ström. I denna tankeriktnings allmänna anda och i dess inställning till saker och ting fanns det mycket som tilltalade och härförde den unge Chydenius. Sällan träffar man en människa, som har en sådan lust och åga som han att sätta i stånd, förbättra och förändra. Det var som om han ville reparera och förbättra allt som han kom i kontakt med, allt som han berörde. Och föremålen för hans intresse och hans iver att gripa in och åtgärda sträckte sig över ett brett register: alltifrån kärror och får, mossbelupna ängar, sjukdomar och mediciner till frågor såsom emigrationen från Sverige och Finland, det finska lantbruks upphjälpende, Lappmarkernas upphjälpende, handels- och seglationsrättigheter, näringsfrihet, yttrandefrihet, tryckfrihet, religionsfrihet, penningpolitik – för att inte tala om pigornas och drängarnas och hela lantbruksbefolkningens belägenhet, som låg honom särskilt varmt om hjärtat.

Den som vill reparera och förändra måste givetvis ta reda på hur den ifrågavarande apparaten fungerar. Det gäller att bli klar över den inre mekanism, den lagbundenhet, som apparatens funktion är beroende av. Annars kan man inte finna problemets orsak och inte välja de åtgärder varmed felet skall repareras.

Anders Chydenius motsvarade i högsta grad just en sådan reparatör, en sådan mekaniker och tekniker. Och upplysningen med sin filosofi gav ho-

nom allt vad han behövde. Av den fick han de behövliga ritningarna och handböckerna, så att han kunde inse hur saker och ting fungerar i naturen och i samhället – och varför de inte alltid fungerar. Av den fick han också de idéer och uppslag som han behövde för att utveckla de nödvändiga arbets- och reparationsredskapen. ”Så snart man känner igen sjukdomen rätt, blifver ofta botemedlet lätt och påliteligt”, konstaterade Chydenius. Den rätta diagnosen ville denne universalläkare alltid finna, denne doktor för mänskor och djur och växter, för ekonomi och hela samhället. ”Chydenius sökte enkla förklaringar till alla företeelser”, konstaterar ovan-nämnda professor Heckscher.

Allt kan ändras och förbättras

Chydenius var framför allt en handlingens man. Allt vad han begrundade och bearbetade med sin tanke syftade till tillämpning och användning. Filosofin var inte för honom något självändamål utan ett medel för förståelsen, bearbetningen och förändringen av både natur, samhälle och kultur. Han var en eklektiker, som plockade upp sådana element ur olika filosofers skrifter och läror som verkade vara riktiga, nyttiga och användbara. Något filosofiskt system försökte han alltså inte bygga upp. Sålunda kan man förstå Pentti Virrankoski, författaren till den mest omfattande och grundliga – och för en föredragsskrivare mest användbara - biografin över Chydenius, när han konstaterar, att denne har framställt sina politiska och filosofiska tankar ”irriterande ovetenskapligt” och osystematiskt.

Men denna brist på vetenskaplighet och systematik störde inte Chydenius själv på minsta sätt, och bristen berodde verkligen inte på bristande tankeförmåga. I Sverige-Finland var det få som lika snabbt och lika genialt som han insåg och fattade, vad det egentligen var fråga om i upplysningen och dess anda. Denna insikt, förenad med ett sällsynt starkt socialt patos, skapade ett annat slag av enhetlighet och kontinuitet i hans tänkande och förlänade hans verksamhet en sällan skådad målmedvetenhet, oräddhet och uthållighet. Självförtroende hade han i rikt mått och ett tryggt medvetande om att han arbetade för rätta saker.

Här var det inte fråga endast om kaplanens, sedermera kyrkoherdens, karaktärsdrag utan sådant, som gav uttryck åt upplysningens fördomsfria och djärva anda. Till denna anda hörde en stark tro på världens och verklighetens rationalitet och följakligen ett starkt förlitande på det egena förnuftet och förståendet och på egna iaktagelser vid studiet och bedömningen av saker och ting. En sådan hållning undergrävde givetvis akningen för gamla auktoriteter och skapade å andra sidan förutsättningar för krav

på människovärde, jämställdhet och frihet. Till upplysningens anda hörde sålunda en radikal, rentav revolutionär, hållning till givna sociala förhållanden, lagar och institutioner. Till upplysningsandan hörde också en optimistisk framstegs- och framtidstro. När verklighetens egentliga väsen och beskaffenhet, dess lagbundenhet, lagar och mekanismer, nu hade upptäckts och avslöjats genom den nya naturvetenskapen, ansåg man det vara möjligt att bygga ett samhälle i överensstämmelse med dessa. Den newtoniska mekanistiska naturuppfattningens principer tillämpades också på människan och samhället. Allt kan förändras och förbättras, när man vet hur det fungerar. Vi behöver inte vare sig ge efter eller ge upp inför sjukdomar, fattigdom eller andra brister och problem. Äntligen är det möjligt att bygga ett lyckligt samhälle.

Sådan var upplysningens attityd och anda.

I Nedervetils lilla församling spred sig en frisk fläkt av denna upplysningsanda, när den unga kaplanen där började praktisera smittskopps-vaccinering – som de skeptiska församlingsborna betecknade som ”ett ingrepp i vår Herres styrelse” – göra ögonoperationer och andra kirurgiska ingrepp, utöva kemisk experimentverksamhet och införa olika experiment och andra nyheter i lantbruk och boskapsskötsel. Vid lantdagen i Stockholm blåste dock ändemot allt annat än milda fläktar, när kaplanen från Nedervetil tog itu med att vädra, städa och rensa upp i hela riket. Här var det fråga om att strida för fattiga och förtryckta människor, för de österbottniska städerna och köpmännen och många andra genom att röja undan gamla privilegier och statliga regleringar från vägen mot jämställdhet, rättvisa och frihet.

Naturens jämvikt möjliggör frihet

När Chydenius verkade som målmedveten samhällsreformator, var det i princip fråga om samma inställning och tänkesätt som när han i Nedervetil fungerade som läkare, framställare av mediciner och förbättrare av arbetsredskap eller som utvecklare av lantbruk och husdjursskötsel. Där hade naturens lagbundenhet avslöjats för honom så att han visste hur han skulle ingripa i dess processer. Nu hade han kommit till insikt inte endast om naturens utan också om samhällets lagbundenhet och mekanismer. Han menade sig ha kommit till klarhet om *varför* samhället finns till, *hur* det fungerar och vilken den *kraft* är, som håller det hela i gång.

Detta hade Chydenius lärt sig av den för upplysningen typiska deistiska naturuppfattningen. Denna hade han mött särskilt i Carl von Linnés originella lära om den naturliga ekonomin och i filosofen Samuel Pu-

fendorfs naturrättsidéer.

Enligt Linné syftar allt i naturen till Guds ära och mänskans lycka. Där existerar ingenting enbart för sig själv utan allt och alla finns till också för andra såsom en länk i en kedja. I naturen råder en av Gud skapad ordning och jämvikt. Denna naturens ordning bör man enligt Linné iaktta också inom ekonomin. För att ekonomin skall få möjlighet att fungera naturenligt, bör den vara möjligast fri från politisk styrning och reglering. Sålunda kom Linnés lära om den naturliga ekonomin att med inre nödvändighet peka i riktning mot ekonomisk liberalism.

Under inflytande av Linné och en del andra tänkare blev Chydenius mycket snart övertygad om att man bör våga överlämna det ekonomiska livet till den naturliga ekonoms styrning. Denna styrning lyckas bäst, när man låter mänskorna fritt sträva mot egen lycka och fördel. När man på detta sätt frigör alla näringar och arbetare till att fungera fritt utan förmyndarskap och reglering, frigör man samtidigt också de krafter som håller ekonomin igång, nämligen mänskans strävan till lycka och välgång. Denna strävan till egen lycka och välfärd är alltså enligt Chydenius en i naturen inneboende dynamisk faktor, som det gäller att utnyttja. Enligt den ekonomiska liberalismens företrädare i alla tider fäste alltså Chydenius särskild uppmärksamhet vid den ekonomiska verksamhetens motiv och incitament.

På samma sätt som sin samtida åsiktsfrände Adam Smith ansåg Chydenius att en frihet, där samspelet mellan tillgång och efterfrågan utgör den enda regleringen, inte leder till kaos utan till en naturlig jämvikt och harmoni. Smith talade i detta sammanhang om den osynliga handen, som leder allt till det bästa. Chydenius använde bilden av ett hav, vars yta alltid till slut lägger sig jämn och vågrät.

En väsentlig detalj i denna grundåskådning utgjorde en uppfattning, som Chydenius hade fått från bl.a. John Locke och som gick ut på att varje mänskliga äger sig själv och sin arbetskraft, vilken hon bör få sälja till den mest bjudande. Så började Chydenius arbeta för en ordning med rätt för pigorna och drängarna att ingå avtal i stället för den gamla tjänstehjonsstadgan.

Chydenius litade på självregleringens möjlighet och överlägsenhets också inom den offentliga förvaltningen. Statsförvaltningen och all offentlig maktutövning bör stå under fria medborgares kontroll. Detta förutsätter enligt Chydenius å ena sidan att den allmänna förvaltningens handlingar är offentliga och å andra sidan att medborgarna har möjlighet

att få mångsidig information och möjlighet att fritt framföra sina åsikter i offentligheten. Så började Chydenius arbeta också för införande av publicerings- och tryckfrihet i riket.

Praktiskt taget allt, som Chydenius behandlade och arbetade för som samhällsreformator, hade att göra med frihetens idé och värde. Folkens historia var enligt hans tolkning en fortgående kamp mellan frihet och tvång. Enligt hans uppfattning representerades detta tvång i det svenska och finska riket av alla de lagar och förordningar och privilegier, som begränsade vanligt folks rätt att befrämja sin lycka, uttrycka sina åsikter, röra sig, välja arbete, bedriva handel o.s.v. De vilkas frihet han kände särskilt varmt för var landsbygdens pigor och drängar och övriga obesuttna. Deras svåra och utsatta ställning skildrade och betecknade han ofta med ordet slaveri. Det var sålunda ett brinnande socialt patos och ett omvälvande rättsvisekrav som i första hand gjorde Chydenius till den frihetens stora och synliga förkämpare som han blev.

Hade Chydenius någon plats för ansvaret?

I allmänhet anser man, att frihet och ansvar hör samman. Ingen frihet utan ansvar! Dessa två begrepp förenas också i rubriken för detta föredrag: *Frihet och ansvar*. Men passar begreppet ansvar överhuvudtaget in i Chydenius' samhällssyn och filosofi? Så kan man med skäl fråga.

Trots all individualism fanns det ändå en gemenskapstanke i Chydenius' samhällsfilosofi. Han betonade människans sociala natur och han ansåg, att Allmakten har skapat vårt släkte så, att vi bör hjälpa varandra. Han var också beredd att godkänna principen om att "det allmännas bästa blifver högsta lag". Men det som han inte kunde godkänna var att de fattiga förtrycktes under hänvisning till det allmänna bästa, som i sådana fall i praktiken innebar de högre samhällsklassernas fördelar och själviska intressen.

Chydenius ansåg också, att den naturliga rätten uppfordrar medborgarna till uppoffringar för det gemensamma bästa. Men, när han definierade det gemensamma bästa, förblev han trots allt trogen mot sin individualistiska syn. Det gemensamma bästa var för honom "alla undersåtars i ett samhälle högsta möjliga lyksalighet, som gör dess regent lycklig och stor, och hvarigenom riket tillväxer i magt och anseende".

Forskarna har diskuterat, huruvida Chydenius hade någon egentlig socialpolitik eller inte. Här bör man enligt min uppfattning ta i beaktande, att han i enlighet med sin liberala syn var beredd att inskränka

statens roll närmast till att garantera den ytter ordningen och övervaka medborgarnas ägande- och avtalsrätt samt deras sedliga vandel. Enligt sin radikala syn och sitt radikala förnyelseprogram var han inte i första hand inställd på att lappa bristerna och utjämna konflikterna i samhället. Han ville resolut sopa bort dessa helt och hållet och i stället skapa en på frihet baserad samhällelig harmoni, där var och en får möjlighet att ta hand om sig själv och sina egna och just därigenom ge ett bidrag till främjandet av det allmänna och gemensamma bästa.

Men Chydenius var ju teolog och kyrkoman. Borde han inte i den egenskapen ha betonat betydelsen av kärlek och ansvar också i samhället och inte bara i de personliga relationerna? Det är få politiska tänkare och påverkare som har känt ett så stort ansvar för samhällets fattiga och minsta som Anders Chydenius. Men han ville lösa deras problem genom rättvisa och inte genom statlig välgörenhet. I överensstämmelse med den lutherska socialetikens principer fäste han härvid huvudvikten vid samhällets strukturer och inte vid mänskornas sinnelag och eventuella välvilighet. ”Det är i gemen högst äfventyrligt, at inräätta en politisk författning på någons dygd”, konstaterade Chydenius på basen av sin pessimistiska mänskosyn. Lika mycket som Chydenius motsatte sig förfuftets herravälde i trosfrågor försvaraade han det, när det gällde att sköta samhällsfrågor. Ingen tro och ingen andlig pånyttfödelse hjälper, om och eftersom felet ligger i själva systemet.

Chydenius höll alltså det världsliga och det andliga regementet klart åtskils. Men mellan dessa fanns hos honom en intressant motsvarighet. Det tidigare nämnda förhållandet mellan filosofi och praxis hos Chydenius som samhällsreformator hjälper oss enligt min mening att förstå hur den liberala upplysningsmannen och den teologiskt konservativa kyrkomannen kunde förenas i en och samma person. I det sätt på vilket han förenade pietismen och den konservativa lutherska ortodoxin finner jag nämligen en uppenbar motsvarighet till hans sätt att förena filosofi och praxis, när det gällde samhällets frågor. Pietismen, en uppenbar släktning till upplysningen, betonade kristendomens praktiska sida, ortodoxin det läromässiga. Chydenius, som var påverkad av pietismen, frågade alltid efter den praktiska användningen av kristendomen, för att använda Tor Krooks ord. Ortodoxin tillhandahöll den ”handbok” som hjälpte honom att förstå det andliga livets lagar, när han fungerade som själasörjare, d.v.s. som det andliga livets reparatör.

Utifrån denna tolkning kan jag för egen del i huvudsak instämma i Tor Krooks bedömning att det i Chydenius’ person inte rådde någon egentlig konflikt mellan samhällsreformatorn och församlingsherden.

Chydenius här och nu

Medan jag har presenterat mannen iartygets för och hans tänkande, har denne hunnit stiga i land och komma hit till Kyrkbacken. Här känner han igen sin gamla prästgård. Han ser också den här kyrkan, som han har ombyggt och förstorat – detta förblivande monument över hans iver att bygga, förbättra och förnya. I sin nuvarande form är denna kyrka också ett monument över hela upplysningstiden och dess förnyelsesträvanden. Den symbolisrar nämligen upplysningens sätt att förhålla sig till allt som är gammalt och opraktiskt. Utan ombyggnadsarbetena på 1700-talet skulle här nustå en typisk medeltida gråstenskyrka med hög gavel och brant spåntak, en sådan som t.ex. de gamla kyrkorna i Kemi och Storkyrö eller Borgå domkyrka. I sin bok om Anders Chydenius frågar Tor Krook försiktigt, om inte Chydenius gjorde ett ödesdigert misstag vid det radikala ombyggnadsarbete, vars resultat denna kyrka nu är. Man borde ha byggt en helt ny kyrka invid den medeltida, som hade blivit för liten. Men Chydenius var en förnyare, som i upplysningens anda ville ha större rum och mera ljus.

När Chydenius kommer hit in, ser han bl.a. den av nedervetilbon *Johan Backman* år 1749 renoverade barock-predikstolen, från vilken han under många år har förkunnat Guds ord för sina församlingsbor. Här har han genom undervisning, förhör och allvarliga förmaningar bekymrat sig för tillståndet i församlingen.

Denna gång är han intresserad av tillståndet inom ett betydligt vidare område:

Har ni österbottningar och ni övriga medborgare i Finland förstått vad vi då under 1700-talet tänkte, drömde och gjorde? Hurudana spår har våra tankar och strävanden lämnat efter sig i dessa trakter, inom samhället, kulturen och kyrkolivet?

När Chydenius på sin tid förhörde och utfrågade skriftskolbarnen och övriga församlingsmedlemmar, var det säkert en och annan som besvärat tittade i golvet. Men vi kan nu frimodigt se honom i ögonen och berätta hur mycket vi äger, för vilket vi får tacka upplysningens idé- och fackelbärare, särskilt honom själv.

Vi kan berätta för honom hur alla de friheter och rättigheter, för vilka han så tappert och outtröttligt kämpade, numera har förverkligats: näringsfriheten, yttrande- och tryckfriheten, religionsfriheten, demokratin, arbetarnas avtalsrätt o.s.v. Beträffande en del rättigheter räckte det

dock länge, innan hans idéer och drömmar förverkligades. T.ex. i fråga om arbetarnas avtalsrätt måste man vänta i nästan 150 år. Det kan fackför- eningsrörelsens historia berätta om. Och offentlighetsprincipen, som han drev igenom vid lantdagen för snart 250 år sedan, håller man först nu på att förverkliga inom den europeiska unionen tack vare aktiva insatser från Sveriges och Finlands sida och unionens finländska justitieombudsman *Jacob Söderman*.

Vidare kan vi berätta för honom, att också i fråga om penningsystemet och penningpolitiken har det skett en hel del. Skulle han ha kommit ett par år tidigare, hade vi kunnat visa honom en sedel med hans egen bild. Nu har den hamnat på museum.

Med beaktande av hans gamla intressen kan vi upplysa honom om att hälsovården med sina vaccinationer, boskapsskötseln och lantbruket har utvecklats och rationaliseras i enlighet med upplysningens nyttotän- kande – t.o.m. så mycket att vi snart har rationaliserat bort största delen av den jordbruksbefolkning som han hade så stor omsorg om.

Vi kan också låta honom veta, att den tobaksodling som han startade tillsammans med bönderna i Nedervetil sysslar vi numera med endast i krigstid, och något krig har vi nu inte haft på sextio år. Med tanke på hans intresse för kärror och näverbåtar kan vi berätta, att hästdragna kär- ror ser man numera endast på travbanorna och att näverbåtar inte mera tillverkas hos oss, utom i det fall att någon natur- eller hembygdsvän råkar bli intresserad.

Men låt oss lämna kärrorna och näverbåtarna och återvända till det centrala i Chydenius' samhälleliga reformarbete, den ekonomiska li- beralismen och den bakomliggande filosofin. Vad skall vi då berätta för honom?

Frågan är onekligen litet känslig. Det är säkert bäst att börja med det positiva som är att säga. Då kan vi berätta, att den marknadsekonomi, som byggde på hans och hans meningsfrände Adam Smiths ekonomiska teorier, råkade under 1900-talet in i en hård konkurrens med en plan- och tvångsekonomi, som i sin tur byggde på teorier från en filosof vid namn *Karl Marx*. I den tävlingen gick det likväld så, att Glasgow-professorn och Nedervetil-kaplanen vann. I Berlin föll en mur som ett uttryck och en symbol för denna seger – eller egentligen för motståndarens förlust. Den fria marknadsekonomin fortsätter dessa år sitt segertåg över hela jordklo- tet, t.o.m. i Kina, men där står muren ännu.

Efter detta glädjebudskap till vår gäst måste vi genast tillägga, att detta

segertåg inte är helt problemfritt, trots liberalismens överlägsenhet, när det gäller ekonomiska frågor.

I sanningens namn måste vi berätta, att samma idé om frihet, med vilken Chydenius drev de fattigas och de förtrycktas sak, tycks i dagens förhållanden skapa inte endast rikedom utan också fattigdom såväl på det nationella som på det internationella planet. Och samma idé, med vilken han ville skapa jämlighet mänskiskor emellan, tycks nu skapa ojämlighet. Också mänskorna får nämligen nu ett marknadsvärde. De som det finns för mycket av – åldringar, sjuka, arbetslösa – får då givetvis märka, att de inte har samma värde som andra. Avregleringen både inom ekonomin och inom andra samhällssektorer har också lett till att de personer, grupper och regioner som är i en svagare ställning inte klarar sig vid sidan av de starka.

På tal om problem berättar vi också, att det effektivitetstänkande och den strävan att utnyttja naturen för mänskans bästa som har hört till upplysningens anda och filosofi har dessa år lett till allvarliga miljöproblem på olika håll i vår värld. Någonting tycks ha gått annorlunda än vad upplysningens män tänkte sig, när det gäller att förverkliga förfuft och frihet. Det är betecknande att vår världsberömda finländska filosof Georg Henrik von Wright har skrivit en bok om förfuftets kris. Det mest allvarliga i närvarande läge är att den ljsa och optimistiska framtidstro som ursprungligen hörde ihop med upplysningen nu håller på att vackla.

Så berättar vi för vår gäst – eller för vår värd här i hans gamla kyrka.

Till sist vill vi ännu delge Chydenius den viktiga informationen att vi i detta läge har blivit tvungna att fundera över ansvarsfrågan betydligt mera än vad 1700-talets liberaler ansåg vara nödvändigt. Detta gör vi fr.a. med tanke på dem i svagare och mera utsatt ställning som han också be-kymrade sig för. Inom ramen för det s.k. välfärdssamhället – eller välfärdsstaten – har vi redan länge försökt finna en balans mellan den liberalistiska marknadsekonomin och det sociala svaret. Härom diskuterar vi fortfarande, särskilt nu inför riksdagsvalet. Också för oss är friheten viktig. Men i nuvarande läge måste vi med stort allvar besinna oss över frihetens gränser, eftersom det visar sig att de fria marknadskrafterna inte åtminstone i dessa förhållanden förmår ta något socialt ansvar. Detta gör vi med tanke på den balans och den harmoni i samhället, som också Chydenius eftersträvade.

Chydenius är väl litet konfunderad och omtumlad efter att ha hört allt detta. Här tycks vara mycket som han då för över 200 år sedan inte kunde

förutse. Men han lugnar sig, när han kommer att tänka på att här strävar man ju ändå mot samma mål som han gjorde på sin tid – att alla skulle ha det bra. Och på samma sätt som han försöker de ju samtidigt få fart på ekonomin och en förbättring av de mest utsattas och svagas ställning i samhället.

Säkert är Chydenius också glad över att vi funderar över dessa frågor just här i hans kära kyrka. Ty det som han gjorde, det gjorde han som Guds och människors tjänare med Jesu förpliktande föredöme och exempel inför sina ögon.

Chydenius tar avsked och återvänder till sitt lilla fartyg. Alltjämt rör sig motstridiga tankar i hans huvud. Många saker har ju gått bra, tänker han. Hans livsverk till förmån för frihet, rättvisa och välfärd åt folkets djupa led har burit frukt. Han har inte arbetat förgäves. Men nog tycks ju världen nu vara ganska tilltrasslad. Han börjar ana, varför upplysningens en gång så klara ström på senare tid har blivit allt grumligare och varför man har börjat använda ett nytt namn på dess nedre lopp – *Postmoderniteten*.

Festtal i Karleby kyrka 1.3.2003.

Publicerad tidigare i:

John Vikström, Där ärlighet och sanning är. Att tro och tänka i dag. Helsingfors : Fontana Media, 2003.

Artikelförfattare

Anders Björck är landshövding i Uppsala län och har varit riksddsledamot 1969-2002. Ordförande i Europarådet 1989-91 och Sveriges försvarsminister 1991-94, samt vice talman för Sveriges riksdag 1994-2002.

Gustav Björkstrand är rektor för Åbo Akademi och professor i praktisk teologi. Kulturminister 1983-87 och riksddsledamot 1987-91. Ordförande för Anders Chydenius stiftelse 2001-.

Tarja Halonen är Finlands president (2000-). Riksddsledamot 1979-2000, socialminister 1987-90, justitieminister 1990-91 och utrikesminister 1995-2000.

Raija Julkunen är docent och lektor (tjäntledig) i samhällspolitik vid Jyväskylä universitet samt forskare vid Finlands Akademi. Forskning med inriktning speciellt på frågor kring välfärdsstaten, arbetslivet och könsfördelning.

Pauli Kettunen är professor i politisk historia vid Helsingfors universitet. Har i sin forskning behandlat bl.a. samhällelig begreppshistoria, arbetslivsrelationer i välfärdssamhället samt den nordiska välfärdsmodellen.

Juha Manninen är professor i idé- och lärdomshistoria vid Uleåborgs universitet. Har forskat i bl.a. upplysningstidens och 1800-talets filosofi. Medlem i redaktionskommittén för en utgåva av J.V. Snellmans samlade verk.

Ilkka Niiniluoto är rektor för Helsingfors universitet och professor i teoretisk filosofi vid universitetet sedan 1981. Hans specialområden är bl.a. vetenskapsfilosofi, kunskapsteori, logik och kulturfilosofi. Erhöll 1990 Anders Chydenius-priset, som delas ut av Karleby stad. Priset har hittills delats ut fyra gånger.

John Vikström är teologie doktor och ärkebiskop emeritus. Har bl.a. varit lektor i systematisk teologi vid Åbo Akademi, biskop för Borgå stift och ärkebiskop 1982-98. Vikström erhöll Anders Chydenius-priset 1995.

Anders Chydenius stiftelse

Syftet med stiftelsen är att med utgångspunkt i Anders Chydenius tankar och traditionen kring dem främja debatten om fri handel och dess följer, att understöda vetenskaplig forskning i denna riktning och att påverka beslutsfattandet i dessa frågor så att den etiska aspekten lyfts fram.

Anders Chydenius talade för en liberalisering av ekonomin och avskaffandet av ståndsprivilegierna, men han var starkt av den åsikten att ekonomin finns till för människan och inte tvärtom. Hans politiska linje grundade sig på demokrati, jämlikhet och respekt för de mänskliga rättigheterna. Tiden ser inte ut att ha minskat behovet av en samhällelig debatt kring etiska frågor på denna värdegrund.

I sin verksamhet strävar stiftelsen att väcka debatt och påverka samhällsutvecklingen. Detta sker genom att samlar forskare, tänkare, beslutsfattare och andra samhällspåverkare för att reflektera kring frågor som berör till exempel den allt mer globaliserade ekonomin eller kunskapssamhället. Chydenius själv är för sin del ett exempel på hur en debatt av internationellt intresse kan uppstå regionalt.

Ordförande för stiftelsen är rektor för Åbo Akademi, Gustav Björstrand. Till styrelsen hör även verksamhetsledaren för Andelslaget KPO, Martti Eurola, professor Sverker Gustavsson (Uppsala universitet), doktor Sirkka Hämäläinen, stadsdirektören för Karleby stad, Antti Isotalus, chefdirektören för Tapiola-gruppen, Asmo Kalpala, verkställande direktören för Konstsamfundet, Lasse Koivu, generalsekreteraren för Förbundet för mänskliga rättigheter, Kristiina Kouros samt statssekreteraren vid finansministeriet, Raimo Sailas.

Anders Chydenius stiftelse grundades år 2001 av Karleby stad och understödsföreningen för Chydenius-institutet rf. Dess hemort är Karleby. Stiftelsen erhöll sin första donation i november år 2000 av president Mauno Koivisto.

Stiftelsen inledde sin egentliga verksamhet under Chydenius jubileumsår 2003, då stiftelsen bl.a. deltog i arrangemanget kring de seminariet som Finlands respektive Sveriges riksdag ordnade i samband med jubileet, samt genomförde projektet "Dygd och marknadsekonomi" i samarbete med delegationen för näringslivet EVA.

Shared Freedom - Anders Chydenius' thoughts in the present world

English summary

The year 2003 marked the 200th anniversary of the death of the pioneer of democracy in Finland, Anders Chydenius (1729-1803). This volume contains a selection of commemorative articles and speeches produced during that year.

Anders Björk: Anders Chydenius and the open society (Chydenius Seminar, Stockholm, 26.11.2003)

Anders Björk, governor of the province of Uppsala in Sweden, speculates on what Chydenius would think of present-day life and how he would act under modern conditions. He sought above all to influence public opinion. He was not interested in short-term political gains but boldly stated his views on the fundamental questions facing the society of his day, and achieved results by doing so. One of his most radical actions was his stand in favour of the freedom of household servants to conclude their own working contracts, and it is quite possible that nowadays he might have championed the cause of immigrants and their need for adaptation, education and fair treatment. He would not trust in the transient goodwill of those holding political power, but he would be inclined to create an economic structure which would favour equal opportunities for economic growth for all those who trusted in their own powers of achieving this. Chydenius' goal was an open society in which people would be free but also prepared to accept their responsibilities.

Gustav Björkstrand: Openness and freedom (Chydenius Seminar, Stockholm, 26.11.2003)

Prof. Gustav Björkstrand, Rector of Åbo Akademi University, asks how it is possible that the remote region of Ostrobothnia could have given birth to an innovative spirit of the calibre of Chydenius. The explanation lies in his capacity for open, critical evaluation of his envi-

ronment combined with the philosophy of his day and efficient, eclectic use of information available from literature. Björkstrand concentrates on the part played by Chydenius in the 1781 statute on religious freedom. Although this statute was somewhat limited in its effect, it does represent a major breakthrough in the attitudes of the state church. It is also clear that Chydenius was acting on his own initiative and according to his own convictions in this matter, and not in an opportunistic vein, seeking personal advantage, as some scholars have claimed. His thinking was evidently influenced greatly by the events of the 1730s in his home district of Kokkola, when the Eriksson brothers and their supporters were driven into exile on account of their religious beliefs.

Tarja Halonen: Speech at the main celebration of the Anders Chydenius Jubilee Year (Kokkola, 1.3.2003)

The President of Finland, Tarja Halonen, points to the efficiency of a market economy combined with social justice as the underlying force behind our Nordic welfare society, and sees it as grounded in the fundamentally radical principles of freedom, equality and collective responsibility that were advocated at an early stage by Anders Chydenius. He attached importance to looking at things from the “ordinary person’s” point of view. When we are analysing the effects of globalization or thinking how we can cope with it, we would be well advised to adopt a human-centred perspective of this kind. When liberalizing the economy, we have to ensure that it exists for the benefit of the people and not the other way round.

Raija Julkunen: Liberalism in our times (written for this volume)

Raija Julkunen, a research fellow of the Academy of Finland, notes that where Chydenius and the other liberal economists of the 18th century were prepared to impose a set of moral and social norms on the economy, the subsequent triumphal advance of liberalism has turned the situation upside down, to the point where the whole of society is governed by “pure” economics that is devoid of any morality or values. Increasingly more sectors of society are tending to serve the needs of competition alone and not the common good, and the concept of equality is being altered from one that emphasizes equal advantages to one that stresses equal opportunities. People are required to be capable of constant renewal in order to stay in the labour market, at the same time as work is increasingly losing its rationale, the contact with its own products.

Pauli Kettunen: Society, directed and directing – a historical perspective (Chydenius Seminar, Helsinki, 13.10.2003)

Pauli Kettunen, professor of political history at the University of Helsinki, points out that Chydenius' ideas have been alluded to in support of a wide variety of ideologies, from neo-liberalism to socialism. His work can be looked on as a part of the formation of our modern concept of a "society", in which the central notion has been – as seen with Chydenius – that society should be viewed as an entity subject to its own laws, independent of the aspirations of its members. It has traditionally been looked on in the Nordic countries as an agent for promoting the common good, in the framework of which it was possible to ensure that economic growth, the levelling of social inequalities and the extension of democracy would advance hand in hand. Globalization has nevertheless meant a shift in the emphasis within society from promotion of the common good to the maintenance of competitive potential.

Juha Manninen: The open society – a modern-day legacy from the Enlightenment philosopher Anders Chydenius (written for this volume)

Juha Manninen, professor of the history of science and ideas at the University of Oulu, provides an account of the passing of the statute on the freedom of the press (*Tryckfrihetsförordning*) in Sweden in 1766, and above all of the leading part played by Anders Chydenius in this process. In the background was the influence of the Enlightenment in Europe, which in the Swedish context gained its most radical manifestations in the eastern part of the kingdom, present-day Finland. The statute removed censorship prior to publication and guaranteed a substantial measure of freedom of expression. The most revolutionary thing about this legislation, however, was that it marked the first implementation of the principle of public disclosure in the world, in that the majority of administrative documents were declared open to the public. Chydenius believed that openness and publicity were essentials for a free and happy society. Although increasing numbers of states in the world have a Freedom of Information Act in their legislation, the challenge of openness in government has not lost its meaning in our present-day global world, but rather power appears to be drifting ever further away from the grasp of ordinary citizens. Manninen maintains that the best way of honouring the memory of Anders Chydenius, father of the principle of public disclosure, would be to publish a scholarly edition of his works translated into several languages.

Ilkka Niiniluoto: Liberty, fraternity and equality (Chydenius Seminar, Helsinki, 13.10.2003)

Ilkka Niiniluoto, Rector of the University of Helsinki, reminds us that Anders Chydenius belonged to the great tradition of social thinking that became encapsulated in the motto of the French Revolution, “Liberté, fraternité, égalité”. These are still key concepts nowadays, and no one of them can be excluded without detracting from the others. Equality in terms of basic human rights and freedoms is a prerequisite for a stable society, although it should be supplemented with John Rawls’ principle, which accepts differences in society provided that they are to the benefit of those who are less well off.

John Vikström: Freedom and responsibility. Anders Chydenius' philosophy in our day and age (Speech at the Anders Chydenius celebration in Kokkola, 1.3.2003)

Archbishop Emeritus John Vikström points out that Chydenius was above all a man of action. He did not attempt to construct a system, but to search for material in the writings of the philosophers that seemed to be applicable in practice. The Enlightenment belief in the rationality of the world emerges in a very pure form in his person, just as his religious views combine orthodox Lutheranism with a Pietism that emphasizes the practical aspects of the faith. Chydenius was so firmly integrated into the Modern era that Postmodernism would undoubtedly have disturbed him greatly. In spite of everything, freedom has not brought happiness for everyone, and the Enlightenment belief in the power of reason has gradually waned.

Translation: Malcolm Hicks

The Anders Chydenius Foundation

The purpose of the Foundation is to promote discussion on the liberalization of the economy and its consequences in the light of the ideas and tradition of Anders Chydenius (1729-1803), to support academic research into this topic and to influence decisions in this field by laying emphasis on ethical values.

Although Anders Chydenius spoke of liberalization of the economy and the elimination of privileges, he was firmly of the opinion that the economy existed for the good of the people and not the people for the good of the economy. His political platform was based on democracy, equality and respect for human rights. The need for ethical discussions in society on the basis of these values does not seem to have diminished in the least.

The Foundation sees its role as one of stimulating discussion and exercising influence in practical matters. It is capable of gathering together researchers, thinkers, decision-makers and other influential persons to deliberate over aspects of the globalizing economy or the development of an information society, for instance. Chydenius himself demonstrated that international discussions can be responsive to initiatives from outside the major centres of activity.

The Anders Chydenius Foundation was founded in 2001 and is located in his home town of Kokkola.

